

PREDGOVOR DRUGOM IZDANJU

Kada sam 1960. godine dovršio prvi koncept za svojih šest predavanja pod naslovom *Staje istorija?*, zapadni svet je još uvek posrtao od udaraca koje su mu zadala dva svetska rata i dve velike revolucije, ruska i kineska. Viktorijansko doba naivnog samopouzdanja i nepokolebljive vere u napredak ostalo je daleko za nama. Svet je postao uznemirujuće i zastrašujuće mesto. Pa ipak, we više znakova je ukazivalo da neke teškoće počinju da se prevazilaze. Svetska ekonomska kriza, koju su mnogi najavljivali po završetku rata, ipak nije nastupila. Britansko carstvo se nečujno raspalo pred našim očima, a daje malo ko toga postao svestan. Mađarska i Suecka kriza prebrođene su ili vremenom potisnute u zaborav. Procesi destalinizacije u Sovjetskom Savezu i demokartizacije u SAD napredovali su zadovoljavajućim tempom. Nemačka i Japan brzo su se oporavili od potpunog sloma iz 1945. godine i ostvarivali su spektakularan ekonomski razvoj. Francuska je pod De Golom obnavljala predašnju snagu. U Sjedinjenim Državama, Ajzenhauerova senka počela je da se povlači pred osvitom Kenedijevog doba nade. Preostale crne mrlje -Južna Afrika, Irska, Vijetnam -još uvek nisu zaokupljale svu našu pažnju. Berzanskim akcijama u čitavom svetu rasla je vrednost.

Ovakve okolnosti su, u svakom slučaju, davale dovoljno osnova za onaj optimizam i veru u budućnost kojima sam okončao svoja predavanja iz 1961. godine. Narednih dvadeset godina u znatnoj meri su obemislile owe nade i samozadovoljstvo. Hladni rat se nastavio udvostručenom žestinom, donoseći sa sobom pretnju nuklearnog uništenja. Odgođena ekonomska kriza sada je uzimala svoj danak, pustošeći industrijskim zemljama i šireći virus nezaposlenosti po čitavom zapadnom svetu. Skoro da nema zemlje u kojoj danas ne besni nasilje i terorizam. Pobuna zemalja proizvođača nafte sa Bliskog istoka dovela je do bitne promene u odnosima snaga, na štetu industrijskih zemalja *Zapada*. „Treći svet“ se od pasivnog pretvorio u aktivni, remetički faktor svetske politike. U sličnim okolnostima, ma kakvo iskazivanje optimizma bilo bi deplasirano. Proroci nesreće imali su we adute u svojim rukama. Slika neumitne katastrofe koju su senzacionalistički pisci i novinari marljivo širili putem medija ušla je u svakodnevni govor. Već vekovima se popularna proročanstva o smaku sveta nisu javila u tako utemeljenoj formi.

Pa ipak, po ovom pitanju, zdrav razum nas nagoni da stavimo dve krupne primedbe. Pre svega, ma koliko se dijagnoza o besperspektivnoj budućnosti pozivala na nepobitne činjenice, ona ostaje apstraktna teorijska konstrukcija. Ogromna većina ljudi u nju naprosto ne veruje, a nepoverenje koje joj ukazuju ogleda se u njihovom ponašanju. Oni sa velikom predanošću vode ljubav, začinju, odgajaju i vaspitavaju decu. Posebna pažnja, kako privatna tako i javna, posvećuje se zdravlju i obrazovanju, čime se poboljšavaju uslovi života narednih naraštaja. Npre-

stano se istražuju novi izvori energije. Novi izumi doprinose povećanju produktivnosti. Milioni „malih štediša“ investiraju u nacionalne štedne obveznice, društva za izgradnju i investicione fondove. Velika briga poklanja se zaštiti nacionalnog, arhitektonskog i umetničkog nasleda, koje bi trebalo da bude od koristi budu ćim generacijama. U iskušenju smo da zaključimo kako je verovanje u neko prevremeno uništenje sveta ograničeno na grupu razočaranih intelektualaca koji imaju ogroman udeo u promovisanju sličnih ideja.

Moja druga primedba tiče se geografskog izvorišta ovih proročanstava o sveopštoj propasti, koja se javljaju uglavnom — a sklon sam da kažem i isključivo -u Zapadnoj Evropi i njenim prekomorskim ograncima. Ovo ne bi trebalo da nas čudi. Te zemlje su već pet vekova bile nesporni gospodari sveta. Imale su dosta osnova da veruju kako oličavaju svetlost civilizacije okruženu svetom varvarske tmine. Za doba koje neprestano dovodi u sumnju i odbacuje takvo gledište, po prirodi stvari su morale smatrati da vodi propasti. Takode, nimalo ne čudi što se epicentar ovog poremećaja, izvorište najdubljeg intelektualnog pesimizma, nalazi upravo u Britaniji; nigde drugde raskorak između sjaja devetnaestog veka i jednoli čnosti dvadesetog, između suprematije devetnaestog veka i inferiornosti dvadesetog, nije tako uočljiv i tako bolan. Ovakvo raspoloženje proširilo se čitavom zapadnom Evropom i -možda u nešto manjoj meri -Severnom Amerikom. We owe zemlje bile su aktivni učesnici velike ekspanzionističke ere devetnaestog veka. Ali, nemam nikakvog razloga da verujem kako ovo raspoloženje preovlađuje i u drugim krajevima sveta. Nesavladive prepreke kojima se ometa komunikacija, s jedne strane, i plima hladnoratovske propagande, s druge, otežavaju pravilnu procenu situacije u SSSR-u. Ipak, teško bismo mogli da poverujemo kako je u zemlji gde većina naroda mora biti svesna da su, bez obzira na we zamerke aktuelnoj vlasti, prilike daleko bolje nego što su bile pre dvadeset pet, pedeset ili sto godina, uhvatilo korena neko veće očajanje u pogledu budućnosti. U Aziji, Japan i Kina, svaka na svoj način, smelo gledaju unapred. Na Srednjem istoku i u Africi, čak i u onim oblastima koje su danas zahvaćene nemirima, novonastale nacije bore se za svoj put u budućnost, u koju, makar i slepo, ipak veruju.

Moj zaključak bi bio da trenutni talas skepticizma i očajanja, koji pred sobom vidi samo uništenje i propast, odbacujući kao besmislenu svaku veru u progres ili ma kakve izgleda za napredak ljudske rase, predstavlja jedan vid elitizma -produkt elitnih društvenih grupa čiji su sigurnost i privilegije najvidljivije ugroženi ovom krizom, kao i elitnih zemalja čija je nekad bespogovorna dominacija nad preostalim delom sveta danas dovedena u pitanje. Vodeće stegonoše ovog pokreta su intelektualci, liferanti ideja vladajućoj društvenoj grupi kojoj inače služe („Vladajuće ideje nekog vremena uvek su bile samo ideje vladajuće klase“). Savršeno je nebitno što jedan deo intelektualaca o kojima je reč svojim poreklom možda pripada nekoj drugoj društvenoj grupi; već samim tim što su intelektualci, oni bivaju asimilovani u intelektualnu elitu. Intelektualci, po definiciji, obrazuju jednu elitnu grupu.

Ono što je, međutim, daleko značajnije u aktuelnom kontekstu, jeste činjenica da we grupe u jednom društvu, ma koliko one bile kohezivne (a istoričar najč ešće ima prava da ih takvim smatra), izbacuju određen broj otpadnika ili disidenata. To je naročito čest slučaj među intelektualcima. Pritom ne mislim na uobič ajene rasprave koje se među intelektualcima vode na bazi postignutog konsenzusa o nekim polaznim premisama o društvu, već upravo na osporavanje takvih premisa. U zapadnim demokratskim društvima slični izazovi se tolerišu we dok su ograničeni na šačicu disidenata, a onima koji takve izazove upućuju nije teško da nađu svoje čitaoce i publiku. Neki cinik bi primetio kako se oni tolerišu samo zbog toga što nisu dovoljno brojni i uticajni da bi predstavljali stvarnu opasnost. Više od četrdeset godina nosio sam etiketu „intelektualca“; poslednjih godina sebe we više sagledavam, a i drugi me vide, kao intelektualnog disidenta. Objaš njenje za to lako je dati. Biće da sam jedan od onih retkih aktivnih intelektualaca koji su odrasli, ne na vrhuncu, već pri zalasku velikog viktorskog doba were i optimizma, tako da mi je čak i danas teško da svet posmatram u kontekstu nekog trajnog i nepovratnog propadanja. Na narednim stranicama pokušaću da se distanciram od preovlađujućih trendova među evropskim intelektualcima -a naro čito onih koji danas žive u ovoj zemlji -da pokažem u kom smislu i zbog čega smatram da su krenuli stranputicom, kao i da istaknem zahtev, ako ne za optimisti čkim, onda barem za zdravijim i uravnoteženijim pristupom budućnosti.

E. H. Kar

1. ISTORIČAR I ČINJENICE

Šta je istorija? Da neko ne bi pomislio kako je ovo pitanje besmisleno ili suvišno, priključiću svom tekstu dva odlomka koji se, svaki ponaosob, odnose na prvo i drugo izdanje *Kembričke moderne istorije*. Evo, dakle, Ektona (Acton), koji oktobra meseca 1896. podnosi izveštaj predstavnicima Kembričkog senatskog odbora o delu koje se poduhvatio da priredi za štampu:

Jedinstvena je prilika da se, u interesu najvećeg broja ljudi, zabeleži celokupno znanje koje devetnaesti vek ima da nam zavešta... Razboritom podelom rada trebalo bi da budemo u stanju da to obavimo i da tako svima ponudimo na uvid poslednji dokument i najzrelije zaključke koji su plod međunarodnih istraživanja.

Ova generacija još neće dočekati konačnu istoriju; ali mi imamo priliku da se definitivno resimo konvencionalne istorije i pokažemo do koje smo tačke stigli na putu što jednu razdvaja od druge, sada, kada su nam sve informacije na dohvat ruke i kada se za svaki problem može naći rešenje.¹

Gotovo šezdeset godina kasnije, profesor Ser Džordž Klark (George Clark), u predgovoru za drugu *Kembričku modernu istoriju*, pomenuo je ovo uverenje

Ektona i njegovih saradnika kako će jednoga dana biti moguće napisati „konačnu istoriju“, da bi zatim nastavio:

Istoričari novije generacije smatraju da za tako nešto nema izgleda. Oni očekuju da će njihova otkrića neprestano biti potiskivana novim. Oni smatraju da je znanje o prošlosti prenošeno posredstvom jednog ili više ljudskih umova, da je njihovim posredstvom bivalo „obrađeno“, te da se, shodno tome, ne može sastojati od nekih elementarnih i bezličnih atoma koje ništa nije u stanju da izmeni... Istraživanje se može učiniti beskrajnim, pa neki nestrpljiviji naučnici stoga nalaze прибежиште u skepticizmu, ili barem u doktrini prema kojoj, budući da se sve istorijske procene tiču osoba i stanovišta, jedna je dobra koliko i draga, a neka „objektivna“ istorijska istina ne postoji.²

Tamo gde učeni ljudi tako žestoko protivreče jedan drugom, polje istraživanja ostaje širom otvoreno. Nadam se da sam osoba dovoljno savremenih gledišta da priznam kako sve što je napisano 1890-ih mora predstavljati besmislicu. Ali, ipak nisam toliko napredan da bih se smatrao obaveznim da tvrdim kako sve što je napisano 1950-ih nužno mora imati smisla. U stvari, verovatno ste i sami zaključili kako ovo istraživanje preti da odluta na teren koji je po obimu širi čak i

¹ *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production* (1907), str. 10-12. ² *The New Cambridge Modern History*, i (1957), str. xxivxxxv.

10

od prirode istorije. Sukob između Ektona i sera Džordža Klarka samo je odraz promene celokupnog našeg pogleda na društvo do koje je došlo u periodu koji deli ova dva iskaza. Ekton govori sa pozitivnog, jasnog i samouverenog stanovišta kasnog viktorskog doba; reci sera Džordža Klarka odražavaju pometenost i rastrojenu skepticizam bit generacije. Kada pokušavamo da damo odgovor na pitanje „Staje istorija?“, naš odgovor, svesno ili nesvesno, odslikava naše mesto u vremenu i postaje sastavni deo odgovora na mnogo šire pitanje o tome kakav stav imamo prema društvu u kojem živimo. Ne stremim od toga da će se moja tema, pri pažljivijem čitanju, pokazati beznačajnom. Bojim se jedino da se nekom mogu učiniti odveć smelim zato što sam načeo tako krupno i tako značajno pitanje.

Devetnaesti vek bio je zlatno doba činjenica. „Ono što ja tražim“, rekao je g-din Gredgrajnd u *Teškim vremenima*, „to su Činjenice... U životu se traže jedino Činjenice.“ Istoričari devetnaestog veka bi se u potpunosti složili sa njim. Kada je Ranke (Ranke) 1830-ih, opravdano prigovarajući unošenju moralizma u istoriju, napomenuo da se zadatak istoričara sastoji u tome da „prikaže kako je neš to zapravo bilo“ (*wie es eigentlich gesveseri*), taj ne baš dubokoumni aforizam stekao je nezapamćenu popularnost. Tri generacije nemačkih, britanskih, pa čak i francuskih istoričara, koračale su u boj izgovarajući čarobne reci „*Wie es eigentlich gesvesen*“ kao neki magijski napev — čija je svrha, poput većine

magijskih napeva, bila u tome da ih poštedi zamorne obaveze da misle sopstvenom glavom. Pozitivist, koji su se zalagali za to da istorija bude proglašena naukom, svojim ugledom su doprineli ustoličenju ovog kulta Činjenica. Prvo utvrdite činjenice, govorili su pozitivisti, a onda iz njih izvucite zaključke. U Velikoj Britaniji, ovakav pristup istoriji bio je u potpunom skladu sa empirijskom tradicijom koja je predstavljala dominirajuću struju u britanskoj filozofiji od Loka (Locke) do Bertranda Rasela (Bertrand Russell). Empirijska teorija saznanja polazi od potpune razdvojenosti subjekta i objekta. Činjenice, poput čulnih utisaka, deluju na posmatrača spolja i nisu pod uticajem njegove svesti. Njihov prijem je pasivan: poš to je primio podatke, posmatrač ih naknadno ispituje. *Kratak oksfordski rečnik engleskog jezika*, korisno, premda pristrasno štivo empirijske škole, jasno/okazuje na razdvojenost ova dva čina, definišući činjenicu kao „iskustveni podatak, nezavistan od zaključaka". To bi se moglo nazvati zdravorazumskim pristupom istoriji. Istorija se sastoji od korpusa utvrđenih činjenica. Činjenice su istoričaru izlož ene na uvid u dokumentima, zapisima, itd., kao ribe na pijačnoj tezgi. Istoričar ih bira, odnosi ih kući, priprema ih i služi onako kako mu se najviše sviđa. Ekton, čiji je kulinarski ukus bio izuzetno strog, voleo je da ih sprema bez ikakvih začina. U uputstvima koja je dao saradnicima na prvoj *Kembričkoj modernoj istoriji*, istakao je zahtev „da naš Vaterlo mora u podjednako meri da zadovolji Francuze i Engleze, Nemce i Holanđane, kako niko ne bi mogao da kaže, a da prethodno ne zagleda u spisak autora, na kom mestu je biskup od Oksforda odložio svoje pero, a na kom mestu su ga odmenili Ferber (Fairbairn) ili Gaske (Gasquet), Li

11

berman (Liebermann) ili Harison (Harrison)"³. Čak je i ser Džordž Klark, ma koliko inače bio kritičan prema Ektonovim stavovima, suprotstavio „tvrdog jezgro (istorijskih) činjenica" onom „sočnom delu spornih interpretacija"⁴, verovatno smetnuvši s uma da je sočni deo ploda daleko ukusniji od tvrdog jezgra. Prvo utvrdite činjenice, a zatim se na sopstveni rizik zaputite u živi pesak interpretacija -to je bila najveća mudrost empirijske, zdravorazumske istorijske škole. Ona podseća na omiljenu uzrečicu velikog liberalnog novinara S. P. Skota (C. P. Scott): „Činjenice su svete, uverenja su slobodna".

Ovo očito ne može da prođe. Ne želim da se upuštam u filozofsku raspravu o prirodi našeg saznanja o prošlosti. Pretpostavimo, za trenutak, kako su činjenica da je Cezar prešao Rubikon i činjenica da se sto nalazi na sredini sobe činjenice istog ili uporedivog reda, da obe osve činjenice imaju pristup našoj svesti na isti ili uporediv način, kao i da obe poseduju isti objektivni karakter za osobu koja ih spoznaje. Čak i pri ovako smelim i ne baš ostvarivim pretpostavkama, naše dokazivanje bi se odmah suočilo sa teškoćama usled toga što sve činjenice o prošlosti nisu istorijske činjenice, niti ih istoričar takvim smatra. Kakav je onda to kriterijum na osnovu kojeg se istorijske činjenice razlikuju od drugih činjenica o prošlosti?

Staje istorijska činjenica? To je ključno pitanje kojim ćemo morati detaljnije da se pozabavimo. Po zdravorazumskom gledištu, postoje neke bazične činjenice koje su iste za sve istoričare i koje, da tako kažemo, čine kičmu istorije -na primer, činjenica da se bitka kod Hestingsa odigrala 1066. godine. Ali, ovakvo gledašte iziskuje dve primedbe. Kao prvo, istoričar se uglavnom ne bavi sličnim činjenicama. Besumnje je važno znati da se velika bitka odigrala 1066, a ne 1065. ili 1067. godine, kao i da se odigrala kod Hestingsa, a ne u Istbornu ili Brajtonu. Istoričar ne srne da greši u takvim stvarima. Ipak, kad god se povede rasprava na to temu, prisetim se Hausmanove (Housman) napomene da je „tačnost obaveza, a ne vrlina”⁵. Hvaliti nekog istoričara zbog njegove tačnosti isto je što i hvaliti nekog arhitektu zato što za svoje zgrade koristi dobro odležanu drvenu građu ili pravilno zamešan beton. To je nužan preduslov njegovog rada, ali nije i njegov glavni zadatak. Upravo iz tih razloga, istoričar ima pravo da se oslanja na ono što se nazivalo „pomoćnim” istorijskim naukama -na arheologiju, epigrafiju, numizmatiku, hronologiju, itd. Od istoričara se ne traži da raspolaže posebnim vešti-nama koje jednom stručnjaku omogućavaju da odredi poreklo i vreme izrade nekog fragmenta grnčarije ili mermera, da odgonetne neki nerazumljiv zapis, ili da obavlja složene astronomske proračune kako bi utvrdio tačan datum nekog događaja. Osve takozvane bazične činjenice, koje su iste za sve istoričare, po pravilu spadaju u kategoriju materijala kojima se istoričar služi, a ne u kategoriju same

³ Acton, *Lectures on Modern History* (1906), str. 318.

⁴ Navedeno u *the Listener*, 19. jun 1952, str. 992.

⁵ *M Manilii Astronomicum: Liber Primus* (2. izd., 1937), str. 87.

12

istorije. Druga primedba bi bila da nužnost utvrđivanja tih bazičnih činjenica nije uslovljena nekim kvalitetom samih tih činjenica, već *a priori* odlukom koju donosi istoričar. Uprkos uzrečici S. R Skota, svaki novinar danas zna da se najdelotvorniji uticaj na javno mnjenje postiže pravilnim odabirom i montažom odgovarajućih činjenica. Nekada se tvrdilo da činjenice govore za sebe. To je, naravno, netačno. Činjenice govore jedino onda kada se istoričar na njih pozove: on je taj koji odlučuje sa kojim činjenicama će nas upoznati, po kojem redosledu i u kojem kontekstu. Ako se ne varam, jedna od Pirandelovih ličnosti je rekla kako je činjenica slična vreći -neće da stoji sve dok se u nju nešto ne stavi. Jedini razlog zbog kojeg smo zainteresovani da saznamo kako se bitka kod Hestingsa odigrala 1066. jeste taj stoje istoričari smatraju za značajan istorijski događaj. Istoričar je iz sopstvenih pobuda odlučio da Cezarov prelazak preko majušnog potoka Rubikona predstavlja istorijsku činjenicu, dok prelazak miliona drugih osoba preko Rubikona, pre ili posle toga, nikog živog ne zanima. Činjenica da ste u ovu zgradu stigli pre pola sata, pešice, na biciklu ili kolima, u podjednakoj meri je činjenica iz prošlosti kao i činjenica daje Cezar prešao Rubikon. Ali nju će

istoričari, po svoj prilici, prenebregnuti. Profesor Talkot Parsons (Talcott Parsons) jednom je nauku nazvao „selektivnim sistemom kognitivnih usmerenja ka realnosti“⁶. Možda je to moglo da se kaže i na jednostavniji način. Ali istorija, između ostalog, to jeste. Istoričar je nužno selektivan. Verovanje u neko tvrdo jezgro istorijskih činjenica koje postoje objektivno i nezavisno od interpretacije istoričara predstavlja ordinarnu zabludu, ali je takvu zabludu veoma teško iskoreniti.

Razmotrimo način na koji jedna obična činjenica iz prošlosti postaje istorijska činjenica. U Stejlibridž Vejksu, 1850. godine, jedan prodavač medenjaka je nakon kraće svađe bio na smrt izgažen od pobesnele gomile. Da li je to istorijska činjenica? Do pre godinu dana, bez oklevanja bih odgovorio sa „ne“. Taj događaj za-beležio je neki očevidac u malo poznatim memoarima⁷ koje nijedan istoričar nije smatrao vrednim pomena. Pre godinu dana, međutim, dr Kitson Klark (Kitson Clark) naveo gaje prilikom svojih oksfordskih predavanja održanih u spomen na Forda⁸. Da li je taj događaj time postao istorijska činjenica? Mislim da još uvek nije. Rekao bih daje njegov trenutni status takav kao daje predložen za člana zatvorenog kluba istorijskih činjenica. On sada čeka svog zastupnika ili sponzore. Lako se može desiti da ga u narednih nekoliko godina vidimo kako se pojavljuje, isprva u fusnotama, a zatim u tekstu članaka i knjiga o Engleskoj devetnaestog veka, da bi nakon dvadeset ili trideset godina postao dobro utemeljena i priznata istorijska činjenica. S druge strane, može se desiti da se na njega niko ne pozove; u tom slučaju, on će se vratiti u limb neistorijskih činjenica iz prošlosti odakle je dr Kitson Klark tako velikodušno pokušao da ga izbavi. Šta će odlučiti o tome ko

⁶ T.

Parsons i E. Shils, *Towards a General Theory of Action* (3. izd., 1954), str. 167.

⁷ Lord George Sanger, *Seventy Years a Showman* (2. izd., 1926), str. 188-9.

⁸ Dr. Kitson Clark, *The Making of Victorian England* (1962).

ja će se od osve dve stvari desiti? Mislim da će ovo zavisiti od toga da li će teza ili interpretacija u prilog koje je dr Kitson Klark naveo dati događaj biti prihvaćena od strane drugih istoričara kao validna i značajna. Njen status istorijske Činjenice svešće se na pitanje interpretacije. Taj element interpretacije nezaobilazan je činilac svake istorijske činjenice.

Neka mi bude dozvoljeno jedno lično prisećanje. Kada sam pre mnogo godina na ovom univerzitetu studirao antičku istoriju, imao sam poseban predmet „Grčka u doba Persijskih ratova“. Nagomilao sam petnaest ili dvadeset knjiga na svojoj polici, uveren da ću u njima naći sve činjenice koje se odnose na zadatu temu. Pretpostavimo -a to nije bilo daleko od istine -da su osve knjige zaista sadržale sve činjenice o zadatoj temi koje su tada bile ili su mogle biti poznate. Tada mi nije palo na um da se zapitam kojom je igrom slučaja ili postupkom eliminacije, od svih milijardi činjenica što su nekome jednom morale biti poznate, opstao baš taj maleni izbor činjenica i stekao pravo na naziv *istorijskih*. Čini mi se da se čak i danas jedna od čari istorije Starog i Srednjeg veka sastoji u tome što nam daje iluziju kako raspoložemo svim dostupnim činjenicama: mučno diferenciranje istorijskih činjenica od ostalih činjenica o prošlosti više ne mora da nas brine, budući da je ono malo poznatih činjenica bez izuzetka proglašeno za istorijske. Bjuri (Bury), koji je izučavao obe oblasti, rekao je da su „istorijski zapisi Starog i Srednjeg veka prošarani prazninama“⁹. Istoriju su nazivali džinovskom slagalicom kojoj nedostaju mnogi delovi. Ali, osnovni problem ne leži u tim prazninama. Naša slika Grčke iz petog stoleća pre n.e. nepotpuna je ne samo zbog toga što su mnogi njeni delići slučajno zagubljeni, već pre svega zato što je to slika kakvu nam je zaveštala omanja grupa građana Atine. Mi dovoljno znamo o tome kako je Grčka u petom stoleću izgledala jednom atinskom građaninu; ali, jedva da išta znamo o utisku koji je ostavljala na nekog Spartanca, Korinćanina ili Tebanca da ne pominjemo Persijance, robove ili pripadnike drugih naroda koji su boravili u Atini. Slika kojom raspoložemo unapred nam je zgotovljena i naturena, ne toliko igrom slučaja, koliko posredstvom ljudi koji su svesno ili nesvesno usvojili određena gledišta, pa su smatrali da činjenice koje takva gledišta podupiru vredi sačuvati od zaborava. Na sličan način, kada u nekoj savremenoj istoriji Srednjeg veka pročitam da su ljudi u Srednjem veku pridavali veliki značaj religiji, pitam se kako u to možemo biti sigurni i da li je to istina. Ono što znamo od činjenica srednjevekovne istorije najvećim delom je stiglo do nas kroz selekciju koju su obavljale brojne generacije letopisaca, profesionalno zainteresovanih za izučavanje i upražnjavanje religije, koji su joj, shodno tome, pridavali vrhunsku važnost, pa su zapisivali sve što je imalo ma kakve veze sa njom, i malo šta drugo. Predstavu o ruskom seljaku kao nekom izuzetno pobožnom biću uništila je revolucija iz 1917. godine. Predstava o srednjevekovnom čoveku kao izuzetno pobožnom biću, bila ona tačna ili ne, ostaće neuništiva, pošto su sve raspoložive činjenice o njemu

⁹ J. B. Bury, *Selected Essays* (1930), str. 52.

prethodno bile probrane od strane ljudi koji su u tako nešto verovali i želeli da i drugi u to poveruju, dok je bezbroj drugih činjenica u kojima bismo možda našli dokaze za protivnu tvrdnju nepovratno izgubljeno. Mrtva ruka iščezlih generacija istoričara, pisara i letopisaca neopozivo je odredila model prošlosti. „Istorija koju čitamo“, piše profesor Bereklaaf (Barracloough), i sam medijevalista, „premda zasnovana na činjenicama, strogo govoreći, uopšte nije činjenična, već se sastoji od niza preuzetih sudova“¹⁰.

Razmotrimo još jednu, podjednako ozbiljnu teškoću sa kojom se susreće savremeni istoričar. Istoričar Starog ili Srednjeg veka imao bi dosta razloga da bude zadovoljan zbog obimnog prosejavanja koje mu je, tokom godina, ostavilo na raspolaganju korpus istorijskih činjenica pogodnih za baratanje. Kako je, u svom zajedljivom stilu, primetio Liton Strejči (Lytton Strachey), „neznanje je osnovni preduslov za istoričara, neznanje koje pojednostavljuje i objašnjava, koje probira i izostavlja“¹¹. Kada dođem u iskušenje, što mi se ponekad desi, da osetim zavist prema izuzetnoj kompetentnosti svojih kolega koji se have istorijom Starog i Srednjeg veka, nalazim utehu u pomisli da su oni uglavnom kompetentni zato što tako malo znaju iz svoje oblasti. Istoričar savremenog doba ne uživa nijednu od privilegija kakve nudi takav vid gotovog neznanja. On mora to neophodno neznanje sin da usavrši -utoliko više ukoliko se približava sopstvenom dobu. Pred njim stoji dvostruki zadatak: da otkrije malobrojne bitne činjenice i pretvori ih u istorijske, i da eliminiše brojne nebitne činjenice kao neistorijske. Ovo se protivi dogmi devetnaestog veka, po kojoj se istorija svodi na kompilaciju maksimalnog broja neoborivih i objektivnih činjenica. Svako ko postane žrtva te dogme biće prinuđen da se odrekne istorije kao zaludnog posla i posveti se sakupljanju maraka ili nekom drugom vidu starinarstva, ili, pak, da završi u ludnici. Ta dogma je tokom poslednjih stotinu godina imala poguban uticaj na istoričare savremenog doba; kao njen rezultat, u Nemačkoj, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama nastao je ogroman broj suvoparnih istorija kratkih činjenicama, ili iscrpnih i specijalizovanih monografija tobožnjih istoričara koji sve više znaju o sve manje toga, potonuli bez traga u okeanu činjenica. Pretpostavljam da je upravo ova dogma -pre nego neki navodni sukob između liberalne i katoličke lojalnosti -najviše inhibirala Ektona kao istoričara. U jednom od ranih eseja, on je rekao za svog učitelja Delingera (Dollinger): „Nije želeo da piše na osnovu nepotpune građe, a za njega je svaka građa bila nepotpuna“¹². Ekton je ovde besumnje izrekao proročanski sud o samom sebi: o neobičnom slučaju jednog istoričara kojeg mnogi smatraju za najslavnijeg upravnika Kraljevske katedre za savremenu istoriju što

¹⁰ G. Barracloough, *Histoij in a Changing tbrld* (1955), str. 14.

¹¹ Lytton Strachey, u predgovoru za *Eminent Victorians*.

¹² Navedeno u G. P. Gooch, *Histoij and Historians in the Nineteenth Centwy*, str. 385; Ekton je za Delingera kasnije rekao kako mu je „bilo dato da svoju filozofiju istorije utemelji na

najobimnijoj indukcionalnoj bazi koja je ikome bila dostupna" (*Histotj oj Freedom and Other Essays*, 1907, str. 435).

15

gaje ovaj univerzitet ikada imao -a koji za sobom nije ostavio nijednu knjigu iz istorije. Ekton je sam sročio svoj epitaf u uvodnoj napomeni prvom izdanju *Kembričke moderne istorije*, objavljene neposredno nakon njegove smrti, gde se žalio na zahteve koji se postavljaju istoričaru i koji „prete da ga od književnika pretvore u kompilatora neke enciklopedije”¹³. Nešto je krenulo naopako. Ono stoje krenulo naopako bilo je posledica verovanja u to neumorno i beskrajno gomilanje suvih činjenica kao osnova istorije, verovanja da činjenice govore za sebe i da ih ne možemo imati isuviše, verovanja koje je u to doba bilo toliko nesporno da je veoma mali broj istoričara smatrao potrebnim — a neki i dalje smatraju nepotrebnim -da se zapitaju „Staje istorija?”.

Devetnaestovekovni fetišizam činjenica bio je upotpunjen i opravdavan fetišizmom dokumenata. Dokumenti su bili Zavetni kovčeg u hramu činjenica. Smerni istoričar bi im pristupao pognute glave i obraćao im se sa strahopoštovanjem. Ako nešto otkrijete u dokumentima, onda je tako. Ali, kada malo bolje razmislimo, šta nam svi ti dokumenti -naredbe, ugovori, uverenja o prihodima, izveštaji vlade, zvanična korespondencija, privatna pisma i dnevници -u stvari kazuju? Nijedan dokument ne može da nam saopšti više od onoga što je mislio onaj ko ga je sastavio -od onoga stoje mislio da se desilo, stoje mislio daje trebalo da se desi ili da će se desiti, ili samo onoga što je želeo da drugi misle da je mislio, ili, pak, tek onoga što je sin mislio da misli. Ništa od svega toga nije imalo nekog smisla, sve dok istoričar nije počeo da radi na toj građi i protumačio je. Bilo da su činjenice otkrivene u dokumentima ili ne, istoričar mora da ih obradi pre nego što će ih iskoristiti: on ih koristi tako što ih obraduje.

Ono što želim da kažem ilustrovaću jednim primerom sa kojim sam dobro upoznat. Kada je 1929. godine umro Gustav Štrezeman (Gustav Stresemann), ministar spoljnih poslova Vajmarske republike, on je za sobom ostavio ogromnu količinu -300 punih kutija -zvanične, poluzvanične i privatne dokumentacije, od koje se većina odnosila na šestogodišnji period koji je proveo u svojstvu kancelara. Njegovi prijatelji i rodbina su, sasvim prirodno, smatrali da bi tako velikom čoveku trebalo odati dužno poštovanje. Njegov verni sekretar Bernhard (Be-rnhard) bacio se na posao i nakon tri godine pojavile su se tri glomazne knjige, od kojih je svaka imala po 600 stranica, sa probranim dokumentima iz onih 300 kutija i zvučnim naslovom *Stresemanns Vermdchnis* /„Štrezemanov testament”; *p.p.*/ Pod normalnim okolnostima, dokumenti bi verovatno istrunuli u nekom podrumu ili na tavanu i zauvek bi iščezli, ili bi, možda, za kojih stotinak godina neki radoznali naučnik nabasao na njih i potrudio se da ih uporedi sa Bernhardovim tekstom. Ono što se dogodilo bilo je neuporedivo dramatičnije. Dokumenti su 1945. godine dospeli u ruke britanskim i američkim vlastima koje su ih snimile, a njihove faksimile stavile na raspolaganje naučnim radnicima u

londonskom *Public Record Office-u* i vašingtonskoj Nacionalnoj arhivi, tako da, ukoliko imamo

¹³ *Cambridge Modern History*, i (1902), str. 4.

dovoljno strpljenja i znatiželje, možemo tačno da ustanovimo šta je Bernhard uradio. Ono stoje učinio nije bilo ni posebno neobično ni naročito iznenađujuće. U času kada je Štrezeman umro, izgledalo je daje njegova zapadna politika krunisana nizom sjajnih uspeha -Lokarno, prijem Nemačke u Ligu naroda, Dousov (Dasves) i Jangov (Voung) plan i američki zajmovi, povlačenje savezničkih okupacionih trupa iz rajnske oblasti. Činilo se daje to najznačajniji i najveći Štrezemanov doprinos spoljnoj politici, pa nije nikakvo čudo stoje bio preterano zastupljen u Bernhardovom izboru dokumenata. S druge strane, činilo se da Štrezema-nova istočna politika i njegovi kontakti sa Sovjetskim Savezom nisu nikuda doveli; pošto gomile dokumenata o pregovorima koji su dali tek beznačajne rezultate nisu nimalo uvećavale Štrezemanov ugled, izbor materijala mogao je da bude mnogo stroži. Štrezeman je, u stvari, posvećivao daleko ozbiljniju i postojaniju pažnju odnosima sa Sovjetskim Savezom, i oni su igrali mnogu veću ulogu u njegovoj spoljnoj politici nego što bi to čitalac Bernhardove kompilacije mogao da pretpostavi. Uprkos tome, Bernhardove knjige su znatno bolje od drugih zbornika dokumenata na koje se prosečan istoričar prećutno oslanja.

Ovo, međutim, nije završetak priče. Nedugo po objavljivanju Bernhardovih knjiga, Hitler je došao na vlast. Štrezemanovo ime je u Nemačkoj bilo potisnuto u zaborav, a knjige su povučene iz prodaje: mnogi primerci su, po svemu sudeći, bili uništeni. Danas je *Stresemanns Vermächtnis* izuzetno retka knjiga. Ali, Štrezemanov ugled na Zapadu nije bio poljuljan. Jedan engleski izdavač objavio je 1935. godine skraćeni prevod Bernhardovog dela — izbor na osnovu Bernhardovog izbora; izbačena je možda trećina originalnog izdanja. Saton (Sutton), čuveni prevodilac sa nemačkog, stručno i savesno je obavio svoj deo posla. Engleska verzija, objasnio je u predgovoru, „delimično je skraćena, ali je iz nje izostavljen samo onaj deo materijala za koji se smatralo daje nevažan... i da ne bi bio od interesa za engleske čitaoce ili naučne radnike"¹⁴. I to je bilo sasvim prirodno. Ali, kao posledica toga, Štrezemanova istočna politika, koja je kod Bernharda već bila slabije zastupljena, sada je postala još neuočljivija, pa se Sovjetski Savez u Satonovim knjigama javlja tek sporadično, kao neki neželjeni uljez u Štrezemanov prevashodno zapadnoj spoljnoj politici. Uprkos tome, nećemo pogrešiti ako kažemo da za ogromnu većinu sveta na Zapadu, sa izuzetkom retkih poznavalaca, Saton, a ne Bernhard -sami dokumenti još manje -predstavlja oličjenje autentičnog Štrezemana. Da su dokumenti bili uništeni tokom bombardovanja 1945, i da su preostali primerci Bernhardovih knjiga iščezli, autentičnost i autoritet Satona nikada ne bi bili dovedeni u pitanje. Mnogi štampani zbornici dokumenata kojima se istoričari zahvalno služe u nedostatku originala, ne počivaju na mnogo sigurnijim temeljima.

Želeo bih, međutim, da još malo produžim ovu priču. Zaboravimo na Bernharda i Satona i budimo zahvalni što možemo, ukoliko to zaželimo, da pregledamo

¹⁴ *Gustav Stresemann, His Diaries, Letters and Papers*, i (1935), napomena priređivača.

autentične dokumente jednog od glavnih aktera u značajnim događajima skorije evropske istorije. Šta nam ti dokumenti kazuju? Između ostalog, oni sadrže beleške o stotinak Štrezemanovih razgovora sa sovjetskim ambasadorom u Berlinu i dvadesetak razgovora sa Čičerinom. Sve osve beleške imaju jednu zajedničku crtu. One prikazuju Štrezemanu kako vodi glavnu reč u razgovorima; njegovi aigumentu su uvek dobro sročeni i uverljivi, dok su argumenti njegovih sagovornika po pravilu oskudni, konfuzni i neubedljivi. To je opšta karakteristika svih zapisa o diplomatskim razgovorima. Dokumenti nam ne kazuju šta se desilo, već samo ono stoje Štrezeman mislio da se desilo, ili staje želeo da drugi misle o tome, ili, možda, staje sin želeo da misli da se desilo. Sa probiranjem činjenica nije započeo Saton ili Bernhard, već je to prvi učinio sin Štrezeman. Čak i kada bismo, na primer, imali na raspolaganju Čičerinove beleške o istim razgovorima, iz njih bismo opet doznali samo ono što je Čičerin mislio, a ono što se stvarno desilo moralo bi da bude rekonstruisano u svesti istoričara. Naravno, činjenice i dokumenti su za istoričara od izuzetne važnosti. Ali, od njih ne bi trebalo praviti fetiše. Sami po sebi, oni ne čine istoriju; oni po sebi ne daju gotov odgovor na ono zamorno pitanje „Šta je istorija?“

Ovde bih želeo da kažem nekoliko reci o tome zbog čega su istoričari devetnaestog veka uglavnom bili ravnodušni prema filozofiji istorije. Taj pojam je smislio Volter (Voltaire), i on se od tada upotrebljavao u različitim značenjima, a ja ću, ukoliko ga uopšte budem koristio, uzeti da znači naš odgovor na pitanje „Šta je istorija?“ Devetnaesti vek je za intelektualce zapadne Evrope predstavljao jedan lagodan period koji je zračio samopouzdanjem i optimizmom. Činjenice su, u celini uzev, bile zadovoljavajuće, a sklonost da se u vezi njih postavljaju neugodna pitanja bila je srazmerno slaba. Ranke je pobožno verovao da će se božansko providenje pobrinuti za smisao istorije ukoliko se on bude brinuo o činjenicama, a Burkhart (Burckhardt) je, sa nešto savremenijim osećajem za cinizam, primetio kako „nismo inicirani u namere božanske promisli“. Profesor Baterfild (Butterfield) je još 1931, sa neprikrivenim zadovoljstvom konstatovao da su „istoričari retko razmišljali o prirodi stvari, pa čak i o prirodi sopstvenog predmeta istraživanja“¹⁵. Moj prethodnik na ovim predavanjima, dr A. L. Raus (Rowse), nešto kritičniji u tom pogledu, napisao je za knjigu sera Vinstona Čerčila (Winston Churchill) *Svetska kriza* (istoriju Prvog svetskog rata) -da, premda u pogledu autentičnosti, slikovitosti i životnosti ova knjiga može da stane rame uz rame sa *Istorijom ruske revolucije* Trockog, u jednom pogledu ostaje u odnosu na nju inferiorna: „iza nje ne stoji nikakva filozofija istorije“¹⁶. Britanski istoričari nisu dozvolili da budu uvučeni u ovu polemiku, ne stoga što bi smatrali da istorija nema smisla, već zato što su verovali da se njen smisao podrazumeva i daje očigledan. Gledište liberalnog devetnaestog veka na istoriju bilo je veoma slično eko

¹⁵ H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (1931), str. 67.

¹⁶ A. L. Rowse, *The Endofan Epoch* (1947), str. 282-3.

nomskoj doktrini *laissez-faire* -poput nje, bilo je proizvod jednog smirenog i samouverenog pogleda na svet. Neka se svako bavi svojim poslom, a skrivena ruka providenja pobrinuće se za sveopštu harmoniju. Istorijske činjenice su i same svedočile o najuzvišenijoj činjenici blagotvornog i naizgled beskrajnog napredovanja ka višim stvarima. Bilo je to doba nevinosti i istoričari su hodali Rajskim vrtom bez trunke filozofije na sebi, nagi i ne osećajući nikakav stid pred bogom istorije. Otada smo upoznali Greh i iskusili Pad, a oni istoričari koji danas pokušavaju da prenebregnu filozofiju istorije, samo sujetno i samosvesno nastoje da, poput članova neke nudističke kolonije, obnove Rajski vrt u svojoj bašti u predgrađu. Danas se neugodna pitanja više ne mogu izbeći.

U proteklih pedeset godina posvećeno je dosta pažnje pitanju „Staje istorija?“ Upravo iz Nemačke, zemlje koja će toliko doprineti okončanju lagodne vladavbe ne liberalizma u devetnaestom veku, potekla su 1880-ih i 1890-ih prva osporavanja doktrine o primatu i autonomiji činjenica u istoriji. O filozofima koji su uputili taj izazov danas se malo šta zna izuzev njihovih imena: Diltaj (Dilthey) je jedini među njima kojem je nedavno odati priznanje u Velikoj Britaniji. Krajem veka, prosperitet i samopouzdanje u ovoj zemlji još uvek su bili odveć snažni da bi se poklanjala pažnja jereticima koji su se okomili na kult činjenica. Ali, početkom novog veka, buktinja je preneti u Italiju, gde je Kroče (Croce) počeo da izlaže filozofiju istorije koja je očito mnogo dugovala nemačkim učiteljima. Čitava istorija je „savremena istorija“, izjavio je Kroče¹⁷, želeći time da kaže kako se istorija u suštini svodi na posmatranje prošlosti očima sadašnjosti i u svetlosti sadašnjih problema, a daje glavni zadatak istoričara ne da beleži, već da procenjuje; jer, ako ne procenjuje, kako će znati staje vredno da bude zabeleženo? Američki istoričar Karl Beker (Čari Becker) izjavio je 1910, na sračunato provokativan način, da „istorijske činjenice za istoričara ne postoje sve dok ih sam ne stvori“¹⁸. Ovakvim izazovima se u prvo vreme nije poklanjala dovoljna pažnja. Tek nakon 1920. godine Kroče je počeo da stiče popularnost u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Do toga verovatno nije došlo zato što je Kroče bio tananiji mislilac ili bolji stilista od svojih nemačkih prethodnika, već zato što su, nakon Prvog svetskog rata, činjenice počele da nam se osmehuju manje blagonaklono nego u godinama pre 1914, pa smo samim tim postali prijemčiviji za filozofiju koja je nastojala da im umanji ugled. Kroče je imao veliki uticaj na oksfordskog filozofa i istoričara Kolingvuda (Colingwood), jedinog britanskog mislioca ovog veka koji je dao ozbiljan doprinos filozofiji istorije. On je umro pre nego što je

¹⁷ Ovaj čuveni aforizam izrečen je u sledećem kontekstu: „Praktične potrebe koje stoje u pozadini svakog istorijskog suda daju celokupnoj istoriji obeležje „savremene istorije“, jer, ma koliko vre menski daleki nam se činili ovako opisani događaji, istorija u stvari govori o sadašnjim potrebama i sadašnjoj situaciji gde ti događaji još uvek trepere“ (B. Croce, *History as the Story of Liberty*, engl. prev. 1941, str. 19).

¹⁸ *Atlantic Monthly*, oktobar 1910, str. 528.

uspeo da okonča rad na svojoj sistematizovanoj raspravi, ali su njegovi objavljeni i neobjavljeni spisi na to temu bili sabrani u knjizi pod nazivom *Pojam istorije*, koja je izdata 1945. godine.

Kolingvudova gledišta mogla bi se sažeti na sledeći način. Filozofija istorije ne bavi se ni „prošlošću po sebi“ ni „istoričarevim mišljenjem o njoj po sebi“, već o „obe stvari u njihovom uzajamnom odnosu“. (Ovaj iskaz upućuje na dva aktuelna značenja reci „istorija“ -na istraživanje koje obavlja istoričar i na niz događaja iz prošlosti koje on istražuje.) „Prošlost koju istoričar izučava nije mrtva prošlost, već je to prošlost koja je na neki način još uvek živa u sadašnjosti.“ Ali, ne ko delo iz prošlosti je mrtvo, odnosno, beznačajno za istoričara, ukoliko ovaj ni je u stanju da shvati misao koja je počivala iza njega. Otuda je „čitava istorija u stvari istorija misli“, i „istorija predstavlja ponovno oživljavanje u istoričarevom umu one misli čiju istoriju on izučava“. Rekonstitucija prošlosti u istoričarevom umu zavisna je od empirijskih dokaza. Ali, ona po sebi nije empirijski proces i ne može se svesti na prosto nabranje činjenica. Baš naprotiv, proces rekonstitucije uslovljava izbor i interpretaciju činjenica: to upravo i jeste ono što ih čini istorijskim činjenicama. „Istorija“, kaže profesor Oukšot (Oakeshott), koji se po ovom pitanju slaže sa Kolingvudom, „predstavlja istoričarevo iskustvo. Nju ne „pravi“ niko izuzev istoričara: pisati istoriju, jedini je način da se ona napravi“¹⁹.

Ova pronicljiva kritika, ma koliko iziskivala ozbiljne ograde, iznosi na svetio dana neke zaboravljene istine.

Pre svega, istorijske činjenice nam nikada ne stižu „čiste“ pošto one ne postoje i ne mogu da postoje u čistom obliku: one se uvek prelamaju kroz svest onoga koji ih zapisuje. Iz toga bi sledilo da pri čitanju nekog istorijskog dela svoju pažnju ne bi trebalo da usmerimo na činjenice koje to delo sadrži, već na istoričara koji gaje napisao. Uzeću za primer velikog istoričara u čiju čast i pod čijim imenom su ustanovljena ova predavanja. Dž. M. Trevelijan (Trevelvan), kao što nam

1 sin kaže u svojoj autobiografiji, bio je „u kući vaspitavan u pomalo prenamaglašenoj vigovskoj tradiciji“²⁰, tako da pretpostavljani da se ne bi protivio ako bih ga opisao kao poslednjeg, ali nikako najneznačajnijeg, od velikih engleskih liberalnih istoričara vigovske tradicije. On sa puno osnova prati unazad rodoslov svoje po rođice, preko velikog vigovskog istoričara Džordža Ota Trevelijana, do Makolija (Macaulay), daleko najvećeg od svih vigovskih istoričara. Trevelijanovo najbolje i najzrelije delo, *Engleska u doba kraljice Ane*, nastalo je u tom okruženju i nje govore puno značenje i značaj shvatiće se tek onda kada ga čitalac bude čitao sa svešću o tome. Pisac, uostalom, ne dozvoljava čitaocu nikakvu nedoumicu u tom pogledu. Jer, ukoliko primenite taktiku znalaca kriminalističkih romana i prvo pročitate kraj knjige, na poslednjih nekoliko stranica trećeg toma naći ćete, po mom mišljenju, najbolji rezime onoga što se danas naziva vigovskom interpreta

¹⁹ M.

Oakeshott, *????????? and Its Modes* (1933), str. 99.

²⁰ G. M. Trevelyan, *An Autobiography* (1949), str. 11.

cijom istorije; tada će vam postati jasno da Trevelijan u stvari nastoji da istraži poreklo i razvojni put vigovske tradicije, i da njene početke nepristrasno smesti u godine nakon smrti njenog utemeljitelja Vilijema III. Premda ovo nije jedini mogući način interpretacije događaja iz vremena vladavine kraljice Ane, ipak je to validna, a u Trevelijanovom slučaju, i izuzetno zahvalna interpretacija. Ali, da biste procenili sam njen značaj, neophodno je da prethodno shvatite istoričareve namere. Jer, ako, po Kollingvudu, istoričar mora da u mislima iznova oživi ono što se odigravalo u umu njegovih *dramatis personae* (aktera; *p.p.*}, onda i čitalac ta-kode mora iznova da oživi ono što se odigravalo u umu istoričara. Trebalo bi da proučite istoričara, pre nego što počnete da proučavate činjenice. Na kraju krajeva, to baš i nije toliko teško. To je ono što čini svaki inteligentniji student koji, kada dobije zadatak da se upozna sa delom velikog profesora Džonsa sa koledža Sv. Džuda, odlazi do svog prijatelja sa Sv. Džuda da bi se raspitao kakav je momak bio taj Džons i kakve je bubice imao u glavi. Dok čitate neko istorijsko delo, uvek oslušujete zvuk života. Ako ništa ne čujete, to može da znači jednu od dve stvari: ili ste nagluvi ili je vaš istoričar težak davež. Činjenice, u stvari, uopšte ne liče na ribe sa pijačne tezge. One su poput riba koje plivaju ogromnim okeanom, na ponekad nepristupačnoj dubini, a ono što će istoričar upecati delimično će zavisiti od slučaja, ali prevashodno od dela okeana koji je odabrao za pećanje i vrste mamca koji koristi -pri čemu su oba ova činioca uslovljena vrstom ribe koju je namerio da peca. U krajnjem ishodu, istoričar će naći činjenice koje želi. Istorija znači interpretaciju. U stvari, ako bih, postavivši Ser Džordža Klarka naglavce, istoriju nazvao „tvrdim jezgrom interpretacija obuhvaćenih sočnim delom spornih činjenica“, moj iskaz bi besumnije bio jednostran i pogrešan, ali nimalo više od izvorne tvrdnje.

Druga stvar od velikog značaja za istoričara jeste njegova sposobnost da se misaono sazivi sa ljudima o kojima piše, sa načinom mišljenja koji stoji u pozadini njihovih postupaka: kažem „misaono sazivi“, a ne „simpatije“, jer bi simpatija podrazumevala saglasnost mišljenja. Devetnaesti vek slabo se bavio srednjovekovnom istorijom jer je osećao isuviše veliku odbojnost prema praznoverju Srednjeg veka i varvarskim delima koja su njime bila inspirisana da bi mogao misaono da se sazivi sa ljudima iz tog perioda. Uzmimo samo Burkhartovu prekornu opasku na račun Tridesetogodišnjeg rata: „Sramno je za jednu veru, bez obzira radilo se o katoličkoj ili protestantskoj, da svoje spasenje postavi iznad integriteta nacije“²¹. Za liberalnog istoričara devetnaestog veka, vaspitanog da veruje kako je pravedno i pohvalno ubijati u odbranu svoje zemlje, a nemoralno i bezumno ubijati u odbranu svoje svere, bilo je izuzetno teško da se identifikuje sa onima koji su vojevali Tridesetogodišnji rat. Ova vrsta teškoće naročito dolazi do izražaja u oblasti na kojoj trenutno radim. Veći deo onoga stoje u anglosaksonskim zemljama za poslednjih desetak godina bilo napisano o Sovjetskom Savezu, i u

²¹ J. Burckhardt, *Judgements on Histotj and Historians* (1959), str. 179.

Sovjetskom Savezu o anglosaksonskim zemljama, bilo je zatrovano tom nesposobnošću da se postigne makar i najelementarniji nivo razumevanja onoga što se odigrava u glavi druge osobe, tako da su se reci i postupci druge strane uvek prikazivali kao zlonamerni, bezumni ili licemerni. Istorija se ne može pisati ukoliko istoričar ne uspe da ostvari neki vid kontakta sa načinom mišljenja onih o kojima piše. Treća je istina da prošlost možemo sagledati i razumeti jedino kroz sadašnjost. Istoričar pripada svom vremenu i vezanje za njega uslovljenošću ljudskog postojanja. Već i same reci koje on koristi -reci poput demokratije, carstva, rata, revolucije -raspoložu aktuelnim značenjem koje im se ne može oduzeti. Istoričari antičkog doba imaju običaj da u izvorniku koriste reci kao što *su polis* i *plebs*, samo zato da bi pokazali kako nisu upali u ovu zamku. Ali, to im nije ni od kakve pomoći. Oni takode žive u sadašnjosti i nemaju načina da se prokrijumčare u prošlost ispomažući se retkim i zastarelim recima, kao što ne bi postali nimalo bolji istoričari Stare Grčke i Rima ako bi svoja predavanja držali odeveni u *chlamys* ili *toge*. Nazivi što su ih različiti francuski istoričari koristili za opis pariške svetine koja je odigrala tako značajnu ulogu u Francuskoj revoluciji -*les sans-culottes, le peuple, la canaille, les bras-nus* — predstavljali su, za onoga ko je upoznat sa pravilima igre, iskaz političkog stava i određene interpretacije događaja. Pa opet, istoričar mora da se opredeli: upotreba reci zabranjuje mu neutralnost. Ali, ne radi se samo o recima. Za poslednjih stotinu godina, promenjen odnos snaga u Evropi uticao je na promenu stava britanskih istoričara prema Fridrihu Velikom. Promenjen odnos snaga unutar hrišćanske crkve, između katolicizma i protestantizma, ušlo viod je bitnu promenu njihovog stava prema ličnostima poput Lojole, Lutera i Kromvela. Dovoljno je samo površno poznavanje radova francuskih istoričara iz proteklih četrdeset godina na temu Francuske revolucije, da bi se uvidelo u kojoj meri se na njihovu sadržinu odrazila Ruska revolucija iz 1917. godine. Istoričar ne pripada prošlosti, već sadašnjosti. Profesor Trevor-Roper (Trevor-Roper) nam kaže kako bi istoričar „trebalo da voli prošlost“²². Ta obaveza je veoma sumnjive prirode. Ljubav prema prošlosti lako bi mogla da bude odraz nostalgичnog romantizma ostarelih ljudi i ostarelih društava, simptom gubitka svere i zanimanja za sadašnjost ili budućnost²³. Kada je već reč o opštim mestima, meni je daleko draže ono koje govori o oslobađanju od „mrtvačkog zagrljaja prošlosti“. Ali, zadatak istoričara ne sastoji se u tome da voli prošlost, niti, pak, da se nje oslobađa, već da njome ovlada i razume je u cilju boljeg razumevanja sadašnjosti.

Ako su ovo bili uvidi što nam ih je omogućilo Kollingvudovo viđenje istorije, vreme je da razmotrimo i neke od opasnosti što ih takvo viđenje u sebi krije. Zna-

22

U uvodu za J. Burckhardt, *Judgements on Histotj and Historians* (1959), str. 17.

²³ Uporediti sa Ničeovim viđenjem istorije: „Starosti je svojstveno staračke gledanje unazad i svođenje računa, traženje utehe u sećanju na prošlost, u istorijskoj kulturi“ (*Thoughts Out of Season*, engl. prev., 1909, ii, str. 65-6).

čaj koji se pridaje ulozi historičara u stvaranju historije, ukoliko se dovede do krajnjih logičkih konsekvenci, teži da historiji ospori bilo kakvu objektivnost: historija postaje jedino ono što od nje napravi historičar. Čini se daje Kolingvud u jednom trenutku, u neobjavljenoj zabelešci koju navodi priređivač njegovog dela, zaista došao do tog zaključka:

Sv. Augustin je na historiju gledao sa stanovišta ranog hrišćanina; Tijamon (Tillamon) sa stanovišta Francuza sedamnaestog veka; Gibon (Gibbon) sa stanovišta Engleza osamnaestog veka; Momzen (Mommsen) sa stanovišta Nemca devetnaestog veka. Nema svrhe pitati se čije je stanovište bilo ispravno. Svako od njih bilo je jedino moguće za osobu koja gaje usvojila.²⁴

Ovo se svodi na apsolutni skepticizam, poput Prudove (Froude) izjave da je historija „dečija kutija sa slovima od kojih možemo sastaviti koju god reč *zaželimo*“²⁵. Reagujući protiv „iseci-i-zalepi“ historije, protiv onih koji historiju svode na puku kompilaciju činjenica, Kolingvud se opasno približio stanovištu koje na historiju gleda kao na proizvod ljudskog uma i vodi zaključku na koji se ser Džordž Klark pozvao u prethodno navedenom odlomku, naime, da „ne postoji ‚objektivna‘ historijska istina“. Umesto teorije po kojoj historija nema smisla, ovde nam se nudi teorija o bezbroj značenja, od kojih nijedno nije validnije od drugog -što se praktično svodi na isto. Druga teorija podjednako je neodrživa kao i prva. Ako neka planina drugačije izgleda kada se posmatra iz različitih uglova, iz toga ne sledi da ona objektivno nema nikakav oblik ili da ima beskonačan broj oblika. Iz toga stoje pri utvrđivanju historijskih činjenica neizbežna njihova interpretacija i što nijedna interpretacija nije u potpunosti „objektivna“, ne sledi da jedna interpretacija vredi koliko i druga, i da se historijske činjenice u načelu ne mogu svesti na neku objektivnu interpretaciju. Kasnije ću još morati da se pozabavim pitanjem šta stvarno znači objektivnost u historiji.

Ali, iz Kolingvudove hipoteze vreba jedna mnogo veća opasnost. Ako historičar svoj historijski period nužno sagledava iz sopstvenog vremena i probleme prošlosti izučava u odnosu na sadašnjost, neće li on podleći jednom čisto pragmatičnom stavu u odnosu na činjenice i prigrliti kriterijum po kojem je valjanost neke činjenice uslovljena njenom upotrebljivošću u aktuelnom kontekstu? Iz ovakve hipoteze bi sledilo da historijske činjenice ne znače ništa, i da sve zavisi od interpretacije. Niče je već bio obznanio načelo: „Netačnost nekog suda ne znači za nas nikakav prigovor protiv njega... Pitanje je samo koliko on doprinosi podsticanju i očuvanju života, održanju, a možda čak i stvaranju vrste“²⁶. Američki pragmatičari sledili su, ne toliko otvoreno i svesrdno, u suštini isti put. Svako znanje ima

²⁴ R. Collingwood, *Short Studies on Great Subjects*, i (1894), str. 21.

²⁵ A. Froude, *Short Studies on Great Subjects*, i, (1894) str. 21.

²⁶ *Beyond Good and Evil*, gl. i.

određenu namenu. Vrednost nekog znanja zavisi od toga kako se ono može upotrebiti. Ali, čak i kada se nije zastupala takva teorija, praksa se nije pokazivala manje zastrašujućom. U svojoj oblasti sam isuviše često imao prilike da vidim kako se nastrane interpretacije bezobzirno ophode prema činjenicama, nimalo ne hajući za ovu opasnost. Uopšte me ne čudi što iščitavanje nekih ekstremnijih tvorevina sovjetske i antisovjetske historiografske škole ponekad u nama budi nostalgiju za onim nestvarnim devetnaestovekovnim utočištem jedne istorije koja bi se sastojala isključivo od činjenica.

Kako bismo danas, sredinom dvadesetog veka, defmisali obavezu koju istoričar ima prema činjenicama? Nadam se da sam proteklih godina dovoljno sati proveo u traganju za dokumentima, njihovom iščitavanju i davanju fusnota sa činjenicama za svoje istorijske tekstove, da bih time obesnažio sve tvrdnje kako se činjenicama i dokumentima služim na neodgovoran način. Obaveza istoričara da poštuje činjenice ne iscrpljuje se, međutim, u njegovoj obavezi da navodi tačne podatke. On mora nastojati da nam pruži sve poznate ili dostupne informacije koje su na ovaj ili onaj način relevantne za temu koju istražuje i za njegovu interpretaciju. Ukoliko želi da nam viktorijanskog Engleza prikaže kao moralnu i racionalnu osobu, nikako ne srne da zaboravi ono što se desilo u Stejlibridž Vejksu 1850. godine. Ali ovo, opet, ne znači da bi istoričar trebalo da nas liši svoje interpretacije, koja je životni sok istorije. Laici -što će reći, neakademske prijatelji ili kolege koje se have drugim akademskim disciplinama -ponekad me pitaju kako istoričar pristupa svom poslu kada piše istoriju. Često se misli da istoričar taj posao deli na dve jasno razdvojene faze ili dva perioda. Prvo provodi dug pripremni period u iščitavanju izvora i zapisivanju činjenica u beležnicu: zatim, kada je to obavljeno, odlaze svoje izvore, uzima beležnicu u ruke i počinje da piše knjigu od početka do kraja. Po meni je to neuverljiva i neprihvatljiva slika. Što se mene lično tiče, čim iščitam nekoliko kapitalnih izvora, prohtev za pisanjem postaje odveć jak i ja mu se prepuštam -ne pišem po svaku cenu od početka, već započinjem sa bilo kog mesta. Nakon toga, čitanje i pisanje odigravaju se istovremeno. Ono što je već napisano biva dopunjavano, skraćivano, ispravljano i brisano, u meri u kojoj napredujem sa čitanjem. Čitanje je vođeno, usmeravano i obogaćivano onim što je napisano: što više pišem, tim više shvatam značenje i relevantnost onoga što otkrivam. Moguće je da neki istoričari sve osve pripremne radnje obavljaju u svojoj glavi, ne služeći se olovkom, hartijom ili pisaćom mašinom, kao što neki ljudi igraju šah na slepo, ne osećajući potrebu za šahovskom tablom i figurama: to je poseban dar na kojem im zavidim i u kojem ne mogu da se nadmećem sa njima. Ipak sam uveren da se kod svakog pravog istoričara oba procesa onoga što ekonomisti nazivaju „ulazom“ i „izlazom“ odvijaju istovremeno i da u stvarnosti čine delove jedinstvenog procesa. Ukoliko pokušate da ih razdvojite, ili da jednom date prevagu nad drugim, podleći ćete jednoj od dveju jeresi. Ili ćete pisati iseci-i-zalepi istoriju, lišenu svakog smisla i značenja, ili ćete, pak, pisati propagandu ili istorijsku beletristiku, a činjenice iz prošlosti koristiti samo kao ukras za nešto što sa istorijom nema nikakve veze.

Naše istraživanje istoričarevog odnosa prema istorijskim činjenicama zatiče nas, dakle, u naizgled neugodnoj situaciji, dok oprezno brodimo između Scile jedne neodržive teorije o istoriji kao objektivnoj kompilaciji činjenica, kao prevazi činjenica nad interpretacijom, i Haribde podjednako neodržive teorije o istoriji kao subjektivnom proizvodu istoričarevog uma koji bira istorijske činjenice i ovladava njima kroz proces interpretacije; između gledišta po kojem istorija ima težište u prošlosti i gledišta po kojem ima težište u sadašnjosti. Ali, naša je situacija manje neugodna nego što se čini.

U ovim predavanjima stalno ćemo se susretati sa nekim drugim vidovima osve dihotomije na činjenice i interpretacije -di- hotomijom na pojedinačno i opšte, empirijsko i teorijsko, objektivno i subjektivno. Položaj u kojem se nalazi istoričar proishodi iz čovekove prirode. Sa izuzetkom perioda najranijeg detinjstva i najdublje starosti, čovek nije u potpunosti vezan za svoje okruženje i nije mu bezuslovno podređen. S druge strane, on od njega nikada nije potpuno nezavistan i nije njegov bespogovorni gospodar Odnos čoveka prema svom okruženju istovetan je odnosu istoričara prema njegovoj teini. Istoričar nije ni smerni rob ni tiranski gospodar svojih činjenica. Odnos između u istoričara i činjenica je odnos jednakosti, odnos obostranog davanja. Kao što je svakom aktivnom istoričaru dobro poznato, ako na trenutak zastane da razmisli o onome što radi dok misli i piše, istoričar se bavi neprestanim prilagodavanjem svojih činjenica svojoj interpretaciji i svoje interpretacije svojim činjenicama. Nemoguće je jednom od njih dati prevagu nad onim drugim.

Istoričar počinje rad privremenim izborom činjenica i njihovom privremenom interpretacijom, u skladu sa načinom na koji je izbor bio obavljen -bilo da su ga obavili drugi ili sin istoričar. Tokom rada, ova interpretacija, kao i izbor i redosled činjenica, doživljavaju nezatne, a delom i nesvesne izmene, uzajamnim delovanjem jednih na druge. Ovo uzajamno delovanje podrazumeva, takođe, reciprocitet između sadašnjosti i prošlosti, postoje istoričar deo sadašnjosti dok činjenice pripadaju prošlosti. Istoričar i istorijske činjenice neophodni su jedno drugom. Istoričar bez činjenica lišen je korena i beskoristan je; činjenice bez istoričara mrtve su i besmislene. Otuda moj prvi odgovor na pitanje „Staje istorija?“ glasi daje to kontinuiran proces interakcije između istoričara i njegovih činjenica, beskonačan dijalog sadašnjosti i prošlosti.

2. DRUŠTVO I POJEDINAC

Pitanje šta dolazi pre -društvo ili pojedinac -podseća na pitanje o kokoški i jajetu. Bilo da ga posmatrate kao logičko ili kao istorijsko pitanje, o njemu ne možete da date nijedan iskaz koji ne bi morao da bude korigovan suprotnim, podjednako jednostranim iskazom. Društvo i pojedinac ne mogu se razdvojiti; oni su uzajamno neophodni i komplementarni, a nikako suprotstavljeni. „Nijedan čovek nije ostrvo, sam po sebi celina“, čuvene su Donove (Donne) reci: „svaki čovek je deo kontinenta, deo kopna“¹. To bi bilo jedno stanovište. S druge strane, uzmite maksimu klasičnog individualiste, Dž. S. Mila (Mili): „Ljudi ne menjaju svoju prirodu kada su zajedno na okupu“². Naravno daje ne menjaju. Ali, bilo bi pogrešno smatrati da su oni postojali, ili raspolagali ma kakvom prirodom, pre nego što su bili „zajedno na okupu“. Čim se rodimo, svet počinje da utiče na nas, menja-jući nas od čisto bioloških u društvene jedinice. Svako ljudsko biće, iz ma kojeg perioda istorije ili praistorije, rađa se unutar društva i od svog najranijeg de-tinjstva biva tim društvom oblikovano. Jezik kojim ono govori nije neko individualno nasleđe, već društvena tekovina grupe u kojoj odrasta. Oboje, i jezik i okruženje, pomažu nam da shvatimo način njegovog mišljenja, budući da ono svoje najranije predstave o svetu preuzima od drugih. S pravom je rečeno da bi pojedinac odvojen od društva bio lišen govora i razuma. Trajna opčinjenost pričom o Robinsonu Krusou potiče otuda što ona pokušava da nam dočara pojedinca koji bi bio nezavistan od društva. Taj pokušaj ne uspeva. Robinson nije neka apstraktna jedinica, već Englez iz Jorka; on nosi sa sobom Bibliju i moli se svom plemenskom bogu. Priča mu veoma brzo dodeljuje Petka i izgrađivanje novog društva može da započne. Druga relevantna priča, iz *Zlih duha* Dostojevskog, jeste ona o Kirilovu, koji se ubija da bi time dokazao svoju potpunu slobodu. Samoubistvo je jedini potpuno slobodan čin koji stoji na raspolaganju pojedincu; ma koji drugi čin podrazumevao bi, na ovaj ili onaj način, njegovu pripadnost zajednici³.

Antropolozi obično vole da kažu kako je primitivni čovek daleko manje individualizovan i kako je mnogo uslovljeniji društvom u kojem živi od civilizovanog čoveka. To je donekle tačno. Jednostavnija društva su jednoobraznija, po tome što traže i obezbeđuju uslove za manji broj različitih individualnih veština i zanimanja nego što je to slučaj u složenijim i naprednijim

društvima. U tom po-

¹ *Devotions*

upon Emergent Occasions, br. xvii.

² J. S. Mili, *A System of Logic*, vii, 1.

³ U svojoj poznatoj studiji o samoubistvu, Dirkem (Durkheim) je skovao reč *anomija* da bi označio stanje osobe izolovane od društva -stanje koje posebno pogoduje nastanku emotivnih poremećaja i samoubistvu; all je takođe pokazao da samoubistvo ni u kom slučaju nije nezavisno od društvenih okolnosti.

gledu, veća individualizacija je proizvod savremenog naprednog društva i ona u potpunosti prožima sve njegove funkcije. Ali, bila bi ozbiljna greška pretpostaviti kako ovaj proces individualizacije ide na uštrb snage i kohezije nekog društva. Razvoj društva i razvoj pojedinca idu ruku pod ruku, i uzajamno su uslovljeni. U stvari, ono što obično nazivamo složenim ili naprednim društvom jeste društvo u kojem je uzajamna zavisnost pojedinaca samo poprimila naprednije i složenije forme. Bilo bi opasno izvući zaključak kako je sposobnost savremene nacionalne zajednice da oblikuje ličnost i način mišljenja svojih individualnih članova, ili, pak, da među njima proizvede određen stupanj konformizma i jednoobraznosti, u bilo kojoj meri umanjena u odnosu na primitivnu plemensku zajednicu. Stara predstava o nekom nacionalnom karakteru, zasnovanom na biološkim razlikama, davno je odbačena; ali, teško je poreći razlike u nacionalnom karakteru do kojih je došlo usled različitog nacionalnog nasleđa i načina vaspitanja u nekom društvu. Onaj fluidni entitet koji nazivamo „ljudskom prirodom“ toliko se razlikovao od zemlje do zemlje i iz veka u vek daje teško ne protumačiti ga kao istorijsku pojavu koja se prilagođava dominantnim društvenim okolnostima i konvencijama. Ima mnogo razlika između Amerikanaca, Rusa i Indijaca, na primer. Ali, neke od tih razlika, možda baš one najznačajnije, ispoljavaju se kroz različit stav prema društvenim odnosima kakvi vladaju među pojedincima, drugim rečima, u odnosu na način na koji bi društvo trebalo da bude konstituisano. Tako se izučavanje razlika između američkog, ruskog i indijskog društva kao celine, može ujedno pokazati najboljim načinom za izučavanje razlika između pojedinačnih Amerikanaca, Rusa i Indijaca. Civilizovan Čovek, poput primitivnog, uslovljen je društvom u istoj meri kojom i sam utiče na to društvo. Jaje se ne može dobiti bez kokoške, kao što se ni kokoška ne može dobiti bez jajeta.

Bilo bi izlišno zadržavati se na ovim očiglednim istinama da nam one nisu bile zamagljene tokom jednog značajnog i specifičnog istorijskog perioda iz kojeg zapadni svet tek počinje da izlazi. Kult individualizma jedan je od najrasprostranjenijih savremenih istorijskih mitova. Prema poznatom opisu iz Burkhartove *^ture renesanse u Italiji*, čiji drugi odeljak nosi podnaslov „Razvoj individue“, kult individue započeo je sa Renesansom, kada je čovek, koji je do tada „imao svest o sebi samo kao pripadniku rase, naroda, stranke ili korporacije“, vremenom „postao duhovna individua i počeo da sebe doživljava kao takvog“. Kasnije je ovaj kult bio dovoden u vezu sa usponom kapitalizma i protestantizma, sa počecima industrijske revolucije i doktrinom *laissez-faire*. Prava čoveka i građanina što ih je proglasila Francuska revolucija bila su prava pojedinca. Individualizam je počeo u osnovama velike filozofije utilitarizma devetnaestog veka. Morlijev (Morlev) ogled *O kompromisu*, tipičan dokument viktorijanskog liberalizma, nazivao je individualizam i utilitarizam „religijom ljudske sreće i blagostanja“. „Razbarušeni individualizam“ bio je geslo ljudskog napretka. Sve ovo bi se moglo uzeti kao jedna trezvena i validna analiza određene istorijske epohe. Ipak, želeo bih da naglasim kako je porast individualizacije koji je pratio uspon savreme-

nog sveta predstavljao normalan proces u razvoju civilizacije. Društvena revolucija dovela je nove društvene grupe na pozicije moći. Kao i uvek, ona je delovala kroz pojedince kojima je nudila nove mogućnosti ličnog napredovanja, a kako su u ranoj fazi kapitalizma sredstva proizvodnje i raspodele većinom bila u rukama pojedinaca, ideologija novog društvenog poretka stavljala je naglasak na ulogu individualnog preduzetništva. Ali, čitav taj proces bio je društveni proces koji je predstavljao određenu fazu u istorijskom razvoju, pa se ne može tumačiti kao neka pobuna pojedinaca protiv društva ili oslobađanje pojedinaca od društvenih stega.

Mnogi znakovi govore kako je, čak i na Zapadu, koji je bio žarište ovog pokreta i ideologije, taj istorijski period na svom zalasku: nepotrebno je da se ovde pozivam na procvat onoga što se obično naziva masovnom demokracijom, ili na postupno smenjivanje pretežno individualnih formi ekonomske proizvodnje i organizacije pretežno kolektivnim formama. Ipak, ideologija koja je nastala tokom ovog dugog i plodnog perioda još uvek preovladava u zapadnoj Evropi i anglosaksonskim zemljama. Sve dotle dok o tenziji koja se javlja između slobode i jednakosti, ili između individualne slobode i društvene pravde budemo raspravljali samo u apstraktnim pojmovima, bićemo skloni da smetnemo s uma kako se borba ne vodi između apstraktnih ideja. Ovde nije reč o sukobima između pojedinaca kao takvih i društva kao takvog, već o sukobima različitih grupa pojedinaca u društvu, pri čemu svaka grupa nastoji da nametne društvenu politiku koja je za nju poželjna i osujeti društvenu politiku koja je za nju nepovoljna. Individualizam, ne više u značenju velikog društvenog pokreta, već veštačkog suprotstavljanja pojedinca društvu, izmetnuo se danas u parolu jedne od zainteresovanih grupa, i usled svoje kontroverzne prirode postao smetnja našem razumevanju onoga što se stvarno dešava u svetu. Nemam ništa protiv kulta pojedinca koji se javlja kao protest protiv jednog pervertiranog viđenja pojedinca kao sredstva, a društva ili države kao cilja. Mi, međutim, nećemo biti u stanju da stvarno razumemo ni prošlost ni sadašnjost ukoliko budemo nastavili da operišemo pojmom nekog apstraktnog pojedinca koji stoji po strani od društva.

Time konačno dolazim do pravog razloga ove duge digresije. Zdravorazumsko viđenje istorije gleda na nju kao na nešto što su pojedinci napisali o pojedincima. Takvo gledište su nesumnjivo zastupali i podržavali liberalni istoričari devetnaestog veka, i ono u suštini nije pogrešno. Ali, danas nam se ono čini preterano pojednostavljeno i nedovoljno, tako da osećamo potrebu da zagrebemo malo dublje ispod površine. Znanje jednog istoričara nije isključivo njegovo individualno vlasništvo: ljudi mnogih generacija i različitih zemalja imali su udela u njegovom prikupljanju. Ljudi čija dela istoričar proučava nisu bili izolovani pojedinci koji borave u vakuumu: oni su delovali u kontekstu i pod uticajem nekog društva iz prošlosti. U svom poslednjem predavanju, istoriju sam opisao kao proces interakcije, kao dijalog koji istoričar u sadašnjosti vodi sa činjenicama iz prošlosti. Sada bih želeo da ispitam relativnu težinu individualnih i društvenih ele-

menata sa obe strane osve jednačine. U kojoj meri su istoričari izdvojeni pojedinci, a u kojoj meri su proizvod društva i vremena u kojem žive? U kom obimu istorijske činjenice predstavljaju Činjenice o izdvojenim pojedincima, a u kom obimu su društvene činjenice?

Istoričar je, dakle, individualno ljudsko biće. Poput drugih pojedinaca, on je takode i društvena pojava, u isti mah proizvod i svesni ili nesvesni glasnogovornik društva kojem pripada; u tom svojstvu on pristupa činjenicama iz istorijske prošlosti. O istorijskom toku ponekad govorimo kao o „procesiji u hodu“. Ta metafora je dosta adekvatna, pod uslovom da istoričara ne navede na iskušenje da sebe zamisli kao orla koji nadzire zbivanja sa neke usamljene litice ili kao neku istaknutu ličnost u stavu vojničkog pozdrava. Daleko od toga; istoričar je tek jedan od nerazgovetnih likova koji se vuku na drugom kraju te procesije. I dok procesija usput zavija, skrećući čas desno, čas levo, sustižući ponekad samu sebe, relativan položaj različitih mesta u procesiji neprestano se menja, tako da bi se sa punim pravom moglo reći kako smo, na primer, danas mnogo bliži Srednjem veku nego što su to bili naši pradedovi pre jednog veka, ili, pak, da nam je doba Cezara mnogo bliže od Danteovog. Novi vidici i novi uglovi posmatranja neprestano iskrsavaju dok se procesija -i istoričar zajedno sa njom -kreću dalje. Istorič ar je deo istorije. Mesto koje zauzima u procesiji određuje njegov ugao gledanja na prošlost.

Ova notorna istina nimalo ne gubi na istinitosti ako je period koji istoričar obrađuje udaljen od njegovog vremena. Kada sam izučavao istoriju antičkog doba, klasična dela iz te oblasti bila su -a verovatno su to još uvek -Groteova (Grote) *Istorija Grčke* i Momzenova *Istorija Rima*. Grote, prosvetljeni radikal i bankar koji je pisao 1840-ih, ovaplotio je težnje politički progresivne britanske srednje klase u usponu kroz jednu idealizovanu sliku atinske demokratije, gde se Perikle javlja u ulozi nekog bentamskog reformiste, dok Atina stiže hegemoniju u stanju odsustva duha. Verovatno ne bi bilo odveć rizično izvući zaključak kako je Groteovo zanemarivanje problema ropstva u Atini odražavalo nesposobnost grupe kojoj je i sam pripadao da se suoči sa problemom nove radničke klase u engleskim fabrikama. Momzen je bio nemački liberal, razočaran društvenim rasulom i poniženjima koja su usledila nakon Nemačke revolucije iz 1848-9. Pišući 1850-ih, u deceniji kada je bio skovan naziv i *pojam Realpolitik*, Momzen je osećao potrebu za nekim jakim čovekom koji bi raščistio svu onu zbrku do koje je došlo usled nesposobnosti nemačkog naroda da artikuliše sopstvene političke interese; nikada nećemo biti u stanju da na pravi način razumemo njegovu istoriju ukoliko ne shvatimo daje njegovo čuveno idealizovanje Cezara proizvod te žudnje za jakim čovekom koji je Nemačku trebalo da spase od propasti, kao i da je lik pravnika-političara Cicerona, tog zaludnog brbljivca i prevrtljive zamlate, proizašao iz rasprava što su vodene u *Paulikirche* (crkvi Sv. Pavla; *p.p.*), u Frankfurtu, tokom 1848. U stvari, ne bih se nimalo začudio kada bi neko rekao da Groteova *Istorija*

Grčke danas može da nas u istoj meri informiše o stavovima engleskih radikalskih filozofa iz 1840-ih, koliko i o atinskoj demokratiji iz petog veka pre n.e., ili, da bi onaj ko želi da dozna kakve je posledice 1848. imala na nemačke liberale trebalo da koristi Momzenovu *Istoriju Rima* kao jedan od udžbenika. Naravno da to ni u kom slučaju ne umanjuje njihov značaj kao velikih istorijskih dela. Nimalo mi se ne dopada manir koji je Bjuri promovisao u svojoj pristupnoj besedi, tvrdnjom da se Momzenova veličina ne ogleda samo u *Istoriji Rima*, već i u njegovom zborniku natpisa i delu posvećenom rimskom ustavnom pravu: to bi značilo svesti istoriju na sastavljanje kompilacija. Velika istorijska dela nastaju onda kada je istoričarevo viđenje prošlosti obasjano uvidom u probleme sadašnjosti. Često se izražavalo čuđenje što Momzen nije nastavio svoju istopriju nakon pada republike. Za tako nešto nije mu nedostajalo ni vremena, ni mogućnosti, ni znanja. Ali, u času kada je Momzen pisao svoju istoriju, veliki čovek se još nije pojavio u Nemačkoj. Tokom njegovog spisateljskog veka, pitanje o tome šta se dešava kada neki jak čovek preuzme vlast još nije postalo aktuelno. Momzena ništa nije moglo da motiviše da to pitanje projektuje unazad u rimski period, tako daje istorija carstva ostala nenapisana.

Bilo bi lako ilustrovati ovu pojavu brojnim primerima među savremenim istoričarima. U svom prethodnom predavanju odao sam priznanje Dž. M. Trevelijanovoj knjizi *Engleska u doba kraljice Ane*, kao trajnom spomenu na vigoovsku tradiciju u kojoj je pisac bio odgajen. Razmotrimo sada imponantno i značajno delo pisca kojeg mnogi među nama smatraju najvećim britanskim istoričarem što se pojavio na akademskoj sceni nakon Prvog svetskog rata: sera Luisa Nemijea (Lewis Namier). Nemije je bio pravi konzervativac -nikako jedan od tipičnih engleskih konzervativaca za koje se, kada ih malo zagrebete, ispostavlja da su 75-postotni liberali, već konzervativac kakvog među britanskim istoričarima nismo imali više od stotinu godina. Od sredine prošlog veka do 1914, jedva da je bilo moguće da neki britanski istoričar zamisli istorijsku promenu a da to ne bude pro-mena na bolje. Sa početkom 1920-ih, stupili smo u period kada je promena počela da se vezuje za strah od budućnosti i postalo je moguće zamisliti je kao promenu na gore -bilo je to doba preporoda konzervativne misli. Poput Ektonovog liberalizma, i Nemijeov konzervativizam izvlačio je svoju snagu i mudrost iz kontinentalnih korena⁴. Za razliku od Fišera (Fisher) i Tojnbija (Tovnbie), Nemije nije vukao korene iz liberalizma devetnaestog veka, pa nije ni imao razloga da oseća neku nostalgiju za njima. Pošto su Prvi svetski rat i neuspeli mir razotkrili svu bedu liberalizma, reakcija je mogla da se javi u samo dva oblika -socijalizmu ili konzervativizmu. Nemije se javio kao konzervativni istoričar. On je za predmet izučavanja odabrao dve oblasti, i izbor svake od njih bio je podjednako značajan.

⁴ Možda je vredno pomena da je jedini drugi značajan konzervativni britanski pisac u međuratnom periodu, g-din T. S. Eliot, takođe uživao povlasticu da ne raspolaže engleskim poreklom; niko ko je bio odgajen u Velikoj Britaniji pre 1914. nije mogao da u potpunosti izbegne inhibirajući uticaj liberalne tradicije.

U istoriji Engleske vratio se poslednjem periodu kada je vladajuća klasa još bila u stanju da se na racionalan način bori za prestiž i moć u jednom sređenom i uglavnom statičnom društvu. Neko je Nemijeu zamerio zbog toga što je istoriju lišio duha⁵. To možda i nije najuspelija misao, ali se lako da naslutiti šta je kritičar hteo da kaže. U doba kada je Džordž III stupio na presto, politika je još uvek bila imuna na idejni fanatizam i strastvenu veru u progres kakve će svetu doneti Francuska revolucija koja je otvorila vrata veku trijumfnog liberalizma. Dakle, ni traga od ideja, od revolucije, od liberalizma: Nemije se odlučio da nam prikaže predivnu sliku jednog doba koje je još uvek bilo bezbedno od svih ovih opasnosti -mada neće još dugo takvim ostati.

Nemijeov izbor druge teme podjednako je značajan. Nemije je izbegao velike savremene revolucije, Englesku, Francusku i Rusku -nije napisao ništa bitno o ma kojoj od njih -i odlučio se da nam podari jednu istančanu analizu evropske revolucije iz 1848 -revolucije koja nije uspela, poraza svih evropskih nada u liberalizam, očiglednog dokaza slabosti ideja pred pušćanim cevima i demokrata kada se suoče sa vojnicima. Unošenje ideja u tako ozbiljan posao kao što je politika nepotrebno je i štetno: Nemije je potcrtao naravoučenije nazivajući ovaj ponižavajući neuspeh „revolucijom intelektualaca“. Ovakav naš zaključak nije samo rezultat posrednog rasuđivanja; jer, premda Nemije nije napisao nijedan sistematičan rad iz oblasti filozofije istorije, u eseju koji je objavljen pre nekoliko godina on je iskazao svoje stavove sa uobičajenom jasnoćom i britkošću stila. „Prema tome“, kaže on, „što manje čovek pušta na volju svojoj mašti kada se radi o političkim doktrinama i dogmama, tim više će se to odraziti na njegov duševni mir“. Pa, nakon stoje pomenuo, ne odbacujući ga, prigovor daje istoriju lišio duha, nastavlja:

Pojedini politički filozofi žale se zbog današnjeg „dremljivog zatišja“ i nedostatka rasprave o opštim smernicama politike u ovoj zemlji; traže se praktična rešenja za konkretne probleme, dok obe stranke zanemaruju programe i ideale. Po mom mišljenju, međutim, ovakav stav svedoči o većoj nacionalnoj zrelosti i mogao bih samo da mu poželim da se još dugo održi, neuzdrman spekulacijama političke filozofije.⁶

Za sada ne želim da se sporim sa ovim gledištem: ostaviću to za neko od kasnijih predavanja. Moja je jedina namera da ovim ilustrujem dve važne istine: prvu, da ne možete u potpunosti razumeti i proceniti delo nekog istoričara ukoliko prethodno niste utvrdili stanovište sa kojeg mu sin pristupa; drugu, da i smo to stanovište ima sopstvenu društvenu i istorijsku pozadinu. Ne zaboravimo, kao što je Marks jednom rekao, daje i sam vaspitač morao da bude vaspitan; ili, rečeno

- ⁵ Izvorni kritički sud u anonimnom članku koji je objavljen u *The Times Literary Supplement* od 28. avgusta 1953, pod naslovom „Nemijeov pogled na istoriju“, glasi: „Darvinu je bilo zamerano zbog to ga stoje univerzum lišio duha, a ser Luis je bio Darwin političke istorije -i to po mnogim pitanjima.“
- ⁶ L. Namier, *Personalities and Posvers* (1955), str. 5, 7.

savremenim žargonom, mozak ispiraća mozga i sam je morao da bude ispran. Pre nego što otpočne da piše istoriju, istoričar je već proizvod te istorije.

Istoričari o kojima sam upravo govorio -Grote i Momzen, Trevelijan i Nemije -bili su, svaki ponaosob, oblikovani posebnim društvenim i političkim kalupima; između njihovih ranijih i poznijih dela ne mogu se uočiti neke bitnije razlike. Ali, pojedini istoričari koji su živeli u vremenima učestalih promena odslikali su u svojim tekstovima ne samo jedno društvo i jedan društveni poredak, već čitav niz različitih poredaka. Najbolji primer za koji znam je nemački istoričar Majneke (Meinecke), koji je živio i pisao neuobičajeno dugo, obradivši čitav niz revolucionarnih i sudbonosnih događaja iz istorije svoje zemlje. To, u stvari, imamo tri različita Majnekea; svaki od njih je glasnogovornik različite istorijske epohe i obraća nam se kroz jedno od tri svoja čuvena dela. Majneke iz *Sveltburgerthum und Nationalstaat*, objavljenog 1907, sa puno poverenja gleda na ostvarenje nemačkih nacionalnih ideala u Bizmarkovom Rajhu i -poput mnogih mislilaca devetnaestog veka, od Macinija naovamo -poistovećuje nacionalizam sa najvišim oblikom univerzalizma: to je rezultat baroknog vilhelmovskog produžetka Biz-markovog doba. Majneke iz dela *Dze Idee der Staatsrason*, objavljenog 1925, govori napuklim i smetenim glasom Vajmarske republike: svet politike pretvorio se u poprište nerazrešenog sukoba između *raison d"etat* (viših državnih razloga, *p.p.*) i morala koji je odvojen od politike, all koji, u krajnjem ishodu, ne može da odnese prevagu u pitanjima gde se odlučuje o sudbini i bezbednosti države. Konačno, Majneke iz *Die Entstehung des Historismus*, objavljenog 1936, kada su mu sa dolaskom nacista bila oduzeta sva akademska zvanja, ispušta krik očaja i odbacuje onaj istorizam koji kao da se miri sa devizom „kako je, tako je“, nastavljajući da se koleba između istorijskog relativizma i nekog nadrazumskog apsoluta. Pred sam kraj života, kada je kao star čovek postao svedok vojničkog poraza svoje zemlje, mnogo strasnijeg od onog iz 1918, Majneke je u *Die Deutsche Katastrophe* iz 1946. godine iznova podlegao uverenju daje istorija prepuštena volji slepe i neumitne sudbine⁷. Neki psiholog ili biograf bili bi zainteresovani za Majnekeov životni put kao pojedinca: ono što, međutim, zanima istoričara jeste način na koji Majneke reflektuje tri -a možda i četiri -naizmenična i oštro suprotstavljena perioda sadašnjosti u istorijsku prošlost.

Uzmimo jedan čuveni primer koji nam je prostorno bliži. Tokom ikonoboračkih tridesetih godina ovog veka, kada je Liberalna partija prestala da igra ulogu bitnog faktora u britanskoj politici, profesor Batefield napisao je knjigu *Vigovska interpretacija istorije*, koja je doživela veliki i zaslužen uspeh. Bila je to po mnogo čemu izuzetna knjiga, a naročito po tome što, uprkos optužbama izrečenim na račun vigovskih interpretacija, na

preko 130 stranica teksta (koliko sam uspeo da

⁷ Ovaj prikaz dugujem briljantnoj analizi Majnekeovog razvojnog puta koju je drV. Starks izložio u svom uvodu za engleski prevod *Die Idee der Staatsrason*, objavljenom pod nazivom *Makijavelizam* 1957; Dr Stark možda isuviše naglašava nadracionalne elemente iz Majnekeovog trećeg perioda.

ustanovim bez konsultovanja indeksa) sa izuzetkom Foksa (Fox) nije pomenula nijednog vigovca koji ne bi bio istoričar, a, sa izuzetkom Ektona, nijednog istoričara koji ne bi bio vigovac⁸. Ali, sve ono što je knjizi manjkalo u pogledu detalja i tačnosti bilo je nadoknađeno sjajnim pogrđama. Čitaocu nije dozvoljeno da ni za trenutak posumnja kako je vigovska interpretacija bila pogrešna, a jedna od optužbi koje se iznose na njen račun jeste daje „izučavala prošlost sa stanovišta sadašnjosti“. Po tom pitanju, profesor Baterfild je izričit i veoma strog:

Izučavanje prošlosti pri kojem se, da tako kažemo, krišom baca pogled na sadašnjost, izvorište je svih pogrešaka i sofizama u istoriji... To je upravo suština onoga što nazivamo „neistorijskim“.⁹

Dvanaest godina je proteklo. Ikonoborstvo je izašlo iz mode. Zemlja profesora Baterfilda stupila je u rat za koji se često tvrdilo da se vodi u cilju odbrane onih ustavnih sloboda kakve oličava vigovska tradicija, pod vodstvom jednog velikog lidera koji se neprestano pozivao na prošlost, dok je „da tako kažemo, krišom bacao pogled na sadašnjost“. U maloj knjizi naslovljenoj *Englez i njegova istorija*, objavljenoj 1944, profesor Baterfild ne samo daje došao do zaključka kako je vigovska interpretacija istorije bila „engleska“ interpretacija, već je sa oduševljenjem govorio o „neraskidivoj vezi Engleza sa svojom istorijom“ i „braku sadašnjosti sa prošlošću“¹⁰. Skretanje pažnje na ovakve promene u stavovima nije motivi-sano nekom zloradošću. Nije mi namera da prvog-Baterfilda pobijam drugim-Baterfildom, niti da pijanog profesora Baterfilda suočavam sa treznim profesorom Baterfildom. Potpuno sam svestan da bi svako ko bi se iole potrudio da pročešlja stvari koje sam pisao pre, tokom, i po završetku rata, bez imalo truda mogao da mi ukaže na protivrečnosti i nedoslednosti koje su barem isto toliko očigledne kao one što sam ih otkrio kod drugih. U stvari, nisam siguran da li bi uopšte trebalo da zavidim nekom istoričaru koji bi s punim pravom mogao da ustvrdi kako je preživeo sva burna zbivanja iz proteklih pedeset godina, a da pritom nije došlo do nekih radikalnih izmena u njegovim stavovima. Moja jedina namera bila je da poka žem u kojoj meri je istoričarevo delo ogledalo društva u kojem on živi. Ne pro-tiču samo događaji. I sam istoričar sudeluje u tom kretanju. Kada uzmete u ruke neku istorijsku knjigu, nije dovoljno da potražite samo ime pisca na naslovnoj stranici: pogledajte i datum izdavanja ili pisanja -on ponekad može da bude pre-sudniji. Ako je filozof koji nam je rekao da ne možemo dva puta stupiti u istu reku bio u pravu, onda je verovatno podjednako, i iz istog razloga tačno da isti istoričar ne može napisati dve knjige.

⁸ H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (1915); na str. 67, pisac priznaje „zdrav skepticizam“ koji gaji prema „razmatranjima lišenim uporišta u stvarnosti“.

⁹ H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (1931), str. 11, 31-2.

¹⁰ H. Butterfield, *The Englishman and His History* (1944), str. 2, 4-5.

Ukoliko svoju pažnju sa pojedinih istoričara za trenutak prenesemo na ono što bi se moglo nazvati opštim trendovima u istorijskoj literaturi, uticaj društva na istoričarevo delo postaće još uočljiviji. U devetnaestom veku, britanski istoričari su, skoro bez izuzetka, na istoriju gledali kao na ovaploćenje ideje progresa; oni su time izražavali ideologiju jednog društva koje se nalazilo u periodu ubrzanog razvoja. Za britanske istoričare, istorija je imala smisla sve dotle dok se povinivala našim željama; otkako je krenula u pogrešnom smeru, verovanje u neki smisao istorije postalo je jeres. Nakon Prvog svetskog rata, Tojnbi je načinio očajnički pokušaj da linearno sagledavanje istorije zameni nekom cikličnom teorijom -što je tipična ideologija društava u opadanju¹¹. Posle Tojnbijevog neuspeha, britanski istoričari su se najčešće zadovoljavali priznanjem poraza i zaključkom da ne postoji neki opšti model istorijskog kretanja. Jedna banalna Fišerova izjava u tom smislu¹² zadobila je skoro podjednaku popularnost kao Rankeov aforizam u prethodnom veku. Ako mi neko kaže kako je do promene raspoloženja britanskih istoričara u poslednjih trideset godina došlo usled nekog dubokog individualnog promišljanja i noćnog izgaranja na radu u odvojenim sobičcima, neću se smatrati dužnim da osporim to činjenicu. Ali, ipak ću nastaviti da to individualno promišljanje i noćno izgaranje posmatram kao društvenu pojavu, proizvod i odraz one duboke promene u karakteru i načinu funkcionisanja našeg društva do koje je došlo nakon 1914. Nema boljeg pokazatelja prirode nekog društva od vrste istorijskih knjiga koje ono proizvodi ili ne uspeva da proizvede. Holandski istoričar Gejl (Geyl), u izvrsnoj monografiji, koja je na engleski prevedena pod naslovom *Napoleon, za i protiv*, pokazao je u kojoj meri su različite ocene Napoleona koje su davali francuski istoričari devetnaestog veka odražavale promene i sukobe gleda štа u političkom životu Francuske tokom čitavog veka. Mišljenje istoričara, poput svih drugih ljudskih bića, uslovljeno je prostornim i vremenskim okruženjem. Ekton, koji je u potpunosti spoznao ovu istinu, tražio je прибежиште od nje u samoj istoriji:

Istorija /pisao je on/ mora da postane našа spasiteljka, ne samo od neumerenog uticaja prošlosti, već i od neumerenog uticaja našeg sopstvenog doba, od tiranije okruženja i pritiska onog vazduha koji udišemo.¹³

Ovakva ocena uloge istorije može se učiniti odveć optimističkom. Ipak, usudiću se da poverujem kako je istoričar koji je u većoj meri svestan svog položaja sposobniji da ga prevaziđe i sposobniji da uoči suštinske razlike između sopstve-

¹¹

Marko Aurelije se u sumrak Rimskog carstva tešio razmišljanjem „kako su se sve stvari što se sada dešavaju već desile u prošlosti, a desice se i u budućnosti" (*Samome sebi*, X, str. 27); kao što je dobro poznato, Tojnbi je ovu ideju preuzeo iz Špenglerove *Propasti Zapada*.

¹² Predgovor za knjigu *A History of Europe*, datiran 4. decembra 1934.

¹³ Acton, *Lectures on Modern History* (1906), str. 33.

nog društva i društava drugih vremena i drugih zemalja od nekog historičara koji udara na sva zvona kako je pojedinac a ne društvena pojava. Izgleda da je Čovekova sposobnost da nadiđe svoju društvenu i historijsku situaciju ušlo vijena određenom senzibilnošću kojom spoznaje stupanj svog učešća u istoj.

U prvom predavanju sam rekao: Pre nego što pristupite proučavanju historije, proučite historičara. Sada bih dodao: Pre nego što proučite historičara, proučite njegovo historijsko i društveno okruženje. Kao pojedinac, historičar je takođe proizvod historije i društva; student historije mora da nauči da ga posmatra u toj dvostrukoj

Zaboravimo sada na historičara i razmotrimo drugu stranu moje jednačine -historijske činjenice -u svetlu istog problema. Da li su predmet historičarevog izučavanja ponašanj pojedinaca ili delovanja društvenih sila? Ovde već stupam na dobro utabano stazu. Kada je ser Isaija Berlin (Isaiah Berlin) pre nekoliko godina objavio sjajan i popularan esej *Istorijska nužnost*-čijoj osnovnoj tezi ću se još vratiti tokom ovih predavanja -kao moto je uzeo citat iz dela T. S. Eliota, „Ogromne, bezlične sile“; tokom čitavog eseja on ismeva ljude koji veruju u „ogromne bezlične sile“, a ne u pojedince, kao presudne historijske Činioce. Ono što nazivam historijskom teorijom Zlog kralja Džona -gledište po kojem je u historiji od značaja samo karakter i ponašanje pojedinaca -ima veoma dug rodoslov. Težnja da se neki pojedinac proglasi pokretačkom silom historije svojstvena je primitivnom stupnju historijske svesti. Stari Grci su voleli da dostignuća iz prošlosti krste imenima heroja koji su navodno za njih bili zaslužni, da svoje epove pripisuju bardu Homeru, a svoje zakone i ustanove Likurgu ili Solonu. Ista sklonost javila se tokom renesanse, kada je biograf-moralista Plutarh postao popularnija ličnost, sa većim zaslugama za preporod klasike, od historičara antičkog doba. U našoj zemlji, sa ovom teorijom smo se upoznali takoreći još u majčinom krilu; danas bismo verovatno bili spremni da priznamo kako u njoj ima nečeg infantilnog, ili barem detinjastog. Mogla je zvučati prihvatljivo u doba kada je društvo bilo jednostavnije i kada se činilo da javnim poslovima rukovodi šačica svima poznatih pojedinaca. Očito je da ona ne odgovara složenijem društvu u kakvom danas živimo; nastanak sociologije kao nove nauke u devetnaestom veku bio je odgovor na porast te složenosti. Pa ipak, stare navike teško odumiru. Početkom ovog veka još uvek je važno geslo „istorija je biografija velikih ljudi“. Pre samo desetak godina, jedan istaknuti američki historičar optužio je svoje kolege, možda ne sasvim ozbiljno, zbog „masovnog ubistva historijskih ličnosti“ koje su ovi proglasili za „marionete društvenih i ekonomskih sila“¹⁴. Zavisnici osve teorije danas su skloni da je zastupaju veoma stidljivo; ipak, nakon dužeg pretraživanja, uspeo sam da nađem njeno izvrsno savremeno izlaganje u predgovoru jedne od knjiga g-dice Vedžvud (Svedgewood):

¹⁴ *American Historical Review*, Ivi, br. 1 (Januar 1951), str. 270.

Ponašanje ljudi kao pojedinaca /piše ona/ za mene je mnogo zanimljivije od njihovog ponašanja kao grupa ili klasa. Istorija se podjednako dobro može pisati sa tog stanovišta kao i sa ma kog drugog; ona time nije ni manje ni više nepouzdana... Ova knjiga... nastala je kao pokušaj da se shvati šta su ti ljudi osećali i zbog čega su, po sopstvenoj proceni, činili ono što su Činili.¹⁵

Ovaj stav je veoma jasan, a budući da je g-đica Vedžvud popularan pisac, siguran sam da mnogi ljudi dele njeno mišljenje. Dr Raus nam, na primer, kaže da je elizabetanski sistem propao zbog toga što Džejms I nije bio u stanju da ga shvati, a daje Engleska revolucija u sedamnaestom veku bila „slučajan“ događaj koji bi trebalo pripisati gluposti prva dva kralja dinastije Stjuarta¹⁶-Čak je i ser Džejms Nil (James Neale), neuporedivo trezveniji istoričar od dr Rausa, ponekad bio spremniji da iskaže divljenje kraljici Elizabeti negoli da objasni stajanje monarhija Tjudora stvarno predstavljala, dok je ser Isaija Berlin, u eseju koji sam upravo pomenuo, strašno zabrinut mogućnošću da će istoričari propustiti da osude Džingis Kana i Hitlera kao loše ljude¹⁷. Teorija Zlog kralja Džona i Dobre kraljice Bes sve je prisutnija što se više približavamo savremenom dobu. Mnogo je jednostavnije nazvati komunizam „izdankom Marksovog mozga“ (ovaj biser sam pokupio iz jednog novijeg cirkularnog pisma) nego analizirati njegovo poreklo i karakteristike, lakše je Boljševičku revoluciju pripisati gluposti Nikolaja II ili nemačkom zlatu nego istraživati njene dublje društvene korene, ili, pak, dva svetska rata u ovom veku objašnjavati ličnom pokvarenošću Vilhelma II i Hitlera umesto nekim dubljim poremećajima u sistemu međunarodnih odnosa.

Stanovište g-đice Vedžvud sadrži u sebi dva stava. Prema prvom, ponašanje ljudi kao pojedinaca razlikuje se od njihovog ponašanja kao članova grupa ili klasa, a istoričaru je dozvoljeno da slobodno odluči kojem će od njih dati prednost. Prema drugom, izučavanje ponašanja ljudi kao pojedinaca svodilo bi se na otkrivanje svesnih motiva njihovih postupaka.

Nakon svega što sam već rekao, nije potrebno da se dodatno zadržavam na prvom stavu. Ovde se ne radi o pitanju da li je sagledavanje čoveka kao pojedinca više ili manje pogrešno od njegovog sagledavanja kao člana grupe; pogrešno je već i samo uvođenje distinkcije između ta dva načina sagledavanja. Pojedinac je, po definiciji, deo nekog društva, a možda i ne samo jednog društva -nazovite to grupom, klasom, plemenom, nacijom, po volji. Prvi biolozi zadovoljavali su se razvrstavanjem ptica, zverki i riba po kavezima, akvarijumima i staklenim sandu

¹⁵ C.

V. Svedgewood, *The King's Peace* (1955), str. 17.

¹⁶ A. L. Rowse, *The England of Elizabeth* (1950), str. 261-2, 382. Bilo bi pravično pomenuti kako je u jednom ranijem eseju g-din Raus osudio one „istoričare koji misle da Burboni nisu uspeali da oh nove monarhiju u Francuskoj nakon 1870. samo zbog privrženosti što ju je Anri V

gajio prema maloj beloj zastavi" (*The End of an Epoch*, 1949, str. 275); moguće je da je takva personalna oh jašnjenja čuvao za englesku istoriju.

¹⁷ I. Berlin, *Historical Inevitability* (1954), str. 42.

cima, ne upuštajući se u izučavanje odnosa između živog bića i njegovog okruženja. Moguće je da ni društvene nauke još nisu izašle iz tog prvobitnog stupnja razvoja. Neki ljudi prave razliku između psihologije kao nauke o pojedincu i sociologije kao nauke o društvu, dok se reč „psihologizam“ primenjuje na gledište po kojem se svi društveni problemi u krajnjoj liniji mogu svesti na analizu pojedinačnog ljudskog ponašanja. Ali, psiholog koji se ne posveti istraživanju društvenog okruženja nekog pojedinca neće daleko dogurati¹⁸. Dolazimo u iskušenje da povučemo razliku između biografije, koja čoveka posmatra kao pojedinca, i istorije, koja ga posmatra kao deo veće celine, i da zaključimo kako dobra biografija podrazumeva lošu istoriju. „Ništa nije izazvalo više grešaka i predrasuda u čovekovom sagledavanju istorije“, napisao je jednom Ekton, „od interesovanja koje u nama bude ličnosti pojedinaca“¹⁹. Ali, i ova je razlika nepostojeća. Podjednako mi je daleka pomisao da potražim utočište u onoj viktorijanskoj uzrečici koju je Dž. M. Jang (Voung) stavio na naslovnu stranu svoje knjige *Viktorijanska Engleska*: „Sluge govore o narodu, a otmen svet raspravlja o pojedinačnim stvarima“²⁰. Pojedine biografije predstavljaju važan doprinos istoriji: u oblasti kojom se bavim, najbolji primer za to su biografije Staljina i Trockog iz pera Isaka Doj-čera (Isaac Deutscher). Neke druge pre spadaju u oblast literature, poput istorijskih romana. „Za Litona Strejčija“, piše profesor Trevor-Roper, „istorijski problemi su se uvek i bez izuzetka svodili na probleme individualnog ponašanja i individualnih ekscentričnosti... Istorijske probleme, političke i društvene probleme, on nikada nije pokušavao da resi, pa čak ni da se zamisli nad njima“²¹. Niko nije obavezan da piše ili čita istoriju, a o prošlosti se daju napisati izvrsne knjige koje nisu istorija. Ipak, mislim da nam konvencije daju za pravo -kojeg ću se držati u ovim predavanjima -da reč „istorija“ primenjujemo samo na izučavanje čovekove prošlosti u društvu. Drugi stav, po kojem se istorija bavi otkrivanjem razloga iz kojih su pojedinci „po sopstvenoj proceni, činili ono što su činili“, na prvi pogled nam deluje veoma čudno; pretpostavljam da g-đica Vedžvud, poput ostalog razumnog sveta, ne

* Savremenim psiholozima ipak je bilo zamarano zbog osve greške: „Psiholozi kao grupa nisu posmatrali pojedinca kao jedinku *unutar* delujućeg društvenog sistema, već su ga zamišljali kao konkretno ljudsko biće koje tek naknadno pristupa stvaranju društvenih sistema. Oni tako nisu uspeli da adekvatno procene u kojoj meri su njihove kategorije bile apstraktne“ (Profesor Talcott Parsons (Talcott Parsons) u uvodu knjige Max Sverber, *The Theory of Social and Economic Organization*, 1947, str. 27). Videti takode napomene o Frojdu, str. 138.

¹⁹ *Home and Foreign Review*, januar 1863, str. 219.

²⁰ Ovu ideju je Herbert Spenser izložio svojim najsvečanijim stilom u *The Study of Sociology*, gl. 2: „Ukoliko želite da grubo procenite nečije mentalne sposobnosti, to ćete najbolje učiniti ako obrati te pažnju na količinu uopštenih stavova o ličnostima koju on izriče -na meru kojom se neke očigledne istine o pojedincima zamenjuju istinama izvedenim iz opšteg iskustva o ljudima i stvarima. Pošto na taj način budete ispitali više ljudi, otkrićete da samo nekolicina njih međuljudskim odnosima ne pristupa sa biografskog stanovišta.“

²¹ H. R. Trevor-Roper, *Historical Essays* (1955), str. 281.

primenjuje u praksi ono što ima običaj da propoveda. Ukoliko to čini, mora biti da piše neku veoma neobičnu istoriju. Danas svako zna da ljudska bića ne deluju uvek, pa čak ni po pravilu, iz motiva kojih su u potpunosti svesni ili koje su spremni da priznaju; isključiti uvid u nesvesne ili nepriznate motive najbolji je znak da se istraživanju pristupa sa predrasudama. To je, međutim, ono što bi, po nekim mišljenjima, istoričari trebalo da čine. Radi se o sledećem. Sve dotle dok se zadovoljavate iskazom da se pokvarenost kralja Džona ogledala u njegovoj pohlepi ili gluposti ili težnji da izigrava tiranina, ostajete na terenu individualnih osobina koje su razumljive čak i deci u jaslicama. Ali, kada jednom kažete da je kralj Džon bio nesvesno oruđe skrivenih interesnih grupa koje su se suprotstavljale usponu feudalnih barona, vi time ne samo da uvodite jedan daleko složeniji i sofisticiraniji pristup pokvarenosti kralja Džona, već se čini da navodite na pomisao kako istorijski događaji nisu rezultat svesnog delovanja pojedinaca nego nekih tuđih i svemoćnih sila koje upravljaju njihovom nesvesnom voljom. Naravno daje tako nešto besmislica. Što se mene lično tiče, ne verujem ni u kakvo Bo-žansko Proviđenje, Svetski Duh, Očitovanje Sudbine, Istoriju sa velikim slovom I, ili ma koju drugu apstrakciju za koju se ponekad smatra da upravlja tokom događaja; bez ikakvih ograda usvajam sledeće Marksovo objašnjenje:

Istorija ništa ne čini, ona ne raspolaže nikakvim ogromnim bogatstvom, ne bje nikakve bitke. *Čovek*, pravi živi *čovek*, je onaj koji sve to čini, koji raspolaže bogatstvom i vojuje bitke.²²

Dve napomene koje moram da dam ovim povodom nemaju nikakve veze sa ma kojim apstraktnim gledištem o istoriji, već se zasnivaju na čisto empirijskom opažanju.

Prva je, da se istorija u velikoj meri svodi na pitanje brojeva. Karlajl je bio tvorac one nesrećne izjave: „Istorija je biografija velikih ljudi“. Ali, čujmo ga u najrečitijem izdanju, u njegovom najvećem istorijskom delu:

Glad, beda i stravično ugnjetavanje teško su pritiskivali dvadeset pet miliona duša: to je bio osnovni pokretač Francuske revolucije, a ne neka ozleđena sujeta ili filozofski sukob pobornika različitih filozofskih pravaca, bogatih trgovaca ili seoskog plemstva; kao što će to biti i ubuduće, u svim sličnim revolucijama, i u svim zemljama.²³

Ili, kako bi rekao Lenjin: „Politika započinje tamo gde su mase; ne tamo gde su hiljade, već gde su milioni — tamo započinje ozbiljna politika“²⁴. Karlajlovi i Lenjinovi milioni bili su milioni pojedinaca: u njima nije bilo ničeg bezličnog. U

²² ???-Engels: *Gesamtausgabe*, I, iii, str. 625.

²³ *History of the French Revolution*, III, iii, gl. 1.

²⁴ Lenin, *Selected Works*, vii, str. 295.

raspravama koje se vode po ovom pitanju, anonimnost se često brka sa bezličnošću. Ljudi ne prestaju da budu ljudi, niti pojedinci prestaju da budu pojedinci, samo zbog toga što ne znamo njihova imena. „Ogromne, bezlične sile” g-dina Eli-ota činili su pojedinci koje je Klarendon (Clarendon), odvažniji i iskreniji konzervativac, nazvao „niskim ljudima lišenim imena”²⁵. Ti bezimni milioni bili su pojedinci koji su više ili manje nesvesno delovali skupa, čineći jednu društvenu snagu. Pri uobičajenim okolnostima, istoričar nema potrebu da se upoznaje sa svakim nezadovoljnim seljakom ili nezadovoljnim selom. Ali, milioni nezadovoljnih seljaka u hiljadama sela postaju faktor koji nijedan istoričar ne sme da zanemari. Razlozi koji sprečavaju Džona da se oženi nisu od interesa za istoričara ukoliko isti razlozi ne sprečavaju i hiljade drugih osoba Džonove generacije, i ne uslove bitno opadanje broja sklopljenih brakova: u tom slučaju, oni mogu da postanu istorijski značajni. Ne bi trebalo da dozvolimo da nas zavede oveštala misao kako pokrete uvek iniciraju oni koji su u manjini. Svi uspešni pokreti imaju malo vođa i mnoštvo sledbenika, ali to ne znači da mnoštvo nije od presudnog značaja za njihov uspeh. U istoriji se računaju brojevi.

Za svoju drugu napomenu mogao bih da navedem još brojnije dokaze. Pisci koji su pripadali različitim školama mišljenja slagali su se u tome da postupci individualnih ljudskih bića često imaju posledice kakve ni protagonisti niti ma koja druga osoba nisu mogli očekivati ni želeći. Hrišćanin veruje daje pojedinac koji deluje svesno, pritom često vođen sebičnim interesima, u stvari nesvesni izvršilac Božije volje. Mandevilova (Mandeville) kovanica „lični grehovi -javna dobit” predstavljala je prvu, sračunato paradoksalnu formulaciju tog otkrića. Skrivena ruka Adama Smita i Hegelovo „lukavstvo uma” koje pokreće pojedince služeć i se njima za ostvarenje svojih ciljeva, dok ovi veruju kako ispunjavaju sopstvene želje, odveć su poznati da bi ih trebalo citirati. „Pri društvenoj proizvodnji sredstava za proizvodnju”, pisao je Marks u predgovoru za *Kritiku političke ekonomije*, „ljudska bića stupaju u određene i nužne odnose koji su nezavisni od njihove volje.” „Čovek svesno živi za sebe”, pisao je Tolstoj u *Ratu i miru*, ponavljajući reči Adama Smita, „ali služi kao nesvesno oruđe za postizanje istorijskih, univerzalnih ljudskih ciljeva”²⁶. I na kraju, da bismo upotpunili ovu antologiju koja je ionako dovoljno obimna, evo i profesora Batefilda: „Ima nečeg u prirodi istorijskih zbivanja što tok istorije usmerava u pravcu koji niko nije želeo”²⁷. Od 1914. godine naovamo, posle stotinu godina manjih lokalnih ratova, imali smo dva svetska rata. Teško bi se mogla prihvatiti teorija koja bi ovaj fenomen objašnjava time što je u prvoj polovini dvadesetog veka veći broj osoba želeo rat, ili ih je manje želelo mir, nego u poslednjih sedamdeset-pet godina devetnaestog sve

²⁵ Clarendon, *A Brief View & Survey of the Dangerous & Pernicious Errors to Church & State in Mr. Hobbes' Book entitled Leviathan* (1676), str. 320.

²⁶ L. Tolstoj, *War and Peace*, ix, gl. 1.

²⁷ H. Butterfield, *The Englishman and His History* (1944), str. 103.

ka. Teško bi bilo poverovati da je ma koji pojedinac hteo ili priželjkivao veliku ekonomsku krizu tridesetih godina ovog veka. Pa ipak, do nje je besumnje došlo delovanjem pojedinaca, od kojih je svaki svesno sledio potpuno različiti cilj. Dijagnozu o raskoraku između namera neke osobe i posledica njenih postupaka nije uvek morao da postavlja neki istoričar koji je zbivanja posmatrao sa vremenske distance. „On ne namerava da uđe u rat“, pisao je Lodž (Lodge) o Vudrou Vilsonu marta 1917, „ali mislim da će ga događaji na to prinuditi“²⁸. Bilo bi protivno svemu onome što je očigledno tvrditi kako istorija može da se piše na osnovu „tumačenja ljudskih namera“²⁹ ili na osnovu objašnjenja koja sami protagonisti daju za svoje postupke, opisujući zbog čega su „po sopstvenoj proceni, Činili ono što su činili“. Istorijske činjenice jesu činjenice o pojedincima, ali ne o delima što ih ovi čine u osami, niti, pak, o stvarnim ili izmišljenim razlozima za koje oni smatraju da su ih naveli na određene postupke. To su Činjenice o uzajamnim odnosima pojedinaca u društvu i onim društvenim silama što pojedinačnim ljudskim postupcima daju ishod koji je često u neskladu, a ponekad je i protivan ishodu kakav se želeo postići.

Jedna od ozbiljnih greški Kollingvudovog pristupa istoriji, na koju sam ukazao u svom prethodnom predavanju, bila je u tome što je pretpostavljao da je misao što počiva iza nekog postupka, i koju je istoričar dužan da istražuje, misao individualnog protagoniste. To je pogrešna pretpostavka. Istoričar je dužan da istražuje šta počiva iza nekog postupka, a svesne misli ili motivi individualnih protagonista se u tom pogledu mogu pokazati potpuno irelevantnim.

Ovde bi trebalo da kažem koju reč o ulozi buntovnika ili disidenata u istoriji. Prizivanje popularne slike pojedinca koji se buni protiv društva značilo bi ponovno uspostavljanje lažne antiteze između društva i pojedinca. Nijedno društvo nije u potpunosti homogeno. Svako društvo je poprište društvenih sukoba, a pojedinci koji se opredeljuju protiv postojeće vlasti nisu ništa manje proizvod i odraz društva od onih koji takvu vlast podržavaju. Ričard II i Katarina Velika predstavljali su oličenje moćnih društvenih snaga u Engleskoj četrnaestog i Rusiji osamnaestog veka: ali, isto je važno i za Vata Tajlera (Wat Tyler) i Pugačova, vođu velike seljačke bune. Monarsi i buntovnici su na isti način bili proizvod specifičnih okolnosti kakve su u njihovo doba vladale u njihovim zemljama. Prikazivati Vata Tajlera i Pugačova kao pojedince koji se bune protiv društva značilo bi opasnu simplifikaciju. Da su bili samo to, istoričar za njih nikada ne bi čuo. Za ulogu koju su odigrali u istoriji oni imaju da zahvale masi svojih sledbenika, a značajni su samo kao društvena pojava i ništa više od toga. Uzmimo slučaj jednog izuzetnog buntovnika i individualiste na nešto sofisticiranijem nivou. Malo je bilo ljudi koji su se na tako oštar i radikalna način suprotstavili sopstvenom društvu i zemlji

²⁸ Navedeno u B. W. Tuchman, *The Zimmerman Telegram* (N.Y., 1958), str. 180.

²⁹ Ova rečenica je navedena u I. Berlin, *Historical Inevitability* (1954), str. 7, gde se, po svemu sudeći, preporučuje takav način pisanja istorije.

kao što je to učinio Niče. Pa ipak, Niče je bio neposredan proizvod evropskog, i to prevashodno nemačkog društva -fenomen kakav nije mogao da nastane u Kini ili Peruu. Generaciji koja je stasala nakon Ničeove smrti postalo je mnogo jasnije nego stoje to bilo njegovim savremenikima u kojoj meri su jake one evropske, a pogotovo nemačke društvene snage čije je ideje on izražavao; Niče je tako postao mnogo značajnija figura za buduće naraštaje nego za sopstvenu generaciju Uloga buntovnika u istoriji ima nekih analogija sa onom velikih ljudi. Istorijska teorija Velikih ljudi -ogranak škole Dobre kraljice Bes -poslednjih godina je izašla iz mode, premda s vremena na vreme iznova pomalja svoje ružno lice. Izdavač jedne serije popularnih istorijskih udžbenika, koji su objavljivani neposredno nakon Drugog svetskog rata, pozvao je pisce da „započnu izlaganje o važnim istorijskim temama kroz biografiju nekog velikog čoveka“, a g-dinA. Dž. P. Tejlor saopštio nam je u jednom od svojih neuglednijih eseja kako se „istorija savremene Evrope može prepričati kroz životnu sudbinu trojice divova: Napoleona, Bizmarka i Lenjina“³⁰, mada se u svojim ozbiljnijim spisima nije latio tog nesmotrenog poduhvata. Kakva je uloga velikog čoveka u istoriji? Veliki čovek je pojedinac, pa je, budući izuzetan pojedinac, u isto vreme i društvena pojava od izuzetnog značaja. „Savršeno je jasno“, primetio je Gibon, „da vremena moraju pogodovati nastanku izuzetnih ličnosti, kao i da bi genije jednog Kromvela ili Re-ca danas ostao neprimećen“³¹. U *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*, Marks je uočio suprotnu pojavu: „Klasna borba u Francuskoj stvorila je takve okolnosti i odnose koji su jednoj prostačkoj i osrednjoj ličnosti omogućili da igra ulogu heroja.“ Da se Bizmark rodio u osamnaestom veku -što je apsurdna pretpostavka, budući da onda ne bi bio Bizmark -on ne bi ujedinio Nemačku, a verovatno ne bi uopšte ni bio neki veliki čovek. Ipak, mislim da nije potrebno da, po ugledu na Tolstoja, sve velike ljude omalovažavamo kao obične „etikete koje daruju imena događajima“. Ponekad kult velikog čoveka može imati kobne posledice. Ničeov natčovek je odbojan lik. Nije neophodno da zbog toga prizovem u sećanje sudbinu Hitlera ili strašne posledice „kulta ličnosti“ u Sovjetskom Savezu. Ali, moja namera nije da umanjujem veličinu velikih ljudi, niti bih, pak, želeo da usvojim stav po kojem su „veliki ljudi po pravilu zli ljudi“. Želeo bih samo da odvratim od onog gledišta koje velike ljude smešta negde izvan istorije i smatra kako ovi usled svoje veličine nameću istoriji sopstvenu volju, poput „pajac iz kutije koji na čudesan način iskaču iz nepoznatog da bi prekinuli stvarni kontinuitet istorije“³². Nisam siguran da bismo čak i danas mogli da na bolji način formulišemo Hegelov klasični iskaz:

Veliki čovek svog doba je onaj koji uspeva recima da iskaže volju vlastitog doba, da

³⁰ A. J. R Taylor, *From Napoleon to Stalin* (1950), str. 74.

Gibbon, *Decline and Fali of the Roman Empire*, gl. lxx. ³²

V G. Childe, *Histoi* (1947), str. 43.

saopšti svom dobu kakva je to volja, i daje ispuni. Ono što on čini predstavlja srž i suštinu njegovog doba; on sopstveno doba aktualizuje.³³

Dr. Livis (Leavis) misli na nešto slično kada kaže da su veliki pisci „značajni po svom udelu u unapređivanju ljudske svesti“³⁴. Veliki Čovek uvek je predstavnik, bilo postojećih snaga, bilo snaga čijem nastanku doprinosi time što se suprotstavlja postojećim autoritetima. Možda bi trebalo priznati veću kreativnost onim velikim ličnostima koje su, poput Kromvela ili Lenjina, same doprinele stvaranju snaga što su ih iznele na površinu, za razliku od onih koji su, poput Napoleona ili Bizmarka, na površinu dospeli jašući na talasu već postojećih snaga. Ne bismo, takođe, smeli da zaboravimo ni one velike ljude koji su bili toliko ispred svog vremena da su njihovu veličinu spoznale tek naredne generacije. Čini mi se daje u velikom čoveku najvažnije sagledati izuzetnog pojedinca koji je u isti mah proizvod i pokretač istorijskog procesa, predstavnik i tvorac društvenih snaga koje menjaju izgled sveta i načine ljudskog mišljenja.

Istorija bi tada, u oba značenja reci -kao istraživanja koje istoričar obavlja i kao činjenic iz prošlosti koju on istražuje -bila jedan društveni proces u kojem pojedinci uzimaju učešće kao društvena bića; nepostojeća antiteza između društva i pojedinca služila bi samo odvratanju pažnje i unošenju dodatne konfuzije. Recipročan proces interakcije između istoričara i njegovih činjenica, ono što sam nazvao dijalogom sadašnjosti i prošlosti, nije dijalog nekih apstraktnih i izdvojenih pojedinaca, već dijalog društva sadašnjeg sa društvom prošlim. Istorija je, po Burkhartovim recima, „zapis o onome što jedno doba nalazi vrednim pomena u nekom drugom“³⁵. Prošlost nam je shvatljiva jedino u svetlu sadašnjosti, a sadašnjost možemo u potpunosti da razumemo tek u svetlu prošlosti. Osposobiti čoveka da razume društvo prošlosti, kao i da temeljno upozna sadašnje društvo, dvostruki je zadatak istorije.

³³ *Philosophy of Right* (engl. prev., 1942), str. 295.

³⁴ F. R. Leavis, *The Great Tradition* (1948), str. 2.

³⁵ J. Burckhardt, *Judgements on History and on Historians* (1959), str. 158.

3. ISTORIJA, NAUKA I MORAL

Kada sam bio jako mali, dozi veo sam pravo otkrovenje doznajući da, uprkos svom izgledu, kit nije riba. Danas me ta pitanja vezana za klasifikaciju daleko manje pogađaju, tako da se preterano ne uzbuđujem kada me uveravaju kako istorija nije nauka. Ovaj terminološki problem predstavlja specifičnost engleskog jezika. U svim ostalim evropskim jezicima, reč „nauka“ po pravilu podrazumeva i istoriju. Ali, u zemljama engleskog govornog područja ovaj problem ima za sobom dugu predistoriju,

a pitanja koja su sa njim povezana mogu da posluže kao dobar uvod u problematiku istorijske metodologije.

Krajem osamnaestog veka, u doba kada je nauka toliko doprinela proširivanju čovekovih saznanja o svetu i saznanja o čovekovim fizičkim svojstvima, postavilo se pitanje može li ona takođe da proširi i čovekovo saznanje o društvu. Pojam društvenih nauka, u koje se svrstavala i istorija, postupno se formirao tokom osamnaestog veka; isti metod kojim je nauka izučavala svet prirode bio je prime-njen na izučavanje odnosa među ljudima. Početkom ovog perioda još uvek je prevladavala njutnovska tradicija. Na društvo se, kao i na prirodu, gledalo kao na neki mehanizam; još dobro pamtim naslov knjige Herberta Spensera (Herbert Spencer), *Društvena statika*, objavljene 1851. godine. Bertrand Rasel, koji je bio vaspitan u ovoj tradiciji, kasnije se prisećao doba kada je verovao da će se vremenom izgraditi jedna „matematika ljudskog ponašanja, podjednako precizna kao matematika mašina“¹. Onda je Darwin (Danvin) izveo novu naučnu revoluciju, a sociolozi su, ugledajući se na biologiju, počeli da razmišljaju o društvu kao nekom organizmu. Ali, pravi značaj Darwinove revolucije sastojao se u tome stoje Darwin, dovršavajući ono što je Lajel (Lyell) već započeo u geologiji, uveo istoriju u nauku. Nauka se više nije bavila nečim statičnim i večnim², već procesima promene i razvoja. Evolucija nauke doprinela je razvoju istorije. Nije se, međutim, dogodilo ništa što bi dovelo u pitanje induktivni istorijski metod o kojem sam govorio u svom prvom predavanju: prvo sakupite ve činjenice, a onda pristupite njihovom tumačenju. Podrazumevalo se, bez imalo sumnje, da bi takav trebalo da bude i naučni metod. To je, po svemu sudeći, bilo i gledište koje je Bjuri imao na umu kada je, pri kraju svoje pristupne besede, januara 1903, istoriju opisao kao „ni veću ni manju od nauke“. U narednih pedeset godina nakon Bjurijeve pristupne besede, ovakvo gledište na istoriju bilo je meta žestokih kritika. Kolingvudu, koji je pisao 1930-ih, posebno je bilo stalo do toga da jasno razgraniči svet priro

de, koji je predmet naučnog istraživanja, od sveta istorije; tokom čitavog ovog perioda, Bjurijeva izjava retko je navođena izuzev u cilju njenog ismevanja. Ono što su, međutim, istoričari tada propustili da uoče bila je radikalna revolucija do koje je došlo u samoj nauci, i usled koje nam se danas čini da je Bjuri bio daleko bliži istini nego što se pretpostavljalo, premda iz pogrešnih razloga. Ono što je Lajel učinio za geologiju, a Darwin za biologiju, sada se odigravalo u astronomiji, koja se pretvorila u nauku o tome kako je svemir postao ono što jeste, a savremeni fizičari ne prestaju da nam ponavljaju kako oni ne istražuju Činjenice, već događaje. Nije čudo što se istoričar danas oseća mnogo lagodnije u svetu nauke nego pre stotinak godina.

Razmotrimo prvo pojam zakona. Tokom osamnaestog i devetnaestog veka, naučnici su pretpostavljali da su prirodni zakoni -Njutnovi zakoni kretanja, zakon gravitacije, Bojlov (Boyle) zakon, zakon evolucije, itd. -otkriveni i definitivno

utvrđeni, a da se zadatak naučnika ubuduće svodi na induktivno otkrivanje i utvrđivanje novih sličnih zakona na osnovu opaženih činjenica. Reč „zakon“ dospela je do nas ovenčana slavom Galileja i Njutna. Izučavaoci društva, koji su, svesno ili nesvesno, želeli da svojim istraživanjima podare naučni renome, usvajali su isti jezik i verovali da primenjuju isti postupak. Izgleda da su politički ekonomisti prvi istrčali na teren sa Grešamovim (Gresham) zakonom i tržišnim zakonima Adama Smita. Berk (Burke) se pozivao na „zakone trgovine, koji su prirodni zakoni, pa su, samim tim, i Božiji zakoni“³. Maltus (Malthus) je izložio svoj zakon stanovništva, Lasal (Lasalle) gvozdeni zakon nadnica, a Marks je u predgovoru za *Kapital* tvrdio daje otkrio „ekonomski zakon kretanja savremenog društva“. Baki (Buckle) je u završnim *recima Istorije civilizacije* izrazio uverenje da se razvoj međuljudskih odnosa „odvija u skladu sa uzvišenim načelom sveopšte i neumitne pravilnosti“. Danas nam ovakva terminologija zvuči zastarelo i uobraženo; all, ona zvuči podjednako zastarelo nekom fizičaru koliko i nekom sociologu. Godinu dana pre nego što će Bjuri održati svoju pristupnu besedu, francuski matematičar Anri Poenkare (Henri Poincare) objavio je knjižicu pod naslovom *Nauka i hipoteza* koja je označila revoluciju u naučnom mišljenju. Poenkareova osnovna teza je bila da opšti sudovi koje naučnici izriču, tamo gde se nije radilo o običnim definicijama ili skrivenim konvencijama terminološke prirode, predstavljaju hipoteze čiji je cilj razjašnjavanje i usmeravanje daljeg toka mišljenja, pa su i same podložne proverbi, izmenama ili odbacivanju. We je to danas već postalo opšte mesto. Njutnovo razmetljivo „*Jrlypotheses nonfingo*“ /Ne gradim hipoteze *p.p.l* danas zvuči veoma šuplje, pa, premda naučnici, uključujući to i one koji se have društvenim naukama, ponekad i pomenu zakone, za ljubav starih vremena, da tako kažemo, oni u njih više ne veruju onako kako su to odreda činili naučnici osamnaestog i devetnaestog veka. Prihvaćeno je gledište po kojem naučnici ne dolaze do otkrića i ne stiču nova znanja utvrđivanjem nekih tačnih i opštevažećih zakona, već izricanjem hipoteza koje otvaraju put novim istraživanjima. Jedan od standardnih udžbenika o naučnoj metodologiji, koji su sastavila dvojica američkih filozofa, opisuje naučni metod kao „u osnovi cirkularan“:

Dokaze za načela dobijamo pozivanjem na empirijsku gradu, na ono što se naziva „činjenicama“, dok empirijsku gradu biramo, analiziramo i tumačimo na osnovu načela.⁴

Možda bi ovde reč „reciprocitet“ bila adekvatnija od „cirkularnosti“, jer za posledicu nemamo povratak na isto mesto, već kretanje unapred, ka novim otkrićima, koje se odvija kroz proces interakcije načela i činjenica, teorije i prakse. Svaki misaoni proces zahteva usvajanje određenih pretpostavki koje se baziraju na opažanju -one omogućavaju naučno mišljenje, all su i same podložne izmenama pod uticajem istog mišljenja. Ove hipoteze mogu da važe u određenom kontekstu ili za određenu namenu, a da budu nevažeće u nekim drugim slučajevima. U svakom datom slučaju, odlučujući test je empirijske prirode i

svodi se na pitanje u kojoj meri nam one zaista pomažu da steknemo nove uvide i proširimo svoje znanje. Jedan od najpoznatijih Raderfordovih (Rutherford) učenika i saradnika nedavno je njegov metod opisao na sledeći način:

Osećao je veliku potrebu da se upozna sa nuklearnim fenomenima na način kojim bi se neko upoznavao sa tajnama kulinarske veštine. Ne bih rekao daje tragao za objašnjenjima u klasičnom značenju neke teorije koja bi se oslanjala na određene bazične zakone; we dotle dok bi znao šta se dešava, to mu je bilo dovoljno.⁵

Ovaj opis bi podjednako dobro mogao da se primeni na istoričara koji je odustao od traganja za bazičnim zakonima, ograničavajući se na istraživanje načina na koji se stvari odigravaju.

Status hipoteze koju istoričar sledi tokom istraživačkog rada neobično je sličan statusu hipoteze kojom se služi neki naučnik. Uzmimo, na primer, čuvenu dijagnozu Maksa Vebera (Max Weber) o odnosu protestantizma i kapitalizma. Nju danas niko ne bi nazvao zakonom, mada bi u nekom ranijem periodu verovatno bila tako doživljena. To je hipoteza koja je, premda delimično modifikovana tokom istraživanja kojima je dala podstreka, besumnje znatno doprinela boljem razumevanju oba ova pokreta. Ili, pak, uzmimo sledeći Marksov iskaz: „Ručni žrvanj nam daje društvo sa feudalnim gospodarom; parni mlin nam daje društvo sa

45industrijskim kapitalistom“⁶. Prema savremenoj terminologiji, ovo se ne bi moglo nazvati zakonom (mada bi Marks najverovatnije tvrdio da on to jeste), već plodnom hipotezom koja utire put daljem istraživanju i sticanju novih saznanja. Takve hipoteze su nezamenljivo oruđe mišljenja. Čuveni nemački ekonomista iz prvih decenija dvadesetog veka, Verner Zombart (Werner Sombart), posvedočio je o „duševnom nemiru“ onih koji su se bili odrekli marksizma.

Kada jednom izgubimo veru (pisao je on) u pouzdane definicije koje su nam we do tada služile kao putokaz kroz zamršene živome situacije... imamo osećaj da se davimo u okeanu činjenica, we dok pod nogama ne nađemo neko novo uporište ili ne naučimo da plivamo.⁷

Polemika oko periodizacije u istoriji spadala bi u ovu kategoriju. Podela istorije na različite periode ne predstavlja neku činjenicu, već nužnu hipotezu ili oruđe mišljenja; ona je validna u meri kojom neke stvari razjašnjava, a njena validnost će zavisiti od interpretacije. Istoričari koji imaju različita mišljenja o tome kada se okončao Srednji vek, razlikuju se po svojoj interpretaciji određenih događaja. Ovo pitanje ne zadire u činjenice, all to nikako ne znači daje i besmisleno. Podela istorije na geografska

područja takođe nije činjenica, već hipoteza: diskurs o evropskoj istoriji može predstavljati validnu i zahvalnu hipotezu u određenom kontekstu, dok u nekim drugim kontekstima ta hipoteza može biti netačna i zlonamerna. Većina istoričara polazi od pretpostavke da je Rusija deo Evrope; neki je, međutim, žestoko osporavaju. Predrasude nekog istoričara najbolje se mogu proceniti na osnovu hipoteze koju on usvaja. Moram ovde da navedem jedan uopšteni sud o metodologiji društvenih nauka, s obzirom da gaje izrekao poznati sociolog koji se u isto vreme bavio i prirodnim naukama. Zorž Sorel (Georges So-rel), koji je svoju karijeru započeo kao inženjer, da bi sa četrdeset godina počeo da piše o društvenim problemima, naglasio je potrebu da se u datoj situaciji odredeni elementi izdvoje iz celine, čak i po cenu prevelikog pojednostavljenja:

Trebalo bi napredovati napipavajući put (pisao je on); trebalo bi proveriti ve iole verovatne i nedorečene hipoteze i zadovoljiti se privremenim aproksimacijama kako bi se uvek ostavilo mesto za ispravke u hodu.⁸

Ovo je velika razlika u odnosu na devetnaesti vek, kada su se naučnici i istoričari poput Ektona još uvek nadali da će jednoga dana, akumulacijom proverenih činjenica, uspeti da stvore jedan sveobuhvatan korpus znanja kojim bi se zauvek raščistila sva sporna pitanja. Danas, naučnici i istoričari gaje mnogo skrom

⁶ ???-Engels:

Gesamtausgabe, I, vi, str. 179.

⁷ \ Sombart, *The Quintessence of Capitalism* (engl. prev., 1915), str. 354. " G Sorel, *Materiaux d'une theorie du proletariat* (1919), str. 7.

nije nade i zadovoljavaju se postupnim napredovanjem od jedne fragmentarne hipoteze ka drugoj, izdvajanjem činjenica posredstvom svojih interpretacija i proverom svojih interpretacija činjenicama; način na koji naučnici i istoričari to čine ne izgleda mi da se suštinski razlikuje. U svom prvom predavanju naveo sam izjavu profesora Bereklafa da istorija „uopšte nije činjenična, već se sastoji od niza preuzetih sudova". Dok sam pripremao ova predavanja, jedan fizičar sa ovog univerziteta je na radio programu BBC-a definisao naučnu istinu kao „sud koji je javno prihvaćen od strane eksperata"⁹. Nijedna od ovih definicija ne zadovoljava u potpunosti -iz razloga koji će postati jasniji kada budem govorio o problemu objektivnosti. Ipak, bilo je zanimljivo čuti jednog istoričara i fizičara kako, nezavisno jedan od drugoga, formulišu isti problem skoro istovetnim recima.

Analogije, međutim, predstavljaju staru klopku za neupućene; zato bih želeo da nepristrasno razmotrim razloge koji navode na zaključak da se, bez obzira na velike razlike koje postoje između matematičkih i prirodnih nauka, ili između različitih nauka koje spadaju u ovu kategoriju, owe nauke mogu jasno razgraničiti od istorije, kao i da to razgraničenje čini neuputnim da se istorija -a možda i druge takozvane društvene nauke -nazovu imenom nauke. Ove primedbe, više ili manje utemeljene, svodile bi se na sledeće:

- 1) da se istorija isključivo bavi pojedinačnim, dok se nauka bavi opštim;
  - 2) da se iz istorije ne daju izvući nikakve pouke;
  - 3) da istorija nije u stanju da predviđa događaje;
  - 4) da je istorija nužno subjektivna, budući da se to čovek bavi samim sobom; i
  - 5) da se istorija, za razliku od nauke, bavi pitanjima religije i morala.
- Pokušaću da ispitam svaku od ovih primedbi zaredom.

Kao prvo, navodi se da se istorija bavi posebnim i jedinstvenim, dok se nauka bavi opštim i univerzalnim. Za ovo gledište se može reći da ga je prvi zastupao Aristotel, koji je izjavio daje poezija „više filozofska" i „ozbiljnija" od istorije, pošto se poezija bavi opštom istinom, a istorija pojedinačnom¹⁰. Mnoštvo kasnijih pisaca, zaključno sa Kollingvudom¹¹, na sličan načinje razlikovalo nauku od istorije. Čini mi se da je do toga došlo usled jednog nesporazuma. Hobsova (Hobbes) čuvena maksima još uvek važi: „Na svetu nema ničeg univerzalnog izuzev imena, jer je svaka od imenovanih stvari posebna i pojedinačna"¹². Ovo je potpuno tačno kada se primeni na prirodne nauke: ne postoje dve geološke formacije, ni dve životinje iste vrste, niti dva atoma koji bi bili istovetni. Na sličan način, ne postoje ni dva istorijska događaja koja bi bila istovetna. Ali, insistiranje na jedinstvenosti istorijskih događaja ima isti parališući učinak kao ono opšte mesto koje je Mur (Moore) preuzeo od biskupa Batlera (Butler), a koje su svojevreme-

⁹ Dr

J. Ziman u the *Listener*, 18. avgusta 1960.

¹⁰ *Poetics*, gl. ix.

¹¹ R. G. Collingwood, *Historical Imagination* (1935), str. 5,

¹² *Leviathan*, -I, iv. 47

no tako voleli da citiraju filozofi lingvistike: „Sve je ono što jeste, i nije nešto drugo". Ukoliko se zaputite tim putem, ubrzo ćete postići neki vid filozofske nirvane, iz koje se ni o čemu ne može izreći ništa suvislo.

Već sama upotreba jezika primorava istoričara, kao i naučnika, uostalom, da pravi generalizacije. Peloponeski rat i Drugi svetski rat veoma su se razlikovali i svaki je od njih bio po nečemu jedinstven. Ali, istoričar ih oba naziva ratovima, i to bi samo neka sitničava osoba mogla da stavi primedbu. Kada je Gibon pisao o Konstantinovom zvaničnom-priznanju hrišćanstva i usponu islama, nazivajući ih revolucijama¹³, on je pribegao generalizovanju dva jedinstvena događaja. Savremeni istoričari postupaju na isti način kada pišu o Engleskoj, Francuskoj, Ruskoj ili Kineskoj revoluciji. Istoričara u stvari ne zanima ta jedinstvenost, već ono što je u tom jedinstvenom događaju bilo opšte. U raspravama koje su 1920-ih istoričari vodili o uzrocima rata iz 1914, obično se polazilo od pretpostavki da je do njega došlo, bilo usled nesposobnosti diplomata koji su radili u tajnosti, lišeni kontrole javnog mnjenja, bilo usled nepovoljne podele sveta na teritorijalne i suverene države. Već 1930-ih, ove rasprave su polazile od pretpostavke daje do rata došlo usled suparništva imperijalističkih sila, koje je kriza kapitalizma u opadanju nagnala da svet podele među sobom. Ove rasprave podrazumevale su generalizacije o uzrocima rata, ili, barem, rata u uslovima dvadesetog veka. Istoričar se neprestano služi generalizacijama da bi proverio svoju dokaznu građu. Ukoliko je dokazna građa nedovoljna da bi se sa sigurnošću tvrdilo kako je Ričard ubio prinčeve u Londonskoj kuli, istoričar će se zapitati -više nesvesno negoli svesno -da li je u tom periodu bilo uobičajeno da vladar likvidira potencijalne pretendente na presto; a zatim će, s punini pravom, doneti sud na osnovu takve generalizacije. Poput pisca istorije, i njen čitalac neprestano generalizuje, pri-menjujući istoričareva zapažanja na neki drugi istorijski kontekst sa kojim je bolje upoznat — ili, pak, na sopstveno vreme. Dok čitam *Francusku revoluciju* uvek zatičem sebe kako generalizujem njegove reci i primenjujem ih na Rusku revoluciju koja predstavlja oblast mog interesovanja. Uzmimo ovaj komentar o teroru:

Užasan zločin, u onim zemljama koje su upoznale pravdu pred zakonom -ne toliko neobičan u zemljama koje za nju nikada nisu znale.

A zatim, još značajnije:

Premda je tako nešto sasvim razumljivo, ipak je šteta stoje istorija ovog perioda najčešće pisana histeričnim stilom. Ona obiluje preterivanjima, kletvama i jadikovkama; kao posledica toga, vidi se jedino mrak.¹⁴

¹³ *Decline and Fall of the Roman Empire*, gl. xx, gl. 1.

¹⁴ *History of the French Revolution*, I, v, gl. 9; III, i, gl. 1.

Navedimo i Burkhartove reci, kojima opisuje razvoj moderne države u šesnaestom veku:

Što je skorije neka vlast uspostavljena, tim manje ona srne da miruje -prvo, zato što su njeni tvorci svikli na brzo napredovanje i zato što jesu i ostaju inovatori *per se*; drugo, zato što se sile koje su oni razbudili ili potčinili daju iskoristiti jedino putem novih nasilnih postupaka.¹⁵

Bilo bi besmisleno tvrditi daje istoriji strana svaka generalizacija; istorija opstaje na generalizacijama. Kao stoje g-din Elton (Elton) umesno primetio u jednom tomu nove *Kembričke moderne istorije*, „ono po čemu se istoričar razlikuje od običnog sakupljača istorijskih činjenica jeste generalizovanje“¹⁶; mogao je da doda kako isto to jednog biologa razlikuje od nekog prirodnjaka ili sakupljača uzoraka. Ipak, ne bi trebalo zamišljati kako nam generalizacija dozvoljava da izgradimo neku sveobuhvatnu istorijsku šemu u koju bi morali da se uklope svi pojedina čni događaji. Budući da Marks spada u one koji se najčešće optužuju zbog izgrađivanja ili verovanja u takvu šemu, navešću ovde, u vidu zaključka, odlomak iz jednog od njegovih pisama gde taj problem sagledava iz prave perspektive:

Veoma slični događaji koji se odigravaju u različitom istorijskom okruženju imaju sasvim različite posledice. Izučavanjem razvojnog toka svakog od njih pojedinačno i naknadnim poređenjem, ova pojava se lako može razumeti; all, do takvog razumevanja nikada nije moguće doći korišćenjem nekog kalauza ili neke istorijsko-filozofske teorije čija je jedina vrlina u tome što se postavlja iznad istorije.¹⁷

Istorija se bavi odnosom između pojedinačnog i opšteg. Kao istoričar, vi niste u stanju da ih razdvojite, niti da jednom od njih date prevagu nad drugim, isto onako kao što činjenice ne možete da razdvojite od njihove interpretacije.

Možda je ovo pravo mesto za jednu kraću napomenu o odnosu istorije i sociologije. Sociologiji danas prete dve oprečne opasnosti -opasnost da postane pre-terano teorijska i opasnost da postane preterano empirijska. Prva se opasnost sastoji u gubljenju u apstraktnim i besmislenim generalizacijama o društvu uopšte. Društvo sa velikim slovom D podjednako je opasna zabluda kao i Istorija sa velikim I. Ovu opasnost uvećavaju oni koji sociologiji namenjuju isključiv zadatak

¹⁵ J. Burekhardt, *Judgements on History and Historians* (1959), str. 34.

¹⁶ *Cambridge Modern Histotj*, ii, (1958), str. 20.

¹⁷ Marx i Engels, *Works* (rusko izd.), XV, str. 378. Pismo u kojem je naveden ovaj odlomak objavljuje no je u ruskom časopisu *Otechestvennye Zapiski* 1877. Čini se da profesor Poper (Popper) smatra Marksa odgovornim za ono što naziva „osnovnom greškom istoricizma“, za verovanje po kojem se istorijske tendencije ili tokovi „mogu neposredno izvoditi samo iz univerzalnih zakona“ (*Poverty of Historicism*, 1957, str. 128-9): to je upravo ono stoje Marks

poricao. 49

generalizovanja na osnovu pojedinačnih događaja koje je istorija zabeležila: čak je bilo sugerisano kako bi sociologija trebalo da se razlikuje od istorije po tome što daje neke „zakone“¹⁸. Drugu opasnost je još pre dvadesetak godina predvideo Karl Manhajm (Karl Mannheim), a ona je danas mnogo uočljivija: opasnost da se sociologija „razbije na niz posebnih tehničkih problema društvenog prilagođavanja“¹⁹. Sociologija se bavi istorijskim društvima, od kojih je svako po nečemu jedinstveno, uslovljeno specifičnim istorijskim iskustvom i okolnostima. Izbegavati po svaku cenu generalizovanje i interpretaciju, ograničavajući se na takozvane „tehničke“ probleme nabiranja i analize, značilo bi pretvoriti se u apologetu statičnog društva. Ukoliko želi da postane plodno polje istraživanja, sociologija bi, poput istorije, morala da se bavi odnosom između jedinstvenog i opšteg. Ali, ona bi morala da postane i dinamičnija -da ne izučava društvo u stanju mirovanja (jer takvo društvo nigde ne postoji), već da svoju pažnju usmeri na društvene promene i razvoj. Što se mene lično tiče, mogao bih samo da poželim da istorija postane što više sociološka, a sociologija što više istorijska, za njihovo obostrano dobro. Neka granica među njima ostane otvorena za dvosmerni saobraćaj.

Problem generalizovanja u bliskoj je vezi sa narednom primedbom: poukama istorije. Sporna tačka kod generalizacija svodi se na to što pomoću njih pokušavamo da nešto naučimo iz istorije, da pouku koju smo izvukli iz jednog sklopa događaja primenimo na neki drugi sklop događaja: kadgod generalizujemo, mi svesno ili nesvesno, nastojimo da upravo to učinimo. Oni koji se protive generalizovanju i insistiraju na tome kako se istorija bavi isključivo pojedinačnim pojavama, po prirodi stvari, spadaju u one koji poriču da se iz istorije bilo šta može naučiti. Ali, ovoj tvrdnji da ljudi ništa ne uče iz istorije protivreči mnoštvo očiglednih činjenica. To iskustvo je svakome blisko. Godine 1919. prisustvovao sam Pariškoj mirovnoj konferenciji kao mlađi član britanske delegacije. Svako u delegaciji je verovao kako možemo da izvučemo neke pouke iz Bečkog kongresa, poslednjeg velikog evropskog mirovnog kongresa koji se odigrao pre stotinu godina. Izvesni kapetan Webster (Webster), tada zaposlen u Ministarstvu rata, a sada ser Čarls Webster, eminentni istoričar, napisao je jedan tekst u kojem nas je upoznao sa tim poukama. Dve od njih su mi ostale urezane u sećanju. Prva je glasila da je prilikom iscrtavanja novih granica u Evropi opasno zanemarivati nače

¹⁸ Izgleda

da ovakvo gledište zastupa profesor Poper (*The Open Society*, 2. izd., 1952, ii, str. 322). Na nesreću, on daje i primer jednog sociološkog zakona: „Gde god je sloboda misli i njihovog saopštavanja drugima uistinu zaštićena pravnim institucijama i institucijama koje obezbeđuju javnost rasprave, biće i naučnog napretka.“ Ovo je napisano 1942. ili 1943, i očito je bilo proizvod uverenja da će zapadne demokratije, zahvaljujući svojim institucijama, predstavljati avangardu naučnog pro gresa -uverenja koje je u međuvremenu opovrgnuto, ili barem ozbiljno poljuljano, razvojem So vjetskog Saveza. Daleko od toga da bude neki zakon, ispostavilo se da to nije čak ni validna generalizacija.

¹⁹ K. Mannheim, *Ideology and Utopia* (engl. prev., 1936), str. 228. 50

lo samoopredeljenja. Druga je glasila daje opasno bacati tajna dokumenta u korpu za otpatke, pošto će njenu sadržinu sigurno otkupiti tajna služba neke druge delegacije. Ove istorijske pouke smatrane su za jevandjelje i imale su velikog uticaja na naše ponašanje. Navedeni primer je skorašnjeg datuma i u suštini je beznačajan. Ali, ne bi bilo teško u relativno udaljenijoj prošlosti otkriti uticaje pouka iz neke još dalje prošlosti. Svako zna koliki je bio uticaj antičke Grčke na Rim. Nisam, međutim, siguran daje neki istoričar pokušao da načini detaljniju analizu lekcija koje su Rimljani usvojili, ili su verovali da su ih usvojili, iz istorije drevne Helade. Istraživanje pouka koje je Zapadna Evropa u sedamnaestom, osamnaestom i devetnaestom veku izvukla iz istorije Starog zaveta moglo bi da nam da neke zanimljive rezultate. Engleska puritanska revolucija se bez toga ne može u potpunosti razumeti, a pojam izabranog naroda predstavljao je bitan činilac u razvoju modernog nacionalizma. Žig klasičnog obrazovanja ostavio je u devetnaestom veku duboke tragove na novoj vladajućoj klasi Velike Britanije. Već sam pomenuo da je Grote upućivao na Atinu kao na ideal nove demokratije, a jako bih voleo da pročitam neku studiju koja bi obradila one obimne i važne lekcije što ih je istorija Rimskog carstva, svesno ili nesvesno, prenela britanskim graditeljima carstva. Ako bi trebalo navesti primer iz oblasti kojom se bavim, rekao bih da su vođi Ruske revolucije bili pod izuzetno jakim -moglo bi se reći, opsesivnim — uticajem lekcija Francuske revolucije, revolucij iz 1848. godine i Pariške komune iz 1871. Ali, ovde ću iznova podsetiti na ona ograničenja koja nameće dvojna priroda istorije. Učenje iz istorijskog iskustva nikada nije jednosmeran proces. Učenje o sadašnjosti na osnovu iskustva iz prošlosti, istovremeno znači učenje o prošlosti na osnovu sadašnjeg iskustva. Zadatak istorije je da doprinese dubljem razumevanju, kako prošlosti, tako i budućnosti, putem njihovog uzajamnog povezivanja.

Treća primedba odnosi se na ulogu predviđanja u istoriji: iz istorije se, kažu, ne mogu izvući nikakve pouke, pošto istorija, za razliku od nauke, ne može da predviđa budućnost. Ovaj problem je nastao kao rezultat brojnih nesporazuma. Kao što smo imali prilike da vidimo, naučnici nisu onako kao nekada raspoloženi da pričaju o prirodnim zakonima. Takozvani naučni zakoni koji imaju veze sa našim svakodnevnim životom u stvari su iskazi o tendencijama, iskazi o tome šta će se desiti ukoliko se ništa drugo ne izmeni ili šta će se desiti u laboratorijskim uslovima. Oni ne pretenduju na to da predvide šta će se desiti u konkretnom slučaju. Zakon gravitacije ne dokazuje da će određena jabuka pasti na zemlju: može se desiti i daje neko uhvati u korpu. Zakon optike po kojem svetlost putuje pravolinijski ne tvrdi da određeni zrak svetlosti neće biti prelomljen ili rasut ukoliko se pred njega postavi neki predmet. Ali, to ne znači da su ti zakoni bezvredni, ili da u načelu ne važe. Kažu nam da se moderne fizičke teorije have jedino verovatnoćom odigravanja izvesnih događaja. Nauka je danas nešto spremnija da se priseti kako induktivno zaključivanje, po logici stvari, može da ima ishod sa-51

mo u verovatnoći ili osnovanim pretpostavkama, i ona ispoljava daleko veću opreznost time što svoje izjave naziva opštim pravilima i smernicama čija vrednost se može proveriti samo pri određenom delovanju. „*Science, d'ou prevoyance; prevoyance, d'ou action*” („Nauka, na osnovu koje sledi predviđanje; predviđanje, na osnovu kojeg sledi delovanje”), kako kaže Kont (Comte)²⁰. Odgovor na problem predvidljivosti u istoriji počiva na ovoj distinkciji na opšte i pojedinačno, univerzalno i jedinstveno. Istoričar je, kao što smo videli, primoran da generalizuje; čineći to, on daje opšte smernice za buduće delovanje, i one su validne i korisne, premda nisu specifikovane. Ali, on nije u stanju da predvidi pojedinačne događaje, budući daje pojedinačno u isti mah jedinstveno, i budući da delom zavisi od slučaja. Ova distinkcija koja zadaje toliko muke filozofima, savršeno je jasna običnom čoveku. Ako dva ili tri deteta u školi dobiju zauške, zaključićete da postoji opasnost od izbijanja epidemije; to predviđanje, ako vam je baš stalo da ga tako nazovete, zasniva se na generalizovanju iz prethodnog iskustva i predstavlja validnu i korisnu smernicu za delovanje. Ali, vi ne možete predvideti da će baš Čarls ili Meri dobiti zauške. Istoričar postupa na isti način. Od njega se ne očekuje da predvidi da će narednog meseca u Ruritaciji izbiti revolucija. Zaključak do kojeg će on nastojati da dođe, delom zasnovan na specifičnom poznavanju situacije u Ruritaciji, a delom na poznavanju istorije, svešće se na to daje situacija u Ruritaciji takva da u bliskoj budućnosti može izbiti revolucija ukoliko neko preduzme akciju u tom smeru, ili ukoliko neko iz vlade ne učini nešto da bi je osujetio; ovaj zaključak bi mogao da bude dopunjen procenama, delimično utemeljenim na analogiji sa drugim revolucijama, o mogućem ponašanju različitih slojeva stanovništva. Predviđanje, ako se tako može nazvati, može se dati jedino na osnovu pojedinačnih događaja koji se sami ne daju predvideti. Ali, to nikako ne znači da su zaključci koje izvlačimo iz istorijskog iskustva bezvredni, ili, pak, da ne raspoložu uslovnom validnošću koja može da posluži kao smernica za delovanje i ključ za bolje razumevanje događaja. Ovim ne želim da sugerišem kako se zaključci sociologa ili istoričara u pogledu preciznosti daju uporediti sa zaključcima nekog fizičara, niti, pak, daje njihova inferiornost u tom pogledu samo posledica velikog zaostajanja društvenih nauka. Ljudsko biće predstavlja, u svakom pogledu, najkompleksniji i nama poznat prirodni entitet, tako da nas izučavanje njegovog ponašanja stavlja pred teškoće koje se znatno razlikuju od onih sa kojima se suočava jedan fizičar. Želim samo da naglasim kako se njihovi ciljevi i metodi suštinski ne razlikuju.

Četvrta primedba daje daleko uverljiviji argument za razgraničavanje društvenih nauka (uključujući to i istoriju) od prirodnih. Taj argument glasi da u društvenim naukama subjekat i objekat pripadaju istoj kategoriji i uzajamno deluju jedan na drugi. Ljudska bića nisu samo najsloženiji i najvarijabilniji prirodni entitet, već

su istovremeno predmet izučavanja drugih ljudskih bića, a ne nekih nezavisnih posmatrača koji bi pripadali drugim vrstama. Čovek se, u ovom slučaju, više ne zadovoljava time da, kao u biologiji, izučava sopstveni fizički izgled i fizičke reakcije. Sociolog, ekonomista ili istoričar moraju da proniknu u one forme ljudskog ponašanja gde volja predstavlja aktivan činilac, i ustanove razloge iz kojih su ljudska bića, koja su predmet njihovog izučavanja, želela da se ponašaju onako kako jesu. Time se uspostavlja jedan poseban odnos između posmatrača i posmatranog, karakterističan za istoriju i društvene nauke. Stanovište istoričara nužno se ugrađuje u svaku opaženu pojavu; istorija je prožeta tom relativnošću. Po recima Karla Manhejma, „čak se i same kategorije pod koje se iskustva podvode, sabiraju i razvrstavaju, razlikuju u zavisnosti od društvenog položaja posmatrača“²¹. Ali, nije reč samo o tome da se predrasude nekog izučavaoca društvenih nauka nužno ugrađuju u sva njegova zapažanja. Od podjednake je važnosti što već i sam čin posmatranja utiče i menja predmet posmatranja. Ovo se može odigrati na dva različita načina. Osoba čije je ponašanje predmet analize i predviđanja može na to unapred biti upozorena, upoznavanjem sa posledicama koje za nju mogu biti nepovoljne, i time navedena da izmeni svoje ponašanje, tako da se predviđanje, ma koliko bilo zasnovano na ispravnim analizama, može okrenuti protiv sebe samog. Jedan od razloga iz kojih se istorija retko kad ponavlja kod istorijski svesnih naroda, leži u tome što su njeni *dramatis personae* (akteri *p.p.*) pri drugom izvođenju svesni posledica koje je imalo prvo, pa se njihovo ponašanje modifikuje u skladu sa tim znanjem²².

Boljševici su znali da se Francuska revolucija okončala pojavom Napoleona i bojali su se da njihova revolucija ne završi na isti način. Otuda nisu imali poverenja u Trockog, koji ih je od svih njihovih vođa najviše podsećao na Napoleona, i verovali su Staljinu, koji je najmanje ličio na Napoleona. Ali, ovaj proces može da deluje i u obratnom smeru. Ekonomista koji, na osnovu naučne analize postojećih ekonomskih uslova, predvidi brz razvoj ili krizu, ukoliko je njegov autoritet dovoljno veliki a navedeni argumenti dovoljno uverljivi, može već samim predviđanjem doprineti ostvarenju predviđene pojave. Politikolog koji, na osnovu nekih istorijskih *zapažanja*, pothranjuje uverenje daje despotizam kratkotrajna pojava, može time doprineti svrgavanju nekog despota. Svakom od nas je poznato predizborno ponašanje kandidata koji unapred predviđaju svoju pobedu ne bi li ostvarenje tog predviđanja učinili izvesnijim; ponekad nam se čini da i ekonomisti, politički naučnici i istoričari podležu istom iskušenju, i da izriču predviđanja sa nesvesnom željom da time ubrzaju njihovo ostvarenje. We što se sa sigurnošću može reći o ovim složenim odnosima jeste daje interakcija između posmatrača i posmatranog, sociologa i njegovih podataka, istoričara i njegovih činjenica, kontinuiran proces i da se kontinuirano menja; to je osobenost istorije i društvenih nauka.

²¹ K. Manheim, *Ideology and Utopia* (1936), str. 130.

²² Autor je detaljnije izložio ovaj stav u *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, i, (1950), str. 42.

Možda bi ovde trebalo da napomenem kako su poslednjih godina pojedini fizičari progovorili o svojoj nauci na način koji ukazuje na neke daleko zanimljivije analogije između fizičkog univerzuma i istoričarevog sveta. Kao prvo, za njihove zaključke se kaže da svedoče o postojanju načela neodređenosti ili nedeterminisanosti. U svom sledećem predavanju govoriću o prirodi i ograničenjima takozvanog determinizma u istoriji. Ali, bilo da nedeterminisanost savremene fizike počiva u prirodi samog univerzuma ili daje tek pokazatelj nesavršenosti našeg znanja o njemu (o čemu se još uvek raspravlja), sumnjam da ću u tom prime-ru naći zadovoljavajuću analogiju sa našom sposobnošću istorijskog predviđanja, isto onako kao što sam još pre nekoliko godina sumnjao u pokušaje nekih entuzijasta da u tome otkriju dokaz postojanja slobodne volje u svemiru. Kao drugo, kažem vam da u savremenoj fizici rezultati merenja prostornih razdaljina i vremenskih perioda zavise od kretanja „posmatrača“. Pri svakom merenju u savremenoj fizici dolazi do određenih odstupanja usled nemogućnosti da se uspostavi trajan odnos između „posmatrača“ i predmeta koji se posmatra; oboje, i „posmatrač“ i posmatrani predmet -subjekat i objekat -ulaze u konačni rezultat posmatranja. Mada bi se ovaj opis, uz minimalne izmene, dao primeniti na odnos između istoričara i predmeta njegovog istraživanja, nisam uveren da se suština tog odnosa u stvarnosti može uporediti sa odnosom koji postoji između fizičara i njegovog univerzuma; iako sam u načelu pre sklon da umanjujem nego da preuveličavam razlike u pristupima istoričara i naučnika, mislim da nam pokušaj zabašurivanja ovih razlika oslanjanjem na nesavršene analogije neće doneti nikakve koristi.

Ali, premda nalazim da bi bilo pravično priznati da se umešanost sociologa i istoričara u predmet svog istraživanja razlikuje od one nekog fizičara, i da su problemi koji to nastaju usled odnosa između subjekta i objekta neuporedivo složeniji, stvar se time ne rešava. Klasične teorije saznanja, koje su prevladavale u sedamnaestom, osamnaestom i devetnaestom veku, u odreda su uspostavljale jasnu dihotomiju na spoznajući subjekat i spoznati objekat. Kakogod se taj proces zamišljao, filozofski model uvek je prikazivao subjekta i objekat, čoveka i spoljni svet, kao razdvojene i odeljene jedno od drugog. Bilo je to veliko doba nastanka i razvoja nauke, a teorije saznanja bile su pod jakim uplivom gledišta koja su zastupali pioniri nauke. Čovek je bio oštro suprotstavljen spoljašnjem svetu. On se sa njim hvatao u koštac kao sa nečim nerazumljivim i potencijalno neprijateljskim -nerazumljivim, zato što ga je bilo teško shvatiti, a potencijalno neprijateljskim zato što je bilo teško njime zagospodariti. Nakon uspeha koje je ostvarila savremena nauka, ovakvo gledište je radikalno izmenjeno. Naučnik je danas daleko manje sklon da o snagama

prirode razmišlja kao o nečemu protiv čega se treba boriti; on ih doživljava kao nešto sa čime treba saradivati i prilagoditi ga svojim potrebama. Klasične teorije saznanja više ne odgovaraju novoj nauci, a fiziци ponajmanje od svih. Nije nimalo čudno što su tokom proteklih pedeset godina naučnici počeli da ih dovode u pitanje, priznajući da proces saznanja, umesto da jasno razgraniči subjekat od objekta, u izvesnoj meri upravo podrazumeva nji-54

hovu uzajamnu vezu i međuzavisnost. Ovo se, međutim, pokazuje izuzetno značajnim za društvene nauke. U svom prvom predavanju pomenuo sam kako se izučavanje istorije teško može usaglasiti sa tradicionalnom empirijskom teorijom saznanja. Sada bih, pak, izneo stav po kojem su društvene nauke u celosti, pošto u isti mah obuhvataju čoveka kao subjekat i kao objekat, kao istraživača i istraživanu stvar, inkompatibilne sa bilo kojom teorijom saznanja koja se zasniva na rigidnom razdvajanju subjekta i objekta. U svom nastojanju da se dokaže kao koherentna nauka, sociologija je s punim pravom razvila jedan ogranak koji se naziva sociologijom znanja. Sa ovim se, ipak, još nije daleko stiglo -uglavnom stoga što se ona, kako mi se čini, zadovoljavala time da se kreće u okvirima tradicionalne teorije saznanja. Ako filozofi pod uticajem, pre svega, modernih prirodnih nauka, a zatim i modernih društvenih nauka, počinju da iskoračuju iz ovih okvira i da izgrađuju modele saznavnog procesa koji su savremeniji od starog modela bilijarske kugle -uticaja činjenica na pasivnu svest -to je dobar predznak za društvene nauke, a za istoriju posebno. Ovo je dosta značajno pitanje na koje ću se vratiti docnije, kada budem govorio o tome šta podrazumevamo pod objektivnošću u istoriji.

Kao poslednje, ali ne i najmanje važno, trebalo bi da razmotrim gledište po kojem se istorija, budući da je blisko povezana sa pitanjima religije i morala, time razlikuje od nauke uopšte, a možda čak i od drugih društvenih nauka. O odnosu istorije i religije reći ću samo onoliko koliko je nužno da bi se izbegli nesporazumi. Ako se neko ozbiljno bavi astronomijom, to ne mora da bude nespojivo sa verovanjem u Boga koji je stvorio svemir i utvrdio zakone koji u njemu vladaju. Ali, to jeste nespojivo sa verovanjem u Boga koji svojom voljom menja putanju neke planete, odlaže čas pomračenja ili menja pravile kosmičke igre. Na sličan način, ponekad se kaže kako ozbiljan istoričar može da veruje u Boga koji je zacrtao i podario smisao čitavom toku istorije, ali ne bi smeo da veruje u neku starozavetnu varijantu boga koji se mesa u tok istorije da bi poklao Amalećane ili, pak, vara na kalendaru, produžavajući časove dnevne svetlosti, kako bi vojska Isusa Navina izvojevala pobedu. On takođe ne bi smeo da u Bogu traži objašnjenje pojedinih istorijskih događaja. Otac Darsi (D'Arcy) je u nedavno objavljenoj knjizi pokušao da objasni to distinkciju:

Student ne bi smeo da svaki događaj iz istorije objašnjava božanskim providenjem. We dole dok ne budemo dali najveći mogući doprinos razjašnjenju svetovnih događaja i ljudskih drama, nemamo prava da se pozivamo na neka razmatranja opštije prirode.²³

²³ M. C. D'Arcy, *The Sense of History: Secular and Sacred* (1959), str. 164. Ovo je još pre njega izrekao Polibije: „Gde god je moguće otkriti uzroke onoga što se dešava, čovek ne bi trebalo da pribegava bogovima" (navedeno u K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, N.Y., 1954, str. 390). 55

Tugaljivost ovakvog stanovišta sastoji se u tome što ono na religiju gleda kao na nekog džokera u špilju karata, koji se srne koristiti jedino pri izvođenju zaista važnih trikova. Karl Bart (Karl Barth), luteranski teolog, postupio je nešto mudrije kada je potpuno razdvojio božansku od svetovne istorije, i ovu drugu podredio svetovnim vlastima. Profesor Batefield, ukoliko sam ga dobro razumeo, govori o istoj stvari kada pominje „tehničku“ istoriju. Tehnička istorija je jedina vrsta istorije kakvu ćemo vi ili ja ikada pisati, ili ju je on sin ikada pisao. Ali, korišćenjem ovog neobičnog epiteta, on sebi *zadržava* pravo da veruje u neku ezoteričnu ili bogom danu istoriju, kojom vi ili ja nemamo potrebe da se opterećujemo. Pisci poput Berdajeva, Nibura (Niebuhr) i Maritena (Maritain) govore kako podržavaju autonomni status istorije, ali naglašavaju da krajnji cilj ili smisao istorije leži izvan same istorije. Meni lično, teško je da integritet istorije pomirim sa verovanjem u neku nadistorijsku silu od koje bi zavisilo njeno značenje i smisao -bilo da se ta sila naziva Bogom izabranog naroda, hrišćanskim Bogom, Skrivenom rukom deista ili Hegelovim Svetskim duhom. Za potrebe ovih predavanja, poći ću od pretpostavke da istoricar mora da rešava svoje probleme bez pribegavanja takvom *deus ex machina*, i daje istorija igra koja se igra, da tako kažemo, bez džokera u špilju.

Odnos istorije i morala daleko je složeniji, a rasprave koje su o njemu vođene u prošlosti patile su od brojnih nedorečenosti. Danas bi bilo skoro suviše napominjati kako se od istoričara ne očekuje da donosi moralne sudove o privatnom životu ličnosti iz svoje priče. Stanovišta istoričara i moraliste nisu istovetna. Hen-ri VIII mogao je da bude loš suprug i dobar kralj. Ali, ovo njegovo prvo svojstvo zanima istoričara samo u meri u kojoj je uticalo na istorijske događaje. Ukoliko su se njegovi moralni prestupi podjednako slabo odražavali na javne poslove kao i oni Henrija II, istoricar nema potrebe da se njima bavi. Ovo podjednako važi za nečije vrline kao i za mane. Kažu nam da su Paster i Ajnštajn vodili primeran, skoro svetački život. Ali, ako čak i pretpostavimo da su bili neverni muževi, surovi očevi i beskrupulozne kolege, hoće li to imalo umanjiti njihova istorijska dostignuća? A jedino ona su od značaja za istoričara. Za Staljina kažu da se surovo i bezdušno ophodio prema svojoj drugoj ženi; međutim, kao istoricar koji se bavi Sovjetskim Savezom, ja se ne osećam dužnim da tome poklonim pažnju. To ne znači daje lični moral nebitan, niti da istorija morala ne čini legitimni deo istorije. Ali, istoricar ne odvrća pažnju sa onoga što piše da bi izricao moralne sudove o privatnom životu osoba koje se pojavljuju na njegovim stranicama. On ima daleko preča posla.

Mnogo ozbiljnija nedorečenost javlja se po pitanju donošenja moralnih sudova o javnim postupcima. Ubedenje u dužnost istoričara da izriče sud o svojim *dramatis personae* ima jako dug rodoslov. Ali, ono nikada nije bilo jače nego u Britaniji devetnaestog veka, kada je istovremeno bilo osnaženo moralizatorskim sklonostima tog doba i nesputanim kultom individualizma. Rouzberi (Rosebery) je primetio kako je već što su Englezi želeli da saznaju o Napoleonu bilo da li je 56

on „dobar čovek“²⁴. U svojoj prepisci sa Krajtonom (Creighton), Ekton je izjavio da „na nepopustljivosti moralnih zakona počiva autoritet, dostojanstvo i korist od Istorije“, i zahtevao je da istorija postane „presuditelj nesuglasica, vodič za izgubljene, zastupnik onih moralnih vrednosti koje svetovne i duhovne vlasti stalno unižavaju“²⁵ -ovo gledište se zasnivalo na Ektonovoj skoro mističnoj veri u objektivnost i nadmoć istorijskih činjenica, koje od istoričara izgleda traže i ovlašćuju ga da, u ime Istorije kao neke nadistorijske sile, izriče moralne sudove o pojedincima što uzimaju učešće u istorijskim događajima. Takvo stanovište se ponekad iznova pojavi u neočekivanim formama. Profesor Tojnbi je Musolinijevo osvajanje Abisinije opisao kao „lični greh s predumišljajem“²⁶, dok ser Isaija Berlin, u već navedenom eseju, sa izuzetnim žarom naglašava kako je istoričareva dužnost da „osudi Karla Velikog, Napoleona, Džingis Kana, Hitlera i Staljina zbog njihovih zlodela“²⁷. Ovo gledište je u dovoljnoj meri izložio kritici profesor Noulz (Knowles), koji je u svojoj pristupnoj besedi citirao Motlijevu (Motlev) osudu Filipa II ("ako je i bilo nekih poroka... kojih je bio lišen, to je samo zato što ljudskoj prirodi nije dato da ostvari savršenstvo čak ni u zlu") i Stabsov (Stubbs) opis kralja Džona ("uprljan svakim živim zločinom kojim Čovek može da se osramoti"), kao primere moralnih sudova o pojedincima koje istoričar nije merodavan da izriče: „Istoričar nije sudija, a još manje sudija za vešanje“²⁸. Ali, Kroče takođe ima jedan fini odlomak na to temu koji bih voleo da navedem:

Optužitelji zanemaruju jednu bitnu razliku, naime, da su naši tribunali (bili oni juristički ili moralni) tribunali današnjeg vremena, namenjeni živim, aktivnim i opasnim osobama, dok su se owe osobe već pojavile pred tribunalom sopstvenog vremena, pa se ne mogu dva puta osuditi ili osloboditi krivice. Njih nijedan tribunal ne može smatrati odgovornim, upravo stoga što se radi o osobama iz prošlosti koje pripadaju svetu prošlosti, pa kao takve mogu da budu samo predmet istorijskog izučavanja i podložne jedino onom sudu koji bi doticao i pogađao duh njihovog dela... Oni koji se, pod izgovorom prepričavanja istorije, javljaju u ulozi sudija, osuđujući ili dajući oprost grehova po svom naho

²⁴ Rosebery,

Napoleon: The Last Phase, str. 364.

²⁵ Acton, *Historical Essays and Studies* (1907), str. 505.

²⁶ *Survey of International Affairs*, 1935, ii, 3.

²⁷ I. Berlin, *Historical Inevitability*, str. 76-77. Stanovište sera Isaije podseća nas na stavove onog kru tog devetnaestovekovnog konzervativnog pravnika, Ficdžejmsa Stivena (Fitzjames Stephen): „Krivično pravo tako proishodi iz načela daje moralno ispravno mrzeti zločince... Veoma je poželjno da zločinci budu omrznuti, da kazna koja im se dosuđuje bude odmerena tako da daje izraza toj mržnji i daje opravda, u meri kojom je javno iskazivanje i ispoljavanje zdravih i prirodnih osećanja može opravdati i podržati" (*A History of the Criminal Law of England*, 1883, ii, str. 81-2, navedeno u L. Radzinovicz, *Sir James Fitzjames Stephen*, 1957, str. 30). Slična gledišta više nisu toliko rasprostranjena među kriminolozima; ali, ma kakvu vrednost ona imala u drugim oblastima, ja ih ovde osporavam kao neprimerena kod istorijskih sudova.

²⁸ D. Knowles, *The Historian and Character* (1955), str. 4-5, 12, 19. 57

denju, smatrajući daje to dužnost istoričara... po opštem mišljenju nisu dostojni da se tom istorijom bave.²⁹

Ukoliko bi neko stavio primedbu na stanovište po kojem nije na nama da izri čemo moralne sudove o Hitleru ili Staljinu-ili, ako baš hoćete, o senatoru MakKartiju (McCarthy) -onda je to zato što su oni bili savremenici većine od nas, zato što su stotine hiljada onih koji su trpeli neposredne ili posredne posledice njihovih postupaka još uvek živi, i zato što nam je, upravo iz tih razloga, mnogo tež e da im pristupimo kao istoričari i ne govorimo u nekom drugom svojstvu koje bi moglo da opravda izricanje suda o njihovim delima: ovo predstavlja jednu od teškoća -moglo bi se reći, glavnu teškoću -sa kojom se susreće istoričar savremenog doba. Ali, kakvu bi satisfakciju danas bilo ko mogao da nađe u razobliča-vanju grehova Karla Velikog ili Napoleona?

Odbacimo stoga predstavu o istoričaru kao nekom sudiji za vešanje i vratimo se daleko težem all zahvalnijem problemu izricanja moralnih sudova, ne o pojedincima, već o događajima, institucijama ili politici proteklih vremena. Ove ocene istoričara su veoma bitne; a oni koji tako revnosno insistiraju na moralnoj osudi pojedinca, ponekad time nesvesno obezbeđuju alibi većim grupama ljudi ili društvu u celini. Francuski istoričar Lefevr (Lefebvre), u nastojanju da sa Francuske revolucije skine odgovornost za one nedaće i krvoprolića što su ih doneli Na-poleonovi ratovi, pripisao ih je „diktaturi jednog generala... čiji temperament... nije mogao lako da se prilagodi zahtevima mira i umerenosti“³⁰. Nemci danas pozdravljaju osudu Hitlerovih individualnih zločina kao zadovoljavajuću alternativu istoričarevoj moralnoj osudi društva koje gaje proizvelo. Rusi, Englezi i Amerikanci spremno se priključuju ličnim napadima na Staljina, Nevila Čemberlena (Neville Chamberlain) ili MakKartija, kao krivcima za njihova kolektivna nede-la. Osim toga, pohvalni moralni sudovi o pojedincima umeju da budu podjednako pogrešni i štetni kao i moralne osude pojedinaca. Argument da su neki robovlasnici bili velikodušni stalno se koristio kao izgovor da bi se izbegla osuda robovlasni štva kao nemoralne pojave. Maks Veber pominje ono „ropstvo bez gospodara kojim kapitalizam kao nekom mrežom sputava radnika ili dužnika“, i s pravom tvrdi kako bi istoričar trebalo da izriče moralne sudove o institucijama, a ne o pojedincima koji su ih stvorili³¹. Istoričar ne sudi nekom individualnom orijentalnom despotu. Ali, od njega se ne traži da ostane ravnodušan i nepristrasan kada bi trebalo da se odluči između, recimo, orijentalnog despotizma i institucija Periklove Atine. On neće doneti sud o pojedinačnom robovlasniku. Ali, to ga neć e sprečiti da osudi robovlasničko društvo. Istorijske Činjenice, kao što smo vide-li, podrazumevaju izvesnu interpretaciju, a istorijska interpretacija uvek podrazu meva neki moralni sud -ili, ako vam je po volji neutralniji termin -vrednosnu

ocenu.

Ovo je, međutim, tek početak naših teškoća. Istorija je proces borbe u kojem rezultate, smatrali ih mi dobrim ili lošim, određene grupe postižu neposredno ili posredno -a mnogo češće neposredno negoli posredno -na užtrb drugih. Gubitnici plaćaju. Patnja je sastavni deo istorije. Svaki veliki istorijski period ima svoje gubitke u ljudstvu kao što ima i svoje pobeđe. Ovo je izuzetno složeno pitanje, pošto ne raspolažemo merilima koja bi nam omogućila da uporedimo dobrobit jednih sa žrtvama drugih: pa opet, neka merila se moraju uspostaviti. To nije isključivo problem istorije. U svakodnevnom životu, mnogo češće nego što bismo to želeli da priznamo, dolazimo u situacije gde smo primorani da odaberemo manje od dva zla ili da činimo zlo u nadi da će iz toga proizaći dobro. U istoriji se o sličnim pitanjima ponekad raspravlja u rubrikama pod naslovom „cena progresa" ili „cena revolucije". To je pogrešno. Kao što Bekon (Bacon) kaže u svom eseju *O novinama*, „tvrdoglavo istrajavanje na običajima izaziva podjednaku pometnju kao i neka novina". Cenu očuvanja postojećeg stanja teško plaćaju neprivilogovani, dok cenu inovacija plaćaju oni koji bivaju lišeni svojih privilegija. Teza po kojoj dobrobit jednih opravdava patnju drugih prećutno je načelo svake države, pa se ona sa podjednako osnovom može smatrati i konzervativnom i radikalnom doktrinom. Dr Džonson (Johnson) je odlučno zastupao argument o manjem zlu kako bi opravdao nužnost postojećih nejednakosti.

Bolje je da neki budu nesrećni nego da niko ne bude srećan, što bi se neminovno desilo ako bi se uspostavila opšta jednakost.³²

Ali, ovo pitanje se u najdramatičnijem vidu ispoljava u periodima radikalnih promena, pa ćemo to najlakše moći da ispitamo istoričarev odnos prema njemu.

Uzmimo, na primer, priču o industrijalizaciji Velike Britanije u periodu od 1780. do 1870. godine. Praktično svaki istoričar će o industrijskoj revoluciji, ne dovodeći je u pitanje, govoriti kao o velikom i progresivnom dostignuću. On će takođe opisati teranje seljaka sa zemlje, uterivanje radnika u nezdrave fabrike i nehigijenska obitavališta, eksploataciju dečije radne snage. Verovatno će pomenuti kako je u funkcionisanju sistema dolazilo do raznih zloupotreba i kako su neki poslodavci bili suroviji od drugih, da bi sa izvesnim zadovoljstvom konstatovao postupni razvoj humanitarne svesti nakon uspostavljanja ovakvog sistema. Ali, on će polaziti od toga, ne osećajući najčešće ni potrebu da to kaže, da su owe mere prinude i eksploatacije, barem u prvom periodu, predstavljale neizbežnu cenu industrijalizacije. Nikada još nisam čuo za istoričara koji bi rekao da je, s obzirom na cenu, bilo bolje odreći se napretka i odustati od industrijalizacije; ukoliko takav i postoji, on besumnje pripada školi Čestertona (Chesterton) i Beloka (Belloc), pa ga -shodno tome -ozbiljni istoričari neće ozbiljno shvatiti. Ovaj primer je za mene posebno zanimljiv pošto se nadam da ću se u svojoj istoriji Sovjetske Rusije uskoro pozabaviti

problemom kolektivizacije na selu kao sastavnim delom cene industrijalizacije; budem li, ugledajući se na primer istoričara britanske industrijske revolucije, žalio zbog surovosti i zloupotreba koje je donela kolektivizacija, ali čitav taj proces ipak budem posmatrao kao neizbežnu cenu jedne poželjne i nužne politike industrijalizacije, ubeđen sam da ću navući na sebe optužbe zbog cinizma i povlađivanja zlim delima. Istoričari opraštaju zapadnjačku kolonizaciju Azije i Afrike u devetnaestom veku, ne samo zbog njenog neposrednog efekta na svetsku ekonomiju, već zbog njenih dugoročnih efekata na zaostalo stanovništvo tih kontinenata. Na kraju krajeva, kaže se, savremena Indija je dete britanske vladavine, dok je savremena Kina proizvod zapadnjačkog imperijalizma devetnaestog veka ukrštenog sa uticajima Ruske revolucije. Nažalost, oni kineski radnici koji su argatovali po zapadnjačkim fabrikama u zakupljenim lukama, ili po južnoafričkim rudnicima, ili na zapadnom frontu tokom Prvog svetskog rata, nisu doživeli da likuju ili imaju ma kakve koristi od Kineske revolucije. Oni koji plaćaju cenu nečega, retko kada su isti oni koji iz toga izvlače korist. Jedan poznat i upečatljiv odlomak iz Engelsovog pisma nameće se kao neprijatna asocijacija:

Istorija je valjda najsirovija od svih boginja, jer ona tera svoje pobedničke kočije preko gomile leševa, ne samo u ratu, već i tokom „mirnodopskog“ ekonomskog razvoja. A mi, ljudi i žene, na nesreću smo toliko glupi da nikad nismo u stanju da se odvažimo na stvarni napredak dok nas na to ne primoraju neke prosto nesrazmerne patnje.³³

Čuveni protestni gest Ivana Karamazova obična je herojska budalaština. Mi se rađamo u društvu, rađamo se u istoriji. Ni u jednom trenutku nam se ne nudi ulaznica koju bismo mogli da prihvatimo ili odbijemo. Istoričar ne može da ponudi ništa bolji konačan odgovor na problem patnje od nekog teologa. I on, takođe, mora da pribegne argumentu o manjem zlu i većem dobru.

Ali, budući da je istoričar, za razliku od naučnika, prirodom svoje građe upućen na problematiku moralnog prosuđivanja, ne podrazumeva li to podređenost istorije nekom nadistorijskom vrednosnom merilu? Mislim da ne podrazumeva. Pretpostavimo da apstraktni pojmovi poput „dobrog“ i „lošeg“, kao i njihovi so-fisticiraniji oblici, počivaju negde izvan istorijskih međa. Čak i tada, ove apstrakcije bi u izučavanju istorijskog morala igrale istu ulogu koju matematičke i logične formule igraju u prirodnim naukama. One su nužne kategorije mišljenja, ali su lišene svakog značenja ili mogućnosti primene dok se ne ispune određenim sadržajem. Ili, ako bi vam više ležala drugačija metafora, moralna načela koja primenjujemo u istoriji ili svakodnevnom životu slična su bankovnim čekovima: imaju štampani i pisani deo teksta. Štampani deo se sastoji od apstraktnih reci poput slobode i jednakosti, pravde i demokratije. To su suštinske kategorije. Ali, ček je bezvredan dok ne ispišemo drugi deo kojim izjavljujemo koliko slobode kome dodeljujemo, koga priznajemo kao jednakog sebi i u kojem iznosu. Način na koji s vremena na vreme

ispisujemo ček predmet je istorije. Proces kojim se specifičan istorijski sadržaj pridaje apstraktnim moralnim pojmovima istorijski je proces; i doista, naše moralne procene nastaju unutar nekog pojmavnog okvira koji je i sam tvorevina istorije. Omiljena forma savremene međunarodne polemike o moralnim pitanjima jeste rasprava u kojoj se suparnici pozivaju na slobodu i demokratiju. Ovi pojmovi su apstraktni i univerzalni. Ali, sadržaj koji im se pridaje menjao se tokom istorije, od vremena do vremena i od mesta do mesta, tako da se o ma kojem praktičnom pitanju njihove primene može raspravljati jedino u istorijskom kontekstu. Da se poslužimo nešto manje popularnim primerom: nač injen je pokušaj da se pojam „ekonomske racionalnosti“ iskoristi kao objektivan i nesporn kriterijum kojim će se proveravati i ocenjivati poželjnost neke ekonomske politike. Taj pokušaj se izjalovio već na samom startu. Teoretičari koji su vaspitavani na zakonima klasične ekonomije, u načelu osuđuju planiranje kao iracionalno mešanje u racionalne ekonomske procese; na primer, planeri ne pristaju da svoju politiku cena usklade sa zakonom ponude i potražnje, tako da cene u planskoj ekonomiji nemaju nikakvu racionalnu osnovu. Naravno, planeri se često ponašaju iracionalno, pa time i priglupo. Ali, kriterijum kojim bi ih trebalo ocenjivati nije stara „ekonomska racionalnost“ klasične ekonomije. Što se mene lično tiče, mnogo mi je bliži protivan argument, po kojem je upravo nekontrolisana i neorganizovana *laissez-faire* ekonomija bila suštinski iracionalna, i po kojem planiranje predstavlja pokušaj da se u taj proces uvede „ekonomska racionalnost“. Ali, jedino na šta bih za sada želeo da ukazem jeste nemogućnost uspostavljanja nekog apstraktnog i nadistorijskog merila kojim bi se procenjivala istorijska dešavanja. U takvo merilo obe strane nužno učitavaju specifične sadržaje svojstvene vlastitim istorijskim prilikama i težnjama.

To je, ujedno, suštinska zamerka upućena svima onima koji nastoje da uspostave neko nadistorijsko merilo ili kriterijum na osnovu kojeg bi se izricali sudovi o istorijskim događajima ili situacijama -bilo da to merilo proishodi iz nekog božanskog autoriteta kakvog pretpostavljaju teolozi, ili iz nekog statičnog Razuma ili Prirode kakve pretpostavljaju filozofi doba prosvećenosti. Nije reč o tome da se u primeni ovog merila ispoljavaju neke manjkavosti, niti-da je merilo samo po sebi manjkavo. Radi se o tome da je već i sin pokušaj uspostavljanja nekog sličnog merila neistorijski i da protivreči samoj suštini istorije. Njime se daje dogmatski odgovor na pitanja koja je istoričar po svojoj vokaciji dužan neprestano da

postavlja: istoričar koji unapred prihvata odgovore na ova pitanja pristupa svom radu vezanih očiju i odriče se svog poziva. Istorija je kretanje, a kretanje podrazumeva poređenja. Otuda istoričari teže da svoje moralne sudove izriču u komparativnim terminima poput „progresivnog“ i „reakcionarnog“, pre nego u nekim beskompromisnim apsolutima poput „dobrog“ i „lošeg“; to su pokušaji da se razli čita društva i istorijske pojave defmišu ne u odnosu na neko apsolutno merilo, već u uzajamnom odnosu. Osim toga, kada izbliza osmotrimo te navodno apsolutne i nadistorijske vrednosti, otkrićemo da i one, u stvari, imaju izvorište u istoriji. Pojava određene vrednosti ili ideala u datom vremenu i na datom mestu obja šnjiva je istorijskim prilikama datog mesta i vremena. Stvarna sadržina hipotetičkih

apsoluta poput jednakosti, slobode, pravde ili prirodnog prava menjala se od perioda do perioda, i od kontinenta do kontinenta. Svaka grupa ima sopstvene vrednosti koje su ukorenjene u istoriji. Svaka grupa štiti sebe od upada tuđinskih i neprimerenih vrednosti, koje žigoše pogrđnim epitetima kao buržoaske i kapitalističke, ili nedemokratske i totalitarne, ili, pak, još prizemnije, kao neengleske i neameričke. Apstraktno merilo ili vrednost, odvojeno od društva i odvojeno od istorije, predstavlja istovetnu obmanu kao i apstraktni pojedinac. Ozbiljan istoričar je onaj koji shvata istorijsku uslovljenost svih vrednosti, a ne onaj koji sopstvenim vrednostima pridaje neku vanistorijsku objektivnost. Uverenja do kojih držimo i merila procene kojima se služimo deo su istorije, i kao takva su predmet istorijskog istraživanja u istoj meri kao i ona koja drugi vid ljudskog ponašanja. Danas ima veoma malo nauka -a naročito društvenih nauka -koje bi za sebe tvrdile da su potpuno nezavisne. Sama, pak, istorija ne zavisi suštinski ni od čega izvan sebe što bi joj dozvolilo da se po tome razlikuje od onih koje druge nauke.

Dopustite mi da iznesem sažetak onoga što sam pokušao da kažem o pravu istorije da bude svrstana među nauke. Reč nauka već pokriva toliko različitih oblasti ljudskog znanja koje se služe tako različitim metodologijama i tehnikama, da bi teret dokazivanja pre trebalo da počiva na onima koji bi istoriju hteli otuda da isključe, nego na onima koji bi to hteli dajе uključe. Indikativno je da aigumentiraju za njeno isključivanje ne potiču od naučnika željnih da istoričare odstrane iz svog biranog društva, već od istoričara i filozofa željnih da odbrane status istorije kao grane klasične književnosti. Ova rasprava odslikava predrasude nastale na bazi stare podele na humanioru (*humanities*) i nauku, gde je humaniora trebalo da označava opšte obrazovanje vladajuće klase, a nauka veštine onih stručnjaka koji su joj služili. Reci „humaniora“ i „humanistički“ u ovom kontekstu predstavljaju relikte one drevne predrasude, a činjenica da antiteza između nauke i istorije ne postoji ni u jednom drugom jeziku izuzev engleskog ukazuje na naglašenu ostrvsku prirodu te predrasude. Moja osnovna zamerka stavu kojim se istoriji uskraćuje pravo da bude nazvana naukom jeste da on opravdava i podržava raskol između takozvanih „dvaju kultura“. Sam raskol je proizvod one drevne predrasude, zasnovane na klasnoj strukturi engleskog društva koje i samo pripada prošlosti; lično, nisam ubeden dajе provalija koja razdvaja istoričara od geologa imalo dublja ili nepremostivija od one koja razdvaja geologa od fizičara. Ali, način da se ta provalija premosti ne sastoji se, po mom mišljenju, u podučavanju istoričara osnovama nauke niti, pak, učenju naučnika osnovama istorije. To je čorsokak u koji nas je odvelo zbrkano mišljenje. Na kraju krajeva, ni sami naučnici se ne ponašaju na taj način. Nikada nisam čuo da inženjerima savetuju da posećuju Časove iz botanike.

Jedno sredstvo koje bih mogao da preporučim sastojalo bi se u

poboljšanju kvaliteta naše istorije, u potrebi da se ona, ako smem tako da kažem, učini još na-učnijom, kao i da zahtevi koji se postavljaju pred one koji se njome have postanu još rigorozniji. Na istoriju, kao akademsku disciplinu na ovom univerzitetu, ponekad se gleda kao na široko polje za koje kojima su klasični jezici odveć teški, a nauka odveć ozbiljna. Nadam se da ću ovim predavanjima, između ostalog, uspeti da vas uverim u to da je istorija daleko teži predmet od klasičnih jezika, i da je podjednako ozbiljna kao i bilo koja druga nauka. Ali, primena jednog ovakvog sredstva zahtevala bi od samih istoričara mnogo jaču veru u ono čime se have. U nedavnom predavanju na istu temu, ser Čarls Snou (Charles Snow) je „nadmeni” optimizam naučnika s razlogom suprotstavio „prigušenom glasu” i „antidruštvenim osećanjima” onih koje je nazvao „literarnim intelektualcima”³⁴. Jedan deo istoričara — kao i veći deo onih koji pišu o istoriji a da nisu istoričari — spada u to kategoriju „literarnih intelektualaca”. Oni su toliko uposleni pričom kako istorija nije nauka, i objašnjavanjem šta ona ne može i ne bi trebalo da bude ili čini, da ne nalaze dovoljno vremena da progovore o njenim dostignućima i mogućnostima.

Drugi način premošćavanja raskola sastojao bi se u spoznaji istovemosti ciljeva naučnika i istoričara; u tome upravo leži najveća vrednost novog i rastućeg interesovanja za istoriju i filozofiju nauke. Naučnici, sociolozi i istoričari zajednički rade u različitim oblastima jednog istog istraživanja: izučavanja čoveka i njegovog okruženja, učinka čoveka na svoje okruženje i tog okruženja na čoveka. Cilj izučavanja je isti: uvećati čovekovo razumevanje i ovladavanje tim okruženjem. Osnovne pretpostavke i metode fizičara, geologa, psihologa i istoričara veoma se razlikuju u detaljima; ni u kom slučaju ne želim da kažem kako bi, u cilju veće naučnosti, istoričar trebalo da usvoji metode prirodnih nauka. Ali, istoričaru i fizičaru zajednička je ona izvorna težnja da se traga za objašnjenjima, kao i izvorni metod koji se sastoji u postavljanju pitanja i davanju odgovora. Istoričar je, kao i svaki drugi naučnik, životinja koja neprestano postavlja pitanje „Zašto?” U svom sledećem predavanju ispitaću načine na koje on to pitanje postavlja i kojima nastoji da na njega ponudi odgovore.

4. UZROČNOST U ISTORIJI

Ako se mleko ostavi da vri u šerpi, ono će iskipeti. Ne znam, niti sam ikada žudeo da saznam zbog čega se to dešava; ukoliko bi me baš saleteli da dam odgovor, verovatno bih to pripisao nekoj sklonosti mleka da kipi, što je dovoljno tačno, ali čime se ništa ne objašnjava. Ali, na kraju krajeva, ja se ne bavim prirodnim naukama. Na isti način, čovek može da čita, ili da čak i piše o događajima iz prošlosti, a da pritom ne oseti potrebu da sazna zbog

Čega su se oni odigrali; ili, pak, može da se zadovolji time što će reći kako je do Drugog svetskog rata došlo zato što je Hitler želeo rat, što je dovoljno tačno, ali čime se ništa ne objašnjava. Ali, čovek tada ne bi smeo da počini grešku i predstavlja se kao izučavalac istorije ili istoričar. Izučavanje istorije je istraživanje uzroka. Istoričar, kao što sam rekao na kraju prethodnog predavanja, neprestano postavlja pitanje „Zašto?“, i ne može da se smiri sve dok se nada nekom odgovoru. Veliki istoričar -ili bi pre trebalo da kažem, veliki mislilac -čovek je koji pitanje „Zašto?“ postavlja o novim stvarima ili u novom kontekstu.

Herodot, otac istorije, naveo je svoj cilj već na početku dela: da očuva uspomenu na velika dela Helena i varvara, „a naročito, iznad svega drugog, da objasni zašto je između njih dolazilo do ratova“. On je stekao malo učenika u antičkom svetu: čak je i Tukididu bilo zamerano zbog toga što ne poseduje dovoljno jasnu predstavu o uzročnosti¹. Ali, kada su u osamnaestom veku počeli da se polažu temelji moderne historiografije, Monteskie (Montesquieu) je, u *Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana, njihovom usponu i opadanju*, pošao od načela da „u svakoj monarhiji deluju neki opšti uzroci, moralni ili fizički, koji uslovljavaju njen uspon, održanje ili propast“, i da je „sve što se dešava podređeno tim uzrocima“. Nekoliko godina kasnije, u knjizi *O duhu zakona*, dalje je razvio i generalizovao ovu ideju. Bilo bi apsurdno pretpostaviti daje „šlepa sudbina proizvela sve pojave što ih vidimo na svetu“. Ljudi „nisu vođeni isključivo svojim hirovima“; njihovo ponašanje sledi određene zakone ili načela koja proishode iz „prirode stvari“². Tokom narednih 200 godina, istoričari i filozofi istorije neumorno su pokušavali da unesu neki red u proteklo iskustvo čovečanstva, nastojeći da otkriju uzroke istorijskih događaja i zakone koji su njima upravljali. O tim uzrocima i zakonima ponekad se razmišljalo u mehaničkim, a ponekad u biološkim terminima; ponekad kao metafizičkim, ponekad kao ekonomskim ili psihološkim. Ali, prihvaćena je doktrina prema kojoj se istorija svodila na sređivanje događaja iz prošlosti po uzročno-posledičnom sledu. „Ako nemate šta drugo da nam kaž ete“, napisao je Volter u odrednici o istoriji, namenjenoj Enciklopediji, „osim da je jedan varvarin smenio drugoga na obalama reka Okse i Jaksarte, šta mi imamo od toga?“ Poslednjih godina, ova slika se unekoliko promenila. Iz razloga koji su navedeni u prethodnom predavanju, danas više ne govorimo o istorijskim „zakonima“, pa je čak i reč „uzrok“ izašla iz mode, delom zahvaljujući filozofskim dvosmislicama u koje ovde ne nameravam da ulazim, a delom usled njene navodne povezanosti sa determinizmom, čime ću se uskoro pozabaviti. Neki ljudi otuda ne govore o „uzročnosti“ u istoriji, već pominju „objašnjenja“ ili „interpretaciju“, „logiku situacije“ ili „unutrašnju logiku događaja“ (ovo su Dajsijeve /Dicey/ reci) ili, pak, odbacuju uzročni pristup događajima (zašto se desilo) u korist funkcionalnog pristupa (kako se desilo), mada se čini da ovo sa sobom

nužno povlači pitanje kako je došlo do toga da se to desi, i time nas iznova vraća na pitanje „Zaš to?“. Drugi, pak, prave razliku između više vrsta uzroka -mehaničkih, bioloških, psiholoških, itd. -dok na istorijski uzrok gledaju kao na kategoriju za sebe. Premda su neke od ovih distinkcija u izvesnoj meri validne, za naše trenutne potrebe bilo bi korisnije da ustanovimo šta je zajedničko svim vrstama uzroka negoli ono po čemu se oni razlikuju. Što se mene lično tiče, zadovoljiću se time da reč „uzrok“ koristim u njenom uobičajenom značenju i neću se povodom toga upuštati u neka naročita mudrovanja.

Započnimo time što ćemo se zapitati kako istoričar obično postupa kada treba da odredi uzroke pojedinih događaja. Prva osobenost istoričarevog pristupa problemu uzročnosti jesta ta da će on, po pravilu, navesti nekoliko uzroka za isti događaj. Ekonomist Maršal (Marshall) jednom je napisao kako bi „ljudе trebalo svim sredstvima odvrćati od toga da razmatraju učinak ma kojeg pojedinačnog uzroka... a da pritom ne uzimaju u obzir druge uzroke čije su posledice sa njim pomešane“³. Kandidat koji bi na ispitu, kao odgovor na pitanje „Zbog čega je 1917. godine izbila revolucija u Rusiji?“, naveo samo jedan uzrok, bio bi srećan ako bi se provukao sa prelaznom ocenom. Istoričar se bavi mnoštvom uzroka. Ako bi od njega tražili da razmotri uzroke koji su doveli do Boljševičke revolucije, on bi mogao da navede sukcesivne vojne poraze Rusije, propast ruske ekonomije u ratnim uslovima, efikasnu boljševičku propagandu, neuspeh carističke vlade u rešavanju agrarnog problema, koncentraciju osiromašenog i eksploatisanog proletarijata po petrogradskim fabrikama, činjenicu daje Lenjin znao šta hoć e dok se za protivničku stranu to ne bi moglo reći -jednom rečju, čitav splet ekonomskih, političkih, ideoloških i personalnih, dugoročnih i kratkoročnih uzroka.

Ali, ovim automatski prelazimo na drugu osobenost istoričarevog pristupa. Kandidat koji bi se, odgovarajući na naše pitanje, zadovoljio time da navede, jedan za drugim, desetak uzroka Ruske revolucije, i ostao na tome, dobio bi dobru, all nikako najbolju ocenu; „dobro informisan, all nemaštovit“, najverovatnije bi glasio sud ispitivača. Pravi istoričar, suočen sa ovakvom listom uzroka koju je sin sastavio, osećao bi profesionalan poriv daje preuredi i ustanovi određenu hijerar-

hiju uzroka koja bi govorila o njihovim uzajamnim odnosima, pa, možda, i da odluči koji uzrok ili kategoriju uzroka bi, „u krajnjoj liniji“ ili „pri konačnoj analizi“ (omiljene fraze historičara), trebalo smatrati osnovnim uzrokom, uzrokom svih uzroka. To bi bila njegova interpretacija njegove teme; historičar postaje čuven po uzrocima na koje se poziva. Gibon je opadanje i propast Rimskog carstva pripisao trijumfu varvarstva i religije. Engleski vigoovski historičari devetnaestog veka su porast britanske moći i blagostanja pripisivali razvoju političkih institucija koje su predstavljale otelovljenje načela ustavnih sloboda. Gibon i engleski historičari devetnaestog veka danas nam deluju anahrono zato što su zanemarivali ekonomske uzroke koje savremeni historičari stavljaju u prvi plan. Svaka historijska rasprava vrti se oko pitanja prioriternih uzroka.

U knjizi iz koje sam naveo citat u svom poslednjem predavanju, Anri Poenka-re je pomenuo da nauka istovremeno napreduje „ka raznolikosti i složenosti“ i „ka celovitosti i jednostavnosti“, kao i da taj dvojni i naizgled protivrečni proces predstavlja nužan preduslov saznanja⁴. Ovo podjednako važi i za istoriju. Šireći i produbljujući svoja istraživanja, historičar neprestano prikuplja sve više odgovora na pitanje „Zašto?“ Procvat ekonomske, društvene, kulturne i pravne istorije do kojeg je došlo proteklih godina -da ne pominjemo svežije uvide u složenost političke istorije i nove metode psihologije i statistike -u enormnoj meri je uvećao broj i opseg naših pitanja. Kada je Bertrand Rasel zapazio da nas „svaki napredak u nekoj nauci sve više udaljava od one proste jednoobraznosti koja se neposredno nudi pogledu, i time vodi većoj diferencijaciji svega onoga što mu prethodi i sledi, kao i sve većem broju prethodnih uzroka koji se imaju smatrati relevantnim“⁵, on je tačno opisao postojeću situaciju u istoriji. Pa ipak, usled svoje potrebe da shvati prošlost, historičar je, poput naučnika, prinuđen da osiromašuje raznolikost svojih odgovora, da jedan odgovor podređuje drugom, i da unosi neki red i jedinstvo u kaos dešavanja i kaos pojedinačnih uzroka. „Jedan Bog, jedan Zakon, jedan Element, i jedan udaljeni Božanski Događaj“; ili, pak, potraga Henrija Adamsa (????? Adams) za „nekom velikom generalizacijom koja bi jednom za-uvek stavila tačku na zahteve za dopunskim obrazovanjem“⁶ -sve nas to danas podseća na viceve sa bradom. Ali, ipak stoji činjenica da historičar mora da u podjednakoj meri pribegava simplifikaciji kao i multiplikaciji uzroka. Istorija se, kao i nauka, razvija pomoću ovog dvojnog i naizgled protivrečnog procesa.

Na ovom mestu i preko volje moram da napravim digresiju kako bih se pozabavio sa dva slasna mamca što nam ih često povlače ispred nosa -jednim koji se naziva „Determinizam u istoriji, ili Hegelov greh“, i drugim, zvanim „Slučajnost u istoriji, ili Kleopatrin nos“. Pre svega dužan sam da kažem nekoliko reci o tome kako su ovi mamci bačeni. Profesor Karl Poper,

koji je u Beču 1930-ih napisao jedno značajno delo o novim tokovima u nauci (nedavno prevedeno na engleski pod naslovom *Logika naučnog istraživanja*}, objavio je tokom rata dve knjige na engleskom jeziku, nešto popularnije sadržine: *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* i *Beda istoricizma*¹. Nastale su kao izraz snažnih emotivnih reakcija protiv Hegela, koji je, zajedno sa Platonom, prikazan kao duhovni preteča nacizma, i protiv dosta plitkog marksizma, karakterističnog za intelektualnu klimu na britanskoj levisi 1930-ih godina. Glavne mete napada bile su navodne determinističke filozofije istorije Hegela i Marksa, objedinjene pod zajedničkim pejorativnim nazivom „istoricizma“⁸. Ser Isaija Berlin je 1954. godine objavio esej *Istorijska nužnost*. U njemu je izbegao da napadne Platona, možda usled nekog zaostalog respekta prema tom drevnom stubu oksfordske ustanove⁹; postojeću optužnicu je, međutim, obogatio argumentom koji ne nalazimo kod Popera, a po kojem je „istoricizam“ Hegela i Marksa sumnjive vrednosti zbog toga što, tumačeći i ljudske postupke na kauzalan način, u suštini znači poricanje slobodne ljudske volje, pa time ohrabruje istoričare da prenebregnu svoju dužnost (o kojoj sam govorio u prethodnom predavanju) izricanja moralnih osuda raznim Karlima Velikima, Napoleonima i Staljinima istorije. U pogledu ostalog, nije došlo do većih izmena. Ali, ser Isaija Berlin je potpuno zaslužen stekao status popularnog i čitanog pisca. Tokom proteklih pet ili šest godina, skoro svako koje u ovoj zemlji ili Sjedinjenim Državama napisao neki članak o istoriji, ili čak ozbiljniju kritiku nekog istorijskog dela, nije propustio da se podcenjivački ne naruga Hegelu, Marksu i determinizmu, i ne naglasi glupost onih koji odbijaju da priznaju ulogu slučaja u istoriji. Možda nije pravično potezati odgovornost sera Isaije za postupke njegovih učenika. Čak i kada govori neke besmislice, on zadobija našu naklonost time što ih izgovara na privlačan i zanimljiv način. Učenici ponavljaju iste besmislice, ali ne uspevaju da ih učine privlačnim. U svakom slučaju, u svemu ovome nema ničega novog. Čarls Kingsli (Charles Kingslev), nikako najznačajniji od naših Kraljevskih profesora savremene istorije, koji verovatno nikada nije čitao Hegela, niti čuo za Marksa, u svojoj pristupnoj besedi iz 1860. govorio je o Čoveko-voj „čudesnoj moći da narušava zakone sopstvenog bića“ kao dokazu da u istoriji ne može biti nekog „nužnog sleda događaja“¹⁰. Na svu sreću, Kingslija smo zaboravili. Ali, profesor Popper i ser Isaija Berlin su toj mrtvoj ideji dali privid života i biće nam potrebno izvesno strpljenje da bi se nastala zbrka raščistila.

Dopustite mi da započnem sa determinizmom, koji ću definisati -na način koji, nadam se, neće izazvati nove nesuglasice -kao verovanje da sve što se dešava ima svoj uzrok ili uzroke, i da se nije moglo odigrati na drugačiji način, osim ako do iste promene nije došlo i u samom uzroku ili uzrocima¹¹. Determinizam nije problem koji je vezan isključivo za istoriju, već za čitavo ljudsko ponašanje. Ljudsko biće čiji su postupci lišeni uzroka, pa su, sledstveno tome, nedeterminisani, podjednaka je apstrakcija kao i

pojedinaac izvan društva o kojem smo raspravljali u jednom ranijem predavanju. Tvrdnja profesora Popera da je „u ljudskim odnosima sve moguće“¹² besmislena je ili netačna. U svakodnevnom životu niko u tako nešto ne veruje, niti bi mogao da poveruje. Aksiom da za sve postoji neki uzrok nužan je preduslov našeg razumevanja onoga što se oko nas zbiva¹³. Košmarna atmosfera Kafkinih romana počiva na činjenici da se u njima sve dešava bez vidljivog uzroka, ili uzroka koji bi se mogao dokučiti: ovo vodi potpunoj dezintegraciji ljudske ličnosti koja je izgrađena na pretpostavci da događaji imaju svoje uzroke i da se jedan broj tih uzroka može saznati kako bi se u ljudskoj svesti formirao dovoljno koherentan model prošlosti i sadašnjosti da bi poslužio kao putokaz za delovanje. Svako-dnevni život bi postao nemoguć ako bismo odbacili pretpostavku da je ljudsko ponašanje determinisano uzrocima koji se u načelu daju otkriti. Pre mnogo vremena, neki ljudi su smatrali kako je bogohulno istraživati uzroke prirodnih pojava, postoje očito da njima upravlja božanska volja. Zamerke koje ser Isaija stavlja našem istraživanju uzroka ljudskog ponašanja, uz obrazloženje da tim postupcima upravlja ljudska volja, spada u isti red argumenata i možda ukazuje na to da su društvene nauke danas na istom stupnju razvoja na kojem su bile prirodne nauke kada je protiv njih korišćena ovakva vrsta argumentacije.

Pogledajmo kako se prema ovom problemu odnosimo u svakodnevnom životu. Dok obavljate svoje poslove, često imate priliku da se susretnete sa Smitom. Pozdravljate ga uz neku prijateljsku i beznačajnu opasku o vremenu ili stanju na koledžu ili univerzitetu; on vam odgovara podjednako prijateljskom i beznačajnom opaskom o vremenu i radnom mestu. Ali, pretpostavimo da Smit jednog dana, umesto da odgovori na vašu opasku na uobičajen način, počne da stavlja gnevne primedbe na vaš način odevanja ili na vaš karakter. Da li biste samo slegli ramenima i ovo protumačili kao uverljivu demonstraciju slobode Smitove volje i činjenice kako je u ljudskim odnosima sve moguće? Pretpostavljam da ne biste. Baš naprotiv, verovatno biste rekli nešto poput: „Siroti Smit! Čuli ste, sigurno, da mu je otac umro u duševnoj bolnici“, ili „Siroti Smit! Mora da opet ima neprilika sa ženom“. Drugim recima, pokušali biste da ustanovite uzrok Smitovog naizgled bezrazložnog ponašanja, uvereni da je ono moralo biti motivisano nekim uzrokom. Čineći to, bojim se da biste na sebe navukli gnev ser Isaije Berlina, koji bi vas ogorčeno uveravao kako ste traženjem uzroka za Smitovo ponašanje la-koverno naseli na Hegelovu i Marksovu determinističku postavku i izvrđali obavezi da Smita nazovete prostakom. Ali, u svakodnevnom životu, niko ne postupa na taj način, niti, pak, pretpostavlja da se to odlučuje o nekom determinizmu ili moralnoj odgovornosti. Logičkim dilemama o slobodnoj volji i determinizmu nema mesta u svakodnevnom životu. Nije reč o tome da su neki ljudski postupci slobodni, dok su neki drugi determinisani. Činjenica je da su svi ljudski postupci u istom mahu i slobodni i determinisani, zavisno od stanovišta sa kojeg ih posmatramo. U praktičnom pogledu, stvari stoje nešto drugačije. Smitov postupak imao je neki uzrok ili

uzroke; all, u meri u kojoj on nije bio uslovljen nekom spoljnom prisilom, već prisilom sopstvene ličnosti, Smit se može smatrati moralno odgovornim, budući da društveni život počiva na pretpostavci da su normalna i punoletna ljudska bića moralno odgovorna za svoje ponašanje. Da li ćete ga smatrati odgovornim u ovom posebnom slučaju stvar je praktične procene. Ali, čak i ukoliko ga takvim smatrate, to neće značiti da njegov postupak smatrate lišenim uzroka: uzročnost i moralna odgovornost spadaju u različite kategorije. Na ovom univerzitetu nedavno je ustanovljen institut i katedra za kriminologiju. Siguran sam da oni koji se have istraživanjem uzroka zločina ne smatraju kako su zbog toga dužni da poriču moralnu odgovornost zločinca.

A sada se vratimo istoričaru. Kao i svaki čovek, on veruje da ljudski postupci imaju svoje uzroke koji se daju utvrditi. Istorija bi, kao i svakodnevni život, bila nemoguća bez ovakve pretpostavke. Zadatak istoričara je da istražuje osve uzroke. Mogao bi se steći utisak da je on usled toga posebno zainteresovan za determini-sane vidove ljudskog ponašanja: all, on ne odbacuje ni slobodnu volju — pod uslovom da se ne radi o neodrživoj hipotezi po kojoj bi voljni postupci bili lišeni uzroka. Ne uznemirava ga preterano ni pitanje neizbežnosti. Istoričari, poput drugih ljudi, ponekad podležu govorničkom nadahnuću pa govore o nekom događaju kao „neizbežnom“, dok, u stvari, samo žele da kažu kako je sticaj okolnosti koje mu idu na ruku neobično povoljan. Nedavno sam prelistavao sopstvene spise u potrazi za tim grešnim izrazom i ne mogu reći da sam bio potpuno imun na njega: u jednom pasusu sam napisao kako je, nakon revolucije iz 1917. godine, sukob između boljševika i pravoslavne crkve bio „neizbežan“. Besumnje je bilo mudrije reći „veoma verovatan“. Ali, možda ćete mi oprostiti ako ovu zamerku budem ocenio pomalo sitničavom. Istoričari, po pravilu, ne pretpostavljaju da su događaji neizbežni sve dok se ovi ne odigraju. Oni često raspravljaju o različitim rešenjima koja se nude akterima događaja, polazeći od toga da su sve opcije u igri, all zato s punim pravom tumače zbog čega je na kraju bilo odabrano jedno rešenje a ne neko drugo. U istoriji nema ničeg neizbežnog, izuzev u formalnom značenju, pod kojim se podrazumeva da bi se stvari odigrale na drugačiji način jedino onda kada bi bili drugačiji i prethodni uzroci. Kao istoričar, ja sam potpuno spreman da se odreknem „neizbežnog“, „neminovnog“, pa čak i „neumitnog“. Život će time postati jednoličniji. Ali, prepustimo osve epitepe pesnicima i metafizičarima.

Ova zamerka koja se upućuje na račun neizbežnosti čini se toliko jalovom i bezrazložnom, a žestina kojom se ona poslednjih godina izriče toliko neumere-nom, da mislim kako bismo bili dužni da proniknemo u skrivene motive koji iza nje stoje. Čini mi se da je njeno glavno izvorište u onome što bi se moglo nazvati šta-bi-bilo-kad-bi-bilo školi mišljenja -ili, pre, emotivnog stava. Ona se skoro isključivo primenjuje na savremenu istoriju. Za vreme poslednjeg semestra na Kembridžu video sam najavu nekog predavanja pod naslovom „Da li je Ruska revolucija bila

neizbežna?". Siguran sam da su namere organizatora tog predavanja bile savršeno ozbiljne. Ali, kada biste videli najavu predavanja pod naslovom „Da li su Ratovi crvene i bele ruže bili neizbežni?", odmah biste posumnjali da se radi o nekoj sprdnji. Istoričar piše o normanskom osvajanju i američkom Ratu za nezavisnost kao o nečemu što je moralo da se dogodi, i kao da se njegov posao sastoji jedino u tome da objasni šta se i zbog Čega desilo; niko ga zbog toga neće optužiti daje determinista ili daje propustio da razmotri alternativnu mogućnost poraza Viljema Osvajača ili američkih pobunjenika. Međutim, kada sam o Ruskoj revoluciji iz 1917. godine pisao upravo na takav način -jedini ispravan način za istoričara -našao sam se na meti kritičara zbog toga što sam ono što se desilo opisao kao nešto što je moralo da se desi i propustio da istražim sve druge stvari koje su mogle da se dese. Pretpostavimo, kažu, daje Stolipin imao dovoljno vremena da dovrši svoju agrarnu reformu, ili da Rusija nije ušla u rat, možda se revolucija ne bi odigrala; ili, pretpostavimo da se vladi Kerenskog posrećilo, a da su vođ enje revolucije umesto boljševika preuzeli menjševici ili socijalistički revolucionari (eseri;/?./?). Ovakve pretpostavke su teorijski održive, a istorijske štabibilokadbibilo pitalice oduvek su predstavljale zahvalan materijal za društvene igre. Ali, one nemaju ničeg zajedničkog sa determinizmom; determinista bi samo

odgovorio kako bi ovi događaji bili drugačiji da su i njihovi uzroci bili drugačiji. Niti, pak, one imaju ičeg zajedničkog sa istorijom. Suština je u tome što danas niko nema nameru da ozbiljno dovede u pitanje rezultate normanskog osvajanja ili američke borbe za nezavisnost, ili da iskazuje neki ogorčeni protest zbog tih događaja; niko se ne buni zbog toga što se istoričar prema njima odnosi kao prema jednom završenom poglavlju. Ali, mnogi ljudi koji su neposredno ili posredno propatili od rezultata pobeđe boljševika, ili se još uvek plaše njenih daljnih posledica, osećaju potrebu da iskažu protest protiv nje; otuda, dok čitaju istoriju, oni puštaju mašti na volju i zamišljaju sve one lepše stvari koje su mogle da se dogode, i ljute se na istoričara koji mirno obavlja svoj posao, objašnjavajući im šta se desilo i zbog čega su njihovi lepi snovi ostali neispunjeni. Problem sa savremenom istorijom je u tome što se ljudi još sećaju vremena kada su sve opcije bile moguće, pa im je teško da se pomire sa stavom istoričara za kojeg one više ne postoje jer su se pretvorile *ufait accompli* (svršeni čin; *p.p.*). Radi se o jednoj čisto emotivnoj i neistorijskoj reakciji. Ali, ona je dolila dosta ulja na vatru tokom nedavne kampanje uperene protiv takozvane doktrine o „istorijskoj nužnosti“. Oslobodimo se jednom zauvek tog mamca što nam ga podmeću.

Drugo izvorište napadaje Čuveni problem Kleopatrinog nosa. To je teorija po kojoj je istorija u najvećoj meri plod slučaja, niz događaja uslovljenih sticajem okolnosti, koji se mogu pripisati jedino slučajnim uzrocima. Ishod bitke kod Akcija nije zavisio od uzroka koje obično navode istoričari, već je bio posledica Antonijeve zaljubljenosti u Kleopatru. Pošto je Bajazit usled napada kostobolje bio sprečen da preduzme pohod na središnju Evropu, Gibon je primetio kako „loše stanje jednog jedinog mišićnog vlakna nekog čoveka može da spreči ili odgodi zlosrećnu sudbinu čitavih naroda“¹⁴. Kada je grčki kralj Aleksandar ujesen 1920. godine umro od ugriza svog kućnog ljubimca majmuna, taj nesrećni slučaj pokrenuo je čitav lanac drugih događaja i naveo sera Vinstona Čerčila da primeti kako je „četvrt miliona osoba umrlo od ugriza tog majmuna“¹⁵. Ili, uzmimo opet komentar Trockog o groznici koju je zaradio tokom lova na patke i koja ga je vezala za krevet u kritičnom trenutku njegove svađe sa Zinovjevom, Kamenjevom i Staljinom, ujesen 1923: „Čovek može da predvidi revoluciju ili rat, ali nije u stanju da predvidi posledice jesenjeg lova na divlje patke“¹⁶. Prva stvar sa kojom bi trebalo biti načisto jeste da ovo pitanje nema nikakve veze sa problemom determinizma. Antonijeva zaljubljenost u Kleopatru, Bajazitov napad kostobolje ili groznica Trockog bili su u podjednako meri uzročno uslovljeni kao i ma koji drugi događaj. Tvrditi kako nije bilo razloga za Antonijevu zaljubljenost značilo bi bezrazložno omalovažiti Kleopatrinu lepotu. Veza koja postoji između ženske lepote i muškog zaljublivanja jedan je od najčešćih uzročno-posledičnih sledova koji se daju uočiti u svakodnevnom životu. Osve takozvane istorijske

slučajnosti predstavljaju uzročno-posledične sledove koji prekidaju-ili, da tako kažemo, dolaze u sukob -sa sledom za čije je istraživanje istoričar prevashodno zaintereso-van. Bjuri, s puno prava, govori o „koliziji dva nezavisna uzročna niza“¹⁷. Ser Isaija Berlin, koji započinje svoj esej o *Istorijskoj nužnosti* citiranjem u pohvalnom kontekstu jednog članka Bernarda Berensona (Bernard Berenson) o „Akcidental-nom gledanju na istoriju“, jedan je od onih koji brkaju slučaj u ovom značenju sa nepostojanjem kauzalne determinisanosti. Ali, nezavisno od osve zbrke, pred nama stoji pravi problem. Kako se u istoriji može otkriti koherentan uzročno-posle-dični sled događaja, kako u istoriji možemo naći ikakav smisao, kada sled koji istra žujemo može u bilo kom trenutku biti prekinut ili preusmeren nekim drugim, sa našeg stanovišta irelevantnim, sledom događaja?

Mogli bismo ovde načas da zastanemo kako bismo razmotrili poreklo ovog od skora tako popularnog naglašavanja uloge slučaja u istoriji. Izgleda daje Polibije bio prvi istoričar koji se time bavio na iole sistematičan način, a Gibon je razotkrio njegove skrivene motive. „Nakon što im je zemlja bila pretvorena u rimsku provinciju“, primetio je Gibon, „Grci uspehe Rima nisu pripisivali nekim dobrim svojstvima republike, već pukom slučaju koji joj je išao na ruku“¹⁸. Tacit, koji je takođe bio istoričar propadanja svoje zemlje, bio je još jedan od antičkih istoričara koji su posvećivali izuzetnu pažnju ulozi slučaja. Obnovljeno interesovanje za ulogu slučaja u istoriji među britanskim piscima datira iz perioda neizvesnosti i zebnje koje su se ustalile početkom ovog veka, a postale veoma uočljive nakon 1914. Prvi britanski istoričar koji je posle dužeg vremena progovorio na ovaj način, po svemu sudeći je bio Bjuri, koji je u članku iz 1909. godine o „Darvinizmu u istoriji“, skrenuo pažnju na „fenomen koincidencije“ koji u velikoj me-ri „determiniše zbivanja u društvenoj evoluciji“; poseban Članak posvećen ovoj temi bio je objavljen 1916, pod naslovom „Kleopatrin nos“¹⁹. U već navedenom pasusu koji odslikava njegovo razočarenje zbog rušenja liberalnih snova nakon Prvog svetskog rata, H. A. L. Fišer moli svoje čitaoce da uzmu u obzir „ulogu koju slučajnost i nepredvidivost igraju“ u istoriji²⁰. Popularnost koju je je u ovoj zemlji zadobila teorija o istoriji kao skupu sticaja okolnosti, koincidirala je sa pojavom jedne filozofske škole u Francuskoj, koja je tvrdila da postojanje -citiram čuveno Sartrovo delo *L "Etre et le neant* ("Biće i ništa vilo"; *p.p.* } -nema „ni uzroka, ni razloga, niti je nužno“. U Nemačkoj, istoričar-veteran Majneke, kao što smo videli, pred kraj života je postao opsednut ulogom slučaja u istoriji. Rankeu je zamerao što tome nije posvetio dovoljnu pažnju, a nakon Drugog svetskog rata, sve nacionalne nesreće iz proteklih četrdeset godina pripisivao je nizu zlosreć-nih okolnosti, Kajzerovoj taštini, izboru Hindenburga za predsednika Vajmarske republike, Hitlerovom opsesivnom karakteru, i tome sličnom -bio je to moralni i intelektualni pad ovog velikog istoričara, izazvan nedaćama što su snašle njegovu zemlju²¹. Teorije koje

naglašavaju ulogu sreće ili slučaja u istoriji najzastupljenije su među onim grupama ili narodima koji se nalaze na začelju, a ne na čelu istorijskih zbivanja. Gledište po kojem su ocene na ispitima čista lutrija uvek će naći pobornike među lošim studentima.

Ali, razotkriti uzroke nekog verovanja još ne znači da smo sa njim raskrstili; preostaje nam još uvek da otkrijemo stajanje Kleopatrin nos zaista tražio na stranicama istorije. Monteskie je izgleda bio prvi koji je pokušao da zakone istorije odbrani od takvog uplitanja. „Ako je neki izuzetan uzrok, poput slučajnog ishoda bitke, upropastio neku državu“, napisao je u svom delu o veličini i propadanju Rimljana, „morao je postojati neki opštiji uzrok koji je doveo do toga da sudbina te države zavisi od ishoda jedne jedine bitke.“ Marksisti su takođe imali izvesnih teškoća sa ovim problemom. Marks gaje pomenuo samo jednom prilikom, i to u pismu:

Istorija sveta imala bi veoma mističan karakter kada u njoj ne bi bilo mesta za slučaj. Taj slučaj, prirodno, i sam postaje deo razvojnog toka i biva kompenzovan drugim formama slučaja. Ali, ubrzavanje i usporavanje zavise od takvih „akcidentalija“, u koje bi trebalo ubrojati i „slučajne“ karakterne osobine pojedinaca koji se u početku nalaze na čelu nekog pokreta.²²

Marks je ovim izložio apologiju slučaja u istoriji kroz tri stava. Prvo, slučaj nije od velikog značaja; on može da „ubrza“ ili „uspori“, ali se prećutno podrazumeva da ne može radikalno da izmeni tok događaja. Drugo, dejstvo jednog slučaja biva kompenzovano delovanjem drugog, tako da se na kraju slučaj sin poništava. Treće, slučaj se naročito ispoljava u karakternim osobinama pojedinaca²³. Trocki je usavršio teoriju kompenzujućih i samoponištavajućih slučajeva oštromnom analogijom:

Čitav istorijski proces je prelamanje istorijskog zakona kroz akcidentalno. Koristeći se jezikom biologije, mogli bismo reći da se istorijski zakon ostvaruje prirodnom selekcijom slučajeva.²⁴

Priznajem da mi se ova teorija čini nezadovoljavajućom i neuverljivom. Ulogu što ju je slučaj odigrao u istoriji danas ozbiljno preuveličavaju isti oni kojima je stalo da istaknu njegov značaj. Ali, on postoji, tako da tvrditi kako on samo ubrzava ili usporava, ali ne menja, znači obično poigravanje recima. Takođe ne dim zbog čega bi trebalo da poverujem kako je neki slučajan događaj — na primer, prerana smrt Lenjina u pedeset četvrtoj godini — automatski kompenzovan nekim drugim slučajem, da bi se time uspostavila ravnoteža istorijskog procesa.

Podjednako neodrživo je gledište po kojem slučajnost u istoriji samo odslikava razmere našeg neznanja -i da je to tek naziv za nešto što nismo u stanju da razumemo²⁵. To se, besumnje, ponekad dešava. Planete su dobile

svoje ime, koje u prevodu znači „lutalice“, u doba kada se pretpostavljalo da nasumično lutaju nebom, i kada pravilnost njihovog kretanja još nije bila shvaćena. Opisati nešto kao nesrećni slučaj najbolji je način izbegavanja mučne obaveze da se istraži njegov uzrok; stoga, kada mi neko kaže kako je istorija skup sticaja okolnosti, sklon sam da ga optužim za duhovnu lenjost ili slab rad moždanih vijuga. Ozbiljni istoričari često imaju običaj da naglase kako nešto što se ranije smatralo slučajnim uopšte nije bilo slučajno, i da se može racionalno objasniti i smisljeno uklopiti u širi kontekst zbivanja. Ali, ni time se u potpunosti ne daje odgovor na naše pitanje. Slučaj nije samo nešto što nismo u stanju da shvatimo. Čini mi se da se odgovor na problem slučajnosti u istoriji mora potražiti u nekom sasvim drugačijem poretku ideja.

Ranije smo već ustanovili da istorija nastaje istoričarevim odabirom i raspoređivanjem činjenica koje će postati istorijske činjenice. Sve činjenice nisu istorijske. Ali, distinkcija na istorijske i neistorijske činjenice nije rigidna ili konstantna, tako da svaka činjenica može, da tako kažemo, zadobiti status istorijske činjenice, čim se uoči njena relevantnost i značaj. Sada uviđamo da unekoliko sličan proces karakteriše i istoričarev pristup uzrocima. Odnos koji istoričar uspostavlja prema uzrocima poseduje istu dvojnju i recipročnu prirodu koja karakteriše i istoričarev odnos prema činjenicama. Uzroci određuju njegovu interpretaciju istorijskog procesa, a interpretacija određuje njegov izbor i redosled uzroka. Hijerarhija uzroka, relativan značaj jednog uzroka ili skupa uzroka u odnosu na neki drugi, čini suštinu njegove interpretacije. A ovo nam daje ključ za rešavanje problema akcidentalnosti u istoriji. Oblik Kleopatrinog nosa, Bajazitov napad kostobolje, majmunev ugriz od kojeg je umro kralj Aleksandar, Lenjinova smrt -sve su to bili slučajevi koji su izmenili tok istorije. Izlišno je pokušavati da ih odagnamo iz sećanja ili da se pretvaramo kako u ovom ili onom smislu nisu ostavili nikakve posledice. S druge strane, u meri u kojoj su bili akcidentalni, oni ne ulaze ni u jednu racionalnu interpretaciju istorije, niti u istoričarevu hijerarhiju značajnih uzroka. Profesor Poper i profesor Berlin -ponovo ih pominjem kao najistaknutije i najčitanije predstavnike te škole -smatraju kako je nastojanje istoričara da otkrije neko značenje u istorijskom procesu i da odatle izvuče neke zaključke jednako pokušaju da se „celina iskustva“ svede na neki simetrični poredak, i kako prisustvo slučaja u istoriji svaki sličan pokušaj osuđuje na neuspeh. Ali, nijednom normalnom istoričaru ne pada na kraj pameti da pokušava nešto tako fantastično kao stoje obuhvatanje „celine iskustva“; on je u stanju da obuhvati tek sićušan deo činjenica koje se odnose na njegovu oblast ili gledište na istoriju. Svet istoričara, poput sveta naučnika, nije neka fotokopija stvarnog sveta, već je samo radni model koji mu omogućava da ga na više ili manje uspešan način razume i njime ovlada. Istoričar destiluje iskustvo iz prošlosti, ili barem onaj deo iskustva iz prošlosti koji mu je

dostupan, deo za koji smatra daje podlozan racionalnom objašnjenju i interpretaciji, pa iz njega izvlači zaključke koji bi mogli da posluže kao putokaz za delovanje. Jedan popularan pisac je nedavno, govoreći o dostignućima nauke, plastično opisao procese što se odigravaju u ljudskoj svesti, koja, „preturajući po vreći opaženih ‚činjenica‘, bira, prošiva i kroji *relevantne* opažene činjenice u celinu, odbacujući one *irrelevantne*, sve dok ne šasije jedan logičan i racionalan jorgan ‚znanja‘“²⁶. Uz izvesne ograde, koje se tiču opasnosti od neumerenog subjektivizma, ovu sliku bih mogao da prihvatim kao dobar opis načina na koji funkcioniše istoričarev um.

Takav postupak bi mogao da začudi i šokira filozofe, pa čak i pojedine istoričare. Ali, on je savršeno jasan običnom čoveku koji je navikao da rešava svakidašnje probleme. Dozvolite mi da to ilustrujem jednim primerom. Vraćajući se sa neke zabave na kojoj je popio više nego što treba, u kolima čije kočnice ne funkcionišu najbolje, i na jednoj oštroj okuci gde je vidljivost inače smanjena, Džons je pregazio i usmrtio Robinsona koji je prelazio ulicu da bi kupio cigarete u radnji na uglu. Postoje metež raščišćen, nalazimo se -recimo, u lokalnoj policijskoj stanici -gde bi trebalo da istražimo uzroke nesreće. Da li je do nje došlo zato što je vozač bio u polupijanom stanju -jer bi tada bilo osnova za krivično gonjenje? Ilije do nje došlo zbog neispravnih kočnica -jer bi tada odgovornost snosio i automehaničar koji je kola popravljao pre samo nedelju dana? Ilije, pak, do nje došlo zbog isuviše oštre okuke, jer bi tada za ovu stvar mogle da se zainteresuju i gradske vlasti zadužene za stanje na putevima? Dok raspravljamo o ovim praktičnim pitanjima, u prostorijskom upadaju dva gospodina otmenog izgleda -uzdržaću se od navođenja njihovih imena -i počinjemo da nam veoma rečito i ubedljivo dokazuju kako Robinson uopšte ne bi prelazio ulicu i ne bi poginuo da te večeri nije ostao bez cigareta; da je, shodno tome, Robinsonova potreba za cigaretama bila uzrok njegove smrti, i da će svako istraživanje koje zanemari taj uzrok biti obično traćenje vremena, a svaki drugi zaključak besmislen i beskoristan. Dakle, kako mi postupamo u tom slučaju? Čim uspemo da dođemo do reci, nežno ali odlučno usmeravamo naša dva posetioca ka vratima, vrataru izdajemo nalog da ih ni pod kakvim izgovorom ponovo ne pušta unutra, a mi nastavljamo sa svojim istraživanjem. Ali, kakav odgovor bismo mogli da ponudimo našim zanovetalin, Naravno, Robinson je poginuo zato što je bio pušač. Sve što poklonici slučaja i slučajnosti u istoriji govore potpuno je tačno i potpuno logično. To je ona nemilosrdna logika sa kojom se susrećemo *u Alisi ? zemlji čuda* i *Alisi iza ogledala*. Ali, premda ni za kim ne zaostajem u divljenju koje osećam prema ovim vrhunskim dometima oksfordske učenosti, više volim da različite kategorije logičkih modaliteta držim u posebnim odeljcima. Dodžsonovski modaliteti nisu modaliteti istorije.

Istorija je, prema tome, postupak selekcije na osnovu procene istorijskog značaja. Poslužimo se još jednom onom rečenicom Talkota Parsonsa, po

kojem je istorija „selektivni sistem“ ne samo kognitivnih, već i kauzalnih usmerenja ka stvarnosti. Kao što iz beskrajnog okeana činjenica istoričar bira one koje su najznačajnije za cilj kojem teži, tako i iz mnoštva uzročno-posledičnih sledova bira one, i samo one, koji su istorijski značajni; a merilo istorijskog značaja je njegova sposobnost da ih uklopi u svoj model racionalnog objašnjenja i interpretacije. Drugi uzročno-posledični sledovi moraće da budu odbačeni kao akcidentalni, ne zbog toga što je odnos između uzroka i posledice drugačiji, već zato što je sam sled irelevantan. Istoričar sa njim ne može ništa da učini; on se ne da podvesti pod neku racionalnu interpretaciju i nije ni od kakvog značaja ni za prošlost ni za sadašnjost. Tačno je da su Kleopatrin nos, ili Bajazitova kostobolja, ili ugriz Aleksandrovog majmuna, ili Lenjinova smrt, ili Robinsonovo pušenje imali određene posledice. Ali, ne bi imalo nikakvog smisla usvojiti kao generalni stav da, na primer, generali gube bitke zato što su zaljubljeni u prelepe kraljice, ili da se ratovi dešavaju zato što kraljevi drže majmune kao kućne ljubimce, ili da ljude gaze po ulicama zato što ovi puše cigarete. Ukoliko, pak, s druge strane, običnom čoveku budete rekli daje Robinson poginuo zato stoje vozač bio pijan, ili zato što su kočnice bile neispravne, ili zbog oštre okuke na putu, njemu će se to učiniti kao potpuno trezveno i racionalno objašnjenje; ako se bude odlučio da napravi razliku između ponuđenih odgovora, možda će čak reći kako je upravo to, a ne Robinsonova potreba za cigaretama, „pravi“ uzrok Robinsonove smrti. Slično tome, ako nekom studentu istorije kažete kako su previranja do kojih je u Sovjetskom Savezu došlo 1920-ih bila *izazvana* raspravama o brzini industrijalizacije, ili naj-

boljem načinu da se seljaci privole da gradove snabdevaju žitom, ili, čak, ličnim ambicijama suparničkih vođa, on će shvatiti da su to racionalna i istorijski relevantna objašnjenja, po tome što se mogu primeniti i na druge istorijske situacije, i da ona predstavljaju „stvarne” uzroke onoga što se desilo, na način na koji sluč aj Lenjinove preuranjene smrti to nije bio. Ukoliko posveti dovoljno vremena razmišljanju o ovim stvarima, student bi čak mogao da se priseti često navođenih i daleko rede pravilno shvaćenih Hegelovih reci iz uvoda *Filozofije prava*, da „ono što je racionalno jeste stvarno, a ono što je stvarno jeste racionalno”.

Vratimo se na trenutak uzrocima Robinsonove smrti. Nije nam bilo teško da uočimo kako su neki od tih uzroka bili racionalni i „stvarni”, dok su drugi bili iracionalni i akcidentalni. Ali, na osnovu kojeg kriterijuma smo načinili to distinkciju? Sposobnost rasuđivanja se, po pravilu, koristi u određenom cilju. Intelektualci ponekad umeju da rasuđuju, ili da misle kako rasuđuju, zabave radi. Ali, uopšteno govoreći, ljudska bića rasuđuju u određenom cilju. Otuda mi se čini da smo, prihvatajući određena objašnjenja kao racionalna, i odbacujući druga objašnjenja kao iracionalna, napravili razliku između objašnjenja koja nečemu služe i onih koja to ne čine. U navedenom slučaju, bilo je razumno pretpostaviti da bi smanjeno konzumiranje alkohola kod vozača, ili pojačana kontrola ispravnosti kočnica, ili bolje situacijsko planiranje naših puteva, uticali na smanjenje broja saobraćajnih udesa. Ali, nije imalo nikakvog smisla pretpostaviti da će broj saobraćajnih udesa biti smanjen ako ljude primoramo da se odreknu cigareta. To je bio kriterijum na osnovu kojeg smo načinili našu distinkciju. Isto važi i za naš odnos prema uzročnosti u istoriji. To takođe razlikujemo racionalne i akcidentalne uzroke. Ovi prvi, budući da se potencijalno daju primeniti i na druge zemlje, druge periode i druge okolnosti, vode korisnim generalizacijama i iz njih se mogu izvlačiti pouke; oni služe proširivanju i produbljivanju našeg razumevanja²⁷. Akcidentalni uzroci ne mogu se generalizovati, pa, budući da su, u punom značenju te reci, jedinstveni, oni nam ne pružaju nikakve pouke, niti se iz njih mogu izvući ma kakvi zaključci. Ali, ovde moram da naglasim još nešto. Upravo ovaj pojam cilja kojem težimo daje nam ključ za razumevanje uzročnosti u istoriji, a on nužno podrazumeva vrednosne procene. Kao što smo videli u prethodnom predavanju, istorijska interpretacija je uvek povezana sa vrednosnim procenama, dok je uzročnost povezana sa interpretacijom. Kao stoje lepo rekao Majneke -veliki Majneke, onaj Majneke iz 1920-ih -„traganje za uzročnošću u istoriji nemoguće je bez pozivanja na vrednosti... iza potrage za uzročnošću uvek se, posredno ili neposredno, krije potraga za vrednostima”²⁸. Ovo podseća na nešto što sam ranije rekao o dvojnoj i recipročnoj funkciji istorije -unapređivanju našeg znanja o prošlosti u svetlu sadašnjeg iskustva i znanja o sadašnjosti u svetlu iskustva iz prošlosti. Sve ono što, poput Antonijeve zaljubljenosti u Kleopatrin nos, ne doprinosi ovom dvojnog cilju, sa stanovišta istoričara je mrtvo i jalovo.

Na ovom mestu, vreme je da priznam kako sam se u komunikaciji sa

vama poslu žio jednim otrcanim trikom, all, budući da vam nije bilo teško da ga prozrete, i budući da mi je on u više navrata omogućio da skratim i pojednostavim ono što sam imao da kažem, nadam se da ćete biti dovoljno velikodušni i protumačiti ga kao najpogodniji vid stenografskog zapisivanja. Sve do sada, neprestano sam koristio konvencionalnu frazu „prošlost i sadašnjost“. Ali, kao što svi znamo, sadašnjost postoji jedino u pojmovnom smislu, kao zamišljena granična linija koja prošlost deli od budućnosti. Govoreći o sadašnjosti, ja sam u svoju argumentaciju već bio krišom uneo drugu vremensku dimenziju. Pošto su prošlost i budućnost delovi iste vremenske celine, mislim da bi bilo veoma lako dokazati da su zanimanje za prošlost i zanimanje za budućnost međusobno povezani. Demarkaciona linija između preistorijskog i istorijskog doba biva prekoračena u času kada ljudi prestanu da žive samo u sadašnjosti i svesno se zainteresuju kako za svoju prošlost, tako i za svoju budućnost. Istorija započinje prenošenjem tradicije, a tradicija znači prenošenje navika i pouka iz prošlosti u budućnost. Zapisi o prošlosti počinju da se čuvaju zbog dobrobiti budućih naraštaja. „Istorijsko mišljenje“, napisao je holandski istoričar Huizinga (Huizinga), „uvek je teleološko“²⁹. Ser Čarls Snou je nedavno napisao o Raderfordu da je „poput svih naučnika... skoro i ne razmišljajući šta bi ona trebalo da donese, imao u sebi neki urođen osećaj za budućnost“³⁰. Čini mi se da bi dobri istoričari, razmišljali oni o njoj ili ne, morali da poseduju taj osećaj za budućnost. Pored pitanja „Zašto?“, istoričar takođe postavlja i pitanje „Kuda?“

5. ISTORIJKAO PROGRES

Dozvolite mi da na početku navedem jedan odlomak iz pristupne besede profesora Pevika (Powicke), koju je kao Kraljevski profesor savremene istorije održao na Oksfordu pre trideset godina:

Žudnja za interpretacijom istorije tako je duboko ukorenjena da ćemo, ukoliko ne usvojimo neki konstruktivan pogled na prošlost, moći samo da biramo između misticizma i cinizma.'

„Misticizam“ bi, po mom mišljenju, značio gledište po kojem smisao istorije počiva negde izvan istorije, u carstvu teologije i eshatologije -to je gledište kakvo zastupaju pisci poput Berdajeva, Nibura ili Tojnbija². „Cinizam“ bi značio gledište, ovde već ilustrovano nekim primerima, po kojem istorija nema nikakvog smisla, ili ima mnoštvo podjednako validnih ili nevalidnih značenja, ili, pak, ima onaj smisao koji po svom nahodanju odlučimo da joj dodelimo. To su dva, danas možda najpopularnija gledišta na istoriju. Ali, ja ću ih, bez imalo dvoumljenja, oba odbaciti. Tako nam preostaje još samo ona neobična, all sugestivna sintagma „konstruktivan pogled na prošlost“. Budući da ne mogu znati staje profesor Pevik

imao na umu kada ju je upotrebio, pokušaću daju interpretiram na svoj način.

Poput drevnih azijskih civilizacija, klasična civilizacija Grčke i Rima bila je u osnovi neistorijska. Kao što smo već videli, otac istorije, Herodot, ostavio je za sobom malobrojno potomstvo, a antički pisci su se, u celini gledano, podjednako slabo zanimali i za budućnost i za prošlost. Tukidid je smatrao da se ništa značajno nije odigralo u vremenu koje prethodi događajima što ih je opisivao, i da se, po svoj prilici, ništa značajno neće odigrati ni nakon njih. Lukrecije je čovekovu ravnodušnost prema budućnosti objašnjavao njegovom ravnodušnošću prema prošlosti:

Ogledaj unatrag isto i vidjet ćeš, kako li za nas Ne
znače ništa pred nama već minule godine silne. To
je ogledalo, dakle, što nam ga priroda pruža O
budućnosti, koja po smrti će nastati našoj.³

Poetska viđenja svetle budućnosti poprimila su formu povratka u zlatno doba prošlosti -bilo je to ciklično viđenje koje je istorijske procese izjednačavalo sa procesima kakvi vladaju u prirodi. Istorija nikuda nije išla: pošto nije bilo doživljaja prošlosti, nije postojao ni doživljaj budućnosti. Jedino se Vergilije, koji je u četvrtoj eklogi dao klasičnu sliku povratka u zlatno doba, u svojoj *Eneidi* na trenutak oslobodio osve ciklične predstave: *Imperium sine fine dedf*" („Zaveštah carstvo bez konca";/?./?.) bila je krajnje neklasička misao, kojom će Vergilije kasnije steći slavu kvazihrišćanskog proroka.

Jevreji su bili prvi, a hrišćani odmah za njima, koji su uveli jedan sasvim nov pristup, pretpostavivši postojanje nekog cilja kojem istorijski proces teži -radilo se o teleološkom viđenju istorije. Istorija je tako zadobila smisao i svrhu, all po cenu gubitka svoje sekularne prirode. Postizanje istorijskog cilja automatski bi značilo kraj istorije: sama istorija postala je teodikeja. Takvo je bilo srednje\ kovno viđenje istorije. Renesansa je obnovila klasičnu predstavu o jednom antro-pocentričnom svetu i primatu razuma, all je klasično pesimističko viđenje budućnosti zamenila optimističkim viđenjem, preuzetim iz judeohrišćanske tradicije. Vreme, na koje se nekad gledalo kao na neprijatelja što sve razjeda, sada je postalo blagonaklono i kreativno: uporedite Horacijeve reci *„L)amnosa quid non imminuit dies?"* („Šta još zub vremena nije uništio?"; p.p.) sa Bekonovim *„Veritas temporis filia"* („Istina je kćer vremena";/?.;?.). Racionalisti doba prosvećenosti, osnivači savremene historiografije, zadržali su judeo-hrišćanske teleološke poglede all su sekularizovali sin cilj; to im je omogućilo da povrate racionalnu prirodu samom istorijskom procesu. Istorija je postala napredovanje čiji je cilj sve veće ljudsko usavršavanje i sazrevanje. Gibona, najvećeg istoričara doba prosvećenosti, tema koju je obrađivao nije sprečila da izvede, kako kaže, „zadovoljavajući zaključak, daje svako svetsko razdoblje uvećavalo, i da još

uvek uvećava, stvarno bogatstvo, sreću, znanje, pa možda i vrline ljudskog roda"⁴. Kult progresa dostigao je vrhunac u periodu kada su britansko blagostanje, snaga i samouverenost bili u usponu, a britanski pisci i britanski istoričari spadali su u najvatrenije posvećenike tog kulta. Pojava je odveć poznata da bi iziskivala neke primere; biće dovoljno da navedem samo par citata kako bih pokazao daje, ne tako davno, vera u progres činila osnovu sveg našeg razmišljanja. U svom izveštaju iz 1896. godine o projektu *Kembričke moderne istorije*, koji sam pomenuo u prvom predavanju, Ekton je istoriju nazvao „progresivnom naukom“, dok je u uvodu za prvi tom napisao da „moramo da pođemo od napretka u ljudskim odnosima kao one naučne hipoteze na bazi koje će istorija biti pisana“. U poslednjem tomu istorije, objavljenom 1910, Dempjer (Dampier), koji je bio predavač na koledžu u vreme kada sam gaja pohađao, nimalo nije sumnjao „da će buduće doba omogućiti čoveku neograničeno ovladavanje prirodnim resursima i njihovo inteligentno korišćenje na dobrobit ljudskog roda“⁵. S obzirom na ono što nameravam da kažem, bio bi red da priznam kako je to bila atmosfera u kojoj sam i sin vaspitavan, pa bih mirne duše mogao da potpišem reci svog nešto starijeg ispishnika, Bertranda Rasela: „Odrastao sam u zenitu viktorijanskog optimizma, i... u meni je još uvek ostalo nešto od onih radosnih nada koje je tada bilo lako gajiti“⁶.

U vreme kada je Bjuri 1920. godine napisao *knjigu Ideja progresa*, već je prevladavalo turobnije raspoloženje, za koje je on, u skladu sa aktuelnom modom, okrivljavao „doktrinare koji su zaveli sadašnju strahovladu u Rusiji“, premda je progres i dalje opisivao kao „pokretačku i dominirajuću ideju zapadne civilizacije“⁷. Kasnije su takvi glasovi utihnuli. Za ruskog cara Nikolaja I pričalo se daje izdao proglas kojim se zabranjuje upotreba reci „progres“: danas su filozofi i istoričari Zapadne Evrope, pa čak i Sjedinjenih Država, sa izvesnim zakašnjenjem spremni da se sa njim saglase. Hipoteza progresa je odbačena. Propast zapada postala je tako česta uzrečica da joj više nisu potrebni znaci navoda. Ali, ako svu to galamu ostavimo po strani, šta se zaista desilo? Koje uticao na takvu promenu u načinu razmišljanja? Pre neki dan sam bio izuzetno iznenađen kada sam naišao na, kako mi se čini, jedinu izjavu Bertranda Rasela u kojoj se ogleda jasna svest o klasnoj pripadnosti: „U celini gledano, danas je na svetu daleko manje slobode nego stoje bilo pre stotinu godina“⁸. Ne raspoložem nikakvim mernim instrumentom za slobodu, niti znam kako bih manju slobodu nekolicine mogao da uskladim sa većom slobodom mnogih. Ali, kojagod merila procene koristio, morao bih da zaključim kako je ovaj iskaz apsolutno netačan. Mnogo više mi se dopada jedan od onih prosvetljujućih uvida u oksfordski akademski život, kojima nas povremeno počasti g-din A. Dž. P. Tejlor (Tavlor). Čitava ta priča o propasti civilizacije, piše on, „znači jedino to da su univerzitetski profesori nekada imali sluškinje, a danas sami moraju da peru svoj veš“⁹. Naravno, to što profesori danas sami peru veš, za sluškinje bi mogao biti znak progresa. Okončanje suprematije belaca u Africi, zbog kojeg toliko pate imperijalni lojalisti, afrikanerski

republikanci i investitori u deonice zlata i bakra, nekom drugom se može učiniti kao progres. Ne vidim zašto bi, po ovom pitanju progresa, *ipsosfacto* (samim tim; *p.p.*) više trebalo da mi se sviđa neka ocena iz 1950-ih od one iz 1890-ih, ili ocena anglosaksonskih zemalja od one Rusije, Azije i Afrike, ili, pak, ocena nekog intelektualnog pripadnika srednje klase od one običnog čoveka sa ulice, kome, po recima gđina Makmilana (Macmillan), nikada nije bilo ovako dobro. Odložimo za izvesno vreme procenu o tome da li živimo u periodu progresa ili propadanja, i ispitajmo pobliže šta se podrazumeva pod pojmom progresa, na koje pretpostavke se taj pojam oslanja i u kojoj meri su one postale neodržive.

Pre svega, valjalo bi da raščistimo postojeću zbrku oko progresa i evolucije. Mislioci iz doba prosvetljenosti zastupali su dva naizgled neusaglasiva stanovišta. Nastojali su da opravdaju mesto koje čoveku pripada u svetu prirode: istorijski zakoni su u tom cilju izjednačavani sa prirodnim zakonima. S druge strane, verovali su u progres. Ali, na osnovu čega se priroda imala smatrati progresivnom, usmerenom ka nekom cilju kojem se neprestano približava? Hegel je ovaj problem rešio tako što je istoriju, kao progresivnu, jasno razgraničio od prirode, . to nije. Činilo se da će darvinovska revolucija otkloniti osve teškoće izjednačujući i evoluciju i progres: na kraju krajeva, pokazalo se daje priroda podjednako progresivna kao i istorija. Ali, ovo je otvorilo put novim nesporazumima: brkanju biološkog nasleđa, koje je izvor evolucije, sa društvenim tekovinama koje su izvor istorijskog progresa. Ova distinkcija je dobro poznata i svakome jasna. Ako evropsko novorođenče smestite u kinesku porodicu, ono će izrasti u dete bele puti koje govori kineski. Pigmentacija je biološko nasleđe, dok je jezik društvena tekovina koja se prenosi posredstvom ljudskog mozga. Evolucija koja se prenosi nasleđem meri se hiljadama ili milionima godina; od početka pisane istorije, kod čoveka nije uočena nikakva merljiva biološka promena. Progres do kojeg dolazi usvajanjem društvenih tekovina meri se generacijama. Bitna karakteristika čoveka kao racionalnog bića sastoji se u tome što on uvećava svoje potencijalne sposobnosti nagomilavajući iskustvo proteklih naraštaja. Za savremenog čoveka se kaže da ne raspolaže većim mozgom, niti nekim boljim, urođenim misaonim sposobnostima, od onih kakve je njegov predak posedovao pre 5000 godina. Ali, deotvornost njegovog mišljenja umnogostručena je učenjem i usvajanjem iskustva prethodnih generacija. Prenosnje stečenih osobina, koje biolozi negiraju, predstavlja samu osnovu društvenog napretka. Istorija je progres koji se ostvaruje prenošenjem usvojenih veština sa generacije na generaciju.

Kao drugo, progres ne bi trebalo i ne bismo smeli da zamislimo kao nešto što je omeđeno početkom i krajem. Verovanje, koje je bilo popularno pre nešto manje od pedeset godina, da je civilizacija nastala u dolini Nila, u četvrtom milenijumu pre n.e., danas nije ništa verodostojnija od one hronologije koja nastanak sveta datira u 4004.g. pre n.e. Civilizacija, čiji

nastanak bismo možda mogli da uzmemo kao polazište za svoju hipotezu o progresu, svakako nije bila izumljena; ona je predstavljala beskrajno spor razvojni proces u kojem je povremeno dolazilo do spektakularnih skokova. Ne bi trebalo da se zamaramo pitanjem kada su progres -ili civilizacija -započeli. Hipoteza o nekom definitivnom okončanju progressa dovela je do još ozbiljnijih nesporazuma. Hegel je s pravom osuđivan zbog toga što je otelovljenje završne faze progressa video u Pruskoj monarhiji -što je očito bila posledica nategnute interpretacije stanovišta o nemogućnosti

predviđanja. Ali, Hegelovu grešku nadmašio je onaj eminentni viktorijanac, Arnold od Ragbija (Arnold of Rugby), koji je u pristupnoj besedi iz 1841, kao Kraljevski profesor savremene istorije na Oksfordu, izjavio da će savremena istorija biti poslednji period u istoriji čovečanstva: „Čini nam se da u njoj vidimo znakove pune zrelosti, kao da nakon nje neće biti nove istorije”¹⁰. Marksovo predviđanje da će proleterska revolucija realizovati konačni cilj jednog besklasnog društva bilo je u logičkom i moralnom pogledu daleko manje ranjivo, ali pretpostavka o nekom kraju istorije ima eshatološki prizvuk koji je prikladniji nekom teologu negoli istoričaru, i koji nas iznova vodi pogrešnom zaključku o postojanju nekog cilja izvan istorije. Konačan cilj, besumnje, raspolaže izvesnom privlačnošću za ljudski um, dok nam se Ektonova vizija istorijskog hoda kao beskrajnog napredovanja ka slobodi čini nekako hladnom i maglovitom. Ali, ukoliko istoričar ne želi da se odrekne svoje hipoteze progresa, mislim da bi trebalo da bude spreman da ga posmatra kao jedan proces kojem će zahtevi i potrebe različitih istorijskih perioda darivati svoju specifičnu sadržinu. Upravo na to i cilja Ektonova teza po kojoj istorija nije samo zapis o progresu, već „progresivna nauka”, tačnije, po kojoj je istorija, u oba značenja te reci — kao toka događaja i zapisa o tim događajima -progresivna. Prisetimo se Ektonovog opisa uvećavanja slobode kroz istoriju:

Udruženim naporima slabih, koji su se pod prinudom oduprli vladavini sile i dugotrajne nepravde, za poslednjih četiri stotine godina došlo je do brzih promena all laganog napredovanja, tokom kojeg je sloboda bila očuvana, osigurana, proširena i konačno spoznata.¹¹

Ekton je istoriju, kao tok događaja, zamislio kao progres koji vodi ka slobodi i kao zapis o tim događajima kao progresu koji vodi razumevanju slobode: kao dva uporedna procesa¹². Filozof Bredli (Bradlev), pišući u doba kada je povlačenje analogija sa evolucijom bilo u modi, zapazio je kako se „sa stanovišta religije, kraj evolucije doživljava kao nešto što je... već evoluiralo”¹³. Sa stanovišta istoričara, kraj progresa još nije evoluirao. On je još uvek veoma udaljen od nas, a putokazi ka njemu iskrsavaju pred našim očima u meri kojom napredujemo. Što nimalo ne umanjuje njegov značaj. Kompas je veoma korisno i zaista nezamenljivo sredstvo snalaženja. Ali, on nije topografska karta. Sadržina istorije može se realizovati jedino posredstvom našeg iskustva.

Kao treće, nijedna normalna osoba ne zamišlja progres kao neko napredovanje po neprekinutoj ravnoj liniji koje bi teklo bez ikakvih zastoja, skretanja ili prekida u kontinuitetu, tako da se čak i najoštrij zaokret u suprotnom smeru ne mora nužno pokazati kobnim po verovanje u progres. Svakome je jasno da postoje periodi nazadovanja, isto onako kao što postoje periodi napretka. Osim toga, bilo bi ishitreno izvući zaključak kako će se, nakon perioda nazadovanja, napredovanje iznova nastaviti sa istog mesta ili u istom smeru. Tri ili četiri civilizacije Hegela i Marksa, Tojnbijeva dvadeset jedna civilizacija, teorija o

životnim ciklusima civilizacija koje prolaze kroz faze uspona, opadanja i propadanja -slične še-me nemaju nikakvo značenje same po sebi. Ali, one odslikavaju iskustvenu činjenicu da sila koja civilizaciju nagoni da se kreće unapred iščezava najednom me-stu da bi se kasnije javila na nekom drugom, tako da onaj progres koji uočavamo u istoriji sasvim izvesno nije kontinuiran, ni u vremenskom ni u prostornom pogledu. Zaista, kada bih bio sklon formulisanju nekih istorijskih zakona, jedan od njih bi glasio da grupa -nazovite je klasom, nacijom, kontinentom, civilizacijom, po volji -koja tokom jednog perioda igra vodeću ulogu u razvoju civilizacije, ima veoma malo izgleda da sličnu ulogu odigra i u narednom periodu, otuda što je isuviše prožeta tradicijom, interesima i ideologijom prethodnog perioda da bi mogla da se prilagodi zahtevima i prilikama narednog¹⁴. Tako se veoma lako može desiti da ono što se jednoj grupi čini kao period opadanja, nekoj drugoj liči na pro-menu nabolje. Progres ne podrazumeva, niti može da podrazumeva, istovetan i istovremen napredak za sve. Indikativno je da skoro svi naši proroci poslednjih dana propadanja, naši skeptici koji u istoriji ne nalaze nikakav smisao i smatraju da progres ne postoji, pripadaju onom području sveta i onoj društvenoj klasi koja je, tokom više generacija, slavodobitno igrala glavnu ulogu i imala najveće zasluge za razvoj civilizacije. Saznanje da će ulogu koju je u prošlosti odigrala njihova grupa sada preuzeti neko drugi, za njih ne predstavlja bog zna kakvu utehu. Istorija koja se tako surovo poigrala sa njima, očito se ne može smatrati nekim smislenim ili racionalnim procesom. Pa ipak, ukoliko ne želimo da se odrekemo hipoteze progressa, mislim da ćemo morati da se pomirimo i sa ovakvim prekidima u kontinuitetu.

Na kraju, dolazimo do pitanja staje to što čini suštinsko određenje progressa iz perspektive istorijske akcije. Osobe koje se, na primer, bore za univerzalnu pri-menu građanskih prava, za reformu kaznenog postupka, ili protiv rasnih ili ekonomskih nejednakosti, svesno žele da postignu upravo te ciljeve: one ne nastoje da svesno ostvare neki „progres“, da realizuju neki istorijski „zakon“ ili „hipotezu“ o napretku. Istoričar je taj koji njihovim aktivnostima pripisuje svoju hipotezu o progressu i njihove aktivnosti tumači kao progres. Ali, time se pojam progressa ne obesmišljava. Drago mi je što po tom pitanju mogu da se složim sa serom Isaijom Berlinom koji je izjavio da „progres i reakcija, ma koliko često te reci bile zloupotrebljavane, nisu isprazni pojmovi“¹⁵. U istoriji se polazi od toga daje čovek u stanju da koristi (all ne i da nužno koristi) iskustvo prethodnih generacija, i da istorijski progres, za razliku od evolucije u prirodi, počiva na prenošenju zaostavštine. Ta zaostavština uključuje kako materijalna dobra, tako i sposobnost da se ovlada, preobrazi i iskoristi sopstveno okruženje. I zaista, oba ova činioca su blisko povezana i utiču jedan na drugi. Marks posmatra ljudski rad kao osnovu čitave građevine, i takva definicija nam se čini prihvatljivom ako se pojmu „rada“ prida dovoljno široko značenje. Ali,

prosta akumulacija dobara neće biti ni od kakve koristi ukoliko ne bude praćena, ne samo uvećanjem tehničkih i društvenih znanja i iskustava, već i boljim ovladavanjem čovekovim okruženjem u širem smislu. Mislim da bi danas malo ljudi dovelo u pitanje činjenicu progresa kada je reč o akumulaciji materijalnih dobara ili naučnog znanja -ovladavanju okruženjem u tehnološkom smislu. Pravo pitanje je, međutim, da li je u dvadesetom veku došlo do ma kakvog progresa u preuređenju društva, u našem ovladavanju društvenim, nacionalnim ili internacionalnim okruženjem, i nije li to u stvari došlo do primetnog nazadovanja. Nije li evolucija čoveka kao društvenog bića u kobnom zaostatku za tehnološkim progresom?

Simptomi koji nas navode da se o ovome zapitamo jasno su vidljivi. Ali, uprkos tome, čini mi se da je pitanje pogrešno postavljeno. Istorija se do sada već mnogo puta nalazila na sličnim prekretnicama, gde su vodstvo i inicijativa prelazili sa jedne grupe, ili područja sveta, na neko drugo: period uspona moderne države i izmeštanje središta moći sa Sredozemlja u Zapadnu Evropu, kao i period Francuske revolucije, samo su najupečatljiviji primeri iz novijeg doba. Takva razdoblja uvek donose sa sobom krupne poremećaje i borbu oko vlasti. Stari autoriteti padaju u zaborav, stare granice se brišu; iz ogorčenog sukoba sujeta i omraza rađa se novi poredak. Po mom mišljenju, upravo prolazimo kroz jedan takav period. Jednostavno mi se čini da bi bilo pogrešno reći kako su naše razumevanje problema društvene organizacije i naša dobra volja da pristupimo organizovanju društva u skladu sa tim razumevanjem nazadovali: pre bih se usudio da kažem kako su se znatno uvećali. Naše sposobnosti nisu umanjene, niti su se naši moralni kvaliteti izgubili. Ali, period sukoba i nemira u kojem živimo, izazvan promena-ma u odnosu snaga između kontinenata, nacija i klasa, u ogromnoj meri je suzio te sposobnosti i kvalitete, ograničavajući i neutrališući njihovu delotvornost. Premda ne želim da potcenjujem one snage koje su u proteklih pedeset godina dovele u pitanje veru u progres na Zapadu, još uvek nisam ubeđen da je istorijski progres okončan. Pa, ako biste i dalje insistirali da se izjasnim o prirodi tog progresa, mogao bih jedino da kažem ono što sledi. Predstava o nekom konačnom i jasno definisanom cilju progresa u istoriji, od koje su često polazili mislioci devetnaestog veka, pokazala se neupotrebljivom i jalovom. Vera u progres ne znači ljudskih sposobnosti. Progres je apstraktan pojam, dok konkretni ciljevi kojima čovečanstvo teži povremeno izranjaju iz samog toka istorije, a ne dolaze odnekud izvan nje. Ne ispovedam nikakvu veru u savršenstvo čoveka ili u neki budući raj na zemlji. U tom pogledu, mogao bih da se složim sa teozima i misticima koji tvrde kako se savršenstvo ne može ostvariti unutar istorije. Ipak, zadovoljiću se mogućnošću neograničenog napretka -napretka lišenog ograničenja kakva bismo mogli ili bi trebalo da predvidimo -ka ciljevima koji se daju odrediti samo dok napredujemo ka njima i čija se vrednost može proceniti tek

njihovim postizanjem. Nije mi jasno kako bi društvo moglo da opstane bez neke slične predstave o progresu. Svako civilizovano društvo zahteva od živih naraštaja neke žrtve u kon_ onih još nerođenih. Opravdavati te žrtve obećanjem nekog boljeg sveta u budućnosti predstavlja svetovnu protivtežu njihovom opravdanju u ime neke božanske promisli. Po Bjurijevim recima, „načelo duga prema budućim naraštajima neposredno proishodi iz ideje progressa”¹⁶. Moguće je da ovom dugu i nije potrebno neko opravdanje. Ukoliko jeste, ne znam ni za jedan drugi način kojim bi se on mogao opravdati.

Time dolazimo do čuvenog problema objektivnosti u istoriji. Već i sama ova reč dovodi u zabunu i traži odgovore na neka prethodna pitanja. U jednom ranijem predavanju rekao sam da su društvene nauke -a među njima i istorija -nespojive sa teorijom saznanja koja razdvaja subjekta od objekta i koja zahteva jasno razgraničenje između posmatrača i posmatranog. Potreban nam je novi model koji bi poveo računa o složenom procesu međuzavisnosti i interakcije među njima. Istorijske činjenice ne mogu da budu potpuno objektivne, budući da istorijskim činjenicama postaju samo zahvaljujući značenju koje im istoričar pridaje. Objektivnost u istoriji -ako bi i dalje trebalo da se služimo tim ustaljenim terminom -ne podrazumeva objektivnost činjenice, već jedino odnosa, odnosa između činjenice i interpretacije, između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Nije potrebno da iznova navodim razloge koji su me naveli da pokušaj procenjivanja istorijskih događaja nekim apsolutnim vrednosnim merilom, koje počiva izvan istorije i od nje je nezavisno, odbacim kao neistorijski. Ali, pojam apsolutne istine takođe je neprimeren svetu istorije -kao što pretpostavljam daje neprimeren i svetu nauke. Jedino najprostiji vidovi istorijskih iskaza mogu se oceniti kao apsolutno istiniti ili apsolutno neistiniti. Na iole sofisticiranijem nivou, istoričar koji, na primer, osporava tvrdnju nekog svog prethodnika, po pravilu će je okarakterisati, ne kao apsolutno neistinitu, već kao neadekvatnu, jednostranu ili nesrećno formulisanu, ili, pak, kao jedno gledište koje je naknadno prikupljena građ a učinila zastarelim ili irelevantnim. Reći daje Ruska revolucija posledica gluposti Nikolaja II ili genijalnosti Lenjina, potpuno je neadekvatna tvrdnja -toliko neadekvatna da nas može navesti na pogrešne zaključke. Ali, za nju se ne može reći ni daje apsolutno pogrešna. Istoričar se, jednostavno, ne bavi apsolutima te vrste.

Vratimo se žalosnom slučaju Robinsonove smrti. Objektivnost našeg istraživanja ovog događaja nije zavisila od toga da li ćemo činjenice protumačiti na pravi način -one nisu bile diskutabilne -već od razlikovanja stvarnih ili bitnih činjenica, za koje smo bili zainteresovani, od onih akcidentalnih činjenica koje smo slobodno mogli da zanemarimo. Nije nam bilo teško da uspostavimo ovu distinkciju, pošto je naše merilo ili test uporednog značaja, kao osnov naše objektivnosti, bilo nedvosmisleno i svodilo se na relevantnost u odnosu na cilj što smo ga imali u vidu, tj.

smanjenje broja udesa na putu. Istoričaru koji daje interpretacije takođe je potrebno neko merilo uporednog značaja, koje je istovremeno njegovo merilo objektivnosti, da bi napravio distinkciju na bitno i akcidentalno; on je takođe može uspostaviti jedino na osnovu relevantnosti u odnosu na cilj koji ima na umu. Ali, to je nužno cilj koji evoluiraju, pošto istorija, po prirodi stvari, daje samo evoluirajuću interpretaciju prošlosti. Klasična postavka prema kojoj bi promenu uvek trebalo tumačiti posredstvom nečega stoji fiksno i nepromenljivo, protivna je istoričarevom iskustvu. „Za istoričara“, kaže profesor Batefield, možda prećutno prisvajajući za sebe jednu oblast gde drugi istoričari ne bi trebalo da ga slede, „jedini apsolut je promena“¹⁷. Istorijski apsolut nije nešto u prošlosti od čega započinjemo; on nije ni nešto u sadašnjosti, jer je čitavo sadašnje razmišljanje nužno relativno. On je nešto još nedovršeno, u procesu nastajanja -nešto u budućnosti ka kojoj se krećemo, što počinje da zadobija oblik u meri kojom mu se približavamo, i pod čijim uticajem, tokom napredovanja, postupno oblikujemo svoju interpretaciju prošlosti. To je sekularna istina koja stoji u pozadini religijskog mita da će nam smisao istorije biti otkriven na dan Strašnog suda. Naše merilo nije neki apsolut u statičkom značenju nečega što bi bilo isto i juče, i danas, i za vjeka vjekova: takav apsolut bio bi inkompatibilan sa prirodom istorije. Ali, on jeste apsolut u odnosu na našu interpretaciju prošlosti. Time se odbacuje relativističko gledište po kojem je jedna interpretacija dobra koliko i druga, ili po kojem je svaka interpretacija dobra za dato vreme i date uslove, i obezbeđuje se merilo u odnosu na koje će naša interpretacija prošlosti u krajnjem ishodu biti procenjena. Upravo taj osećaj za orijentaciju u istoriji omogućava nam da dovedemo u red i protumačimo događaje iz prošlosti -Što je zadatak istoričara -kao i da oslobodimo i organizujemo ljudske potencijale u sadašnjosti, imajući na umu budućnost -što je zadatak državnika, ekonomista i društvenih reformatora. Sam proces, međutim, ostaje progresivan i dinamičan. Dok napredujemo kroz vreme, naš osećaj smera i naša interpretacija prošlosti neprestano se menjaju i evoluiraju.

Kad bi dugotrajno posmatranje i iskreno promišljanje navelo ljude našeg doba da uvrde daje postupni i sve veći razvoj jednakosti u isti mah i prošlost i budućnost njihove istorije, već samo to otkriće pridalo bi tome razvoju svojstvo volje Svevišnjeg gospodara.¹⁸

Jedno značajno istorijsko poglavlje moglo bi se napisati na to još uvek nedovršenu temu. Marksa, koji je delio neke od Hegelovih inhibicija u pogledu predviđanja budućnosti i prevashodno nastojao da svoje učenje čvrsto utemelji na događajima iz prošlosti, sama priroda teme koju je obrađivao nagnala je da svoj apsolut besklasnog društva projektuje u budućnost. Bjuri je svoju ideju progressa opisao na pomalo nezgrapno način, ali očito u istoj nameri, kao „teoriju koja obuhvata sintezu prošlosti i

predviđanje budućnosti"¹⁹. Istoričari, kaže Nemije u jednoj sračunato paradoksalnoj rečenici, koju kasnije, po svom običaju, ilustruje brojnim primerima, „zamišljaju prošlost i sećaju se budućnosti“²⁰. Jedino budućnost nam može dati ključ za interpretaciju prošlosti, i jedino bi se u tom smislu dalo govoriti o nekoj krajnjoj objektivnosti u istoriji. Činjenica da prošlost osvetljava budućnost u meri kojom budućnost osvetljava prošlost, u isti mah je i opravdanje i objašnjenje istorije.

Na šta to onda mislimo kada nekog istoričara hvalimo zbog objektivnosti, ili kada kažemo da je neki istoričar objektivniji od drugog? Očito time ne mislimo samo da on navodi tačne činjenice, već, pre, da bira one prave činjenice; drugim recima, da primenjuje ispravna merila pri proceni njihovog značaja. Kada za nekog istoričara kažemo da je objektivan, čini mi se da time podrazumevamo dve stvari. Kao prvo, podrazumevamo da je on u stanju da iskorači iz okvira jednog ograničenog viđenja kakvo mu nameće sopstveni položaj u društvu i istoriji -ova sposobnost, kao što sam napomenuo u jednom ranijem predavanju, delimično zavisi od toga koliko je on u stanju da spozna svoju uslovljenost takvim položajem, ili, tačnije, od sposobnosti da spozna nemogućnost postizanja potpune objektivnosti. Kao drugo, podrazumevamo daje u stanju da svoje viđenje projektuje u budućnost kako bi time stekao dublji i postojaniji uvid u prošlost od onih istoričara čije je sagledavanje prošlosti u potpunosti uslovljeno njihovom aktuelnom situacijom. Danas nijedan istoričar ne bi bio spreman da podeli Ektonovo uverenje o mogućnosti pisanja neke „konačne istorije“. Ali, pojedini istoričari pišu istorije koje su dugovečnije i raspolažu sa nešto više takvih konačnih i objektivnih svojstava nego neki drugi; to su istoričari koji, da tako kažem, raspolažu dugoročnijim viđenjem prošlosti i budućnosti. Istoričar prošlosti može da se približi objektivnosti jedino u meri kojom se približava razumevanju budućnosti.

Kada sam u jednom od prethodnih predavanja govorio o istoriji kao dijalogu između prošlosti i sadašnjosti, trebalo je, dakle, da to nazovem dijalogom između događaja iz prošlosti i budućih ciljeva koji se progresivno ukazuju pred nama. Istoričareva interpretacija prošlosti, njegov izbor onoga stoje značajno i relevantno, evoluirao u hodu, prateći to progresivno javljanje novih ciljeva. Da se poslužimo najprostijim primerom: sve dotle dok se činilo kako je glavni cilj regulisanje ustavnih sloboda i političkih prava, istoričar je prošlost tumačio u ustavotvornim i političkim kategorijama. Kada su ekonomski i društveni ciljevi počeli da zamenjuju ustavotvorne i političke, istoričar se okrenuo ekonomskoj i društvenoj interpretaciji prošlosti. Neki skeptik bi sa dosta osnova mogao da primeti kako nova interpretacija ni po čemu nije bila ispravnija od stare; svaka je bila ispravna za svoje vreme. Pa ipak, s obzirom da bavljenje ekonomskim i društvenim ciljevima predstavlja slobodoumniju i napredniju fazu ljudskog razvoja od bavljenja političkim i ustavotvornim pitanjima, za ekonomsku i društvenu interpretaciju istorije bi se moglo reći da oličava jednu napredniju istorijsku fazu od čisto političke interpretacije. Stara interpretacija nije odbačena,

već je pridružena novoj koja ju je u međuvremenu istisnula. Istoriografija je progresivna nauka u tom smislu što nastoji da nam d sve šire i dublje uvide u tok događaja koji je i sin progresivan. To sam imao na umu kada sam rekao da nam je potreban „konstruktivan pogled na prošlost“. Savremena istoriografija se tokom protekla dva veka zasnivala na ovoj dvostrukoj veri u progres i bez nje ne bi mogla da opstane, pošto joj je ova davala merila procene, mogućnost da razlikuje između realnog i akcidentalnog. U jednom razgovoru koji je vodio pred kraj života, Gete je ovaj Gordijev čvor pre-sekao na pomalo grub način:

Kada se neko doba primiće svom kraju, sva stremljenja su subjektivna; i opet kada sazrevaju uslovi za nastanak nove epohe, sva su stremljenja objektivna.²¹

Niko nije dužan da veruje ni u budućnost istorije, ni u budućnost društva. Lako je moguće da naše društvo bude uništeno ili da lagano istrune, a da istorija iznova sklizne u teologiju -odnosno, da se od izučavanja ljudskih dostignuća pretvori u izučavanje božanskih namera -ili, pak, u literaturu -odnosno, da se pretvori u ispredanje priča i legendi lišenih smisla ili svrhe. Ali, to više neće biti istorija u onom značenju kakvo je imala proteklih 200 godina.

Preostalo mi je još da se pozabavim onom poznatom i popularnom zamerkom koja se stavlja svakoj teoriji koja konačno merilo pri donošenju istorijskih sudova traži u budućnosti. Takva bi teorija, kaže se, podrazumevala daje uspeh osnovno merilo procene, i da, ako nešto već nije dobro samim tim što se desilo, onda je barem dobro sve ono što će se desiti. Za proteklih 200 godina, većina istoričara ne samo daje sledila smer kojim se istorija kreće, već je svesno ili nesvesno verovala kako je taj smer u celini gledano ispravan, i kako se ljudski rod kreće od lošeg ka boljem, odozdo naviše. Istoričar nije samo prepoznavao taj smer, već ga je i odobravao. Vrednosna procena kojom se služio u svom pristupu prošlosti nije bila samo odraz toka kojim se istorija kretala, već i odraz njegovih sopstvenih moralnih opredeljenja u odnosu na taj tok. Navodna dihotomija na „jeste“ i „trebalo bi“, na činjenice i vrednosti, time je razrešena. Bilo je to optimističko gledište, proizvod jednog doba koje je sa nadmoćnim samopouzdanjem gledalo na budućnost; vigoovci i liberali, hegelijanci i marksisti, teolozi i racionalisti, ostali su mu podjednako verni, na više ili manje otvoren način. Tokom proteklih 200 godina, on se, bez mnogo preterivanja, mogao smatrati zvanično prihvaćenim i prećutnim odgovorom na pitanje „Šta je istorija?“ Reakcija na njega usledila je sa nastupanjem savremenog doba zebnje i pesimizma, koje je širom otvorilo vrata teolozima koji smisao istorije traže izvan istorije, i skepticima koji u istoriji ne nalaze nikakav smisao. Sa svih strana i napadno glasno nas uveravaju kako je dihotomija na „jeste“ i „trebalo bi“ definitivna, i kako se ne može razrešiti -kako se „vrednosti“ ne mogu izvoditi iz „činjenica“. Po mom mišljenju, to

je lažan putokaz. Pogledajmo kako su se pojedini historičari, više-manje nasumično odabrani, izjašnjavali po ovom pitanju.

Gibbon opravdava pozamašan prostor koji je u svom delu posvetio poredama islama, činjenicom da „sledbenici Muhamedovi još uvek drže u rukama državno i versko žezlo orijentalnog sveta". Ali, dodaje on, „isti trud bi bilo bezvredno trošiti na horde divljaka koje su se, od sedmog do dvanaestog veka, spuštale sa skit-skih ravnica", pošto ih je „veličanstvo vizantijskog prestola odbilo i preživelo njihove bezglave napade"²². Ovo se ne čini tako nerazumnim. Istorija je, većim de-lom, zapis o onome što su ljudi učinili, a ne o onome što su propustili da učine: u tom pogledu, ona je nužno priča o uspehu. Profesor Toni (Tawney) napominje kako historičari daju „privid nužnosti" postojećem poretku „izvlačeći u prvi plan one sile koje su odnele poredu, a gurajući u zapećak one koje su događaji progutali"²³. Ali, ne sastoji li se u tome, na izvestan način, suština istoričarevog poziva? Istoričar ne srne da potcenjuje protivnu stranu; on ne srne da poredu predstavlja kao lak posao ukoliko se radilo o rizičnoj situaciji. Ponekad su poredeni u podjednako meri doprineli konačnom ishodu kao i porednici. Svakom historičaru su osve misli dobro poznate. Ali, historičar se, kad se sve uzme u obzir, ipak zanima za one koji su, bili porednici ili poraženi, nešto postigli. Ja ne važim za nekog poznavaooca istorije kriketa. Ipak, pretpostavljam da su njene stranice krcate imenima onih koji su postigli najbolje rezultate, a ne onih koji su eliminisani iz daljeg nadmetanja. Hegelov čuveni iskaz da bi u istoriji „trebalo da poklanjamo pažnju jedino onim narodima koji su zasnovali neku državu"²⁴, s pravom je kritikovan zbog isključivosti kojom se pridaje važnost samo jednoj formi društvene organizacije i utire put odvratnom obožavanju države. Ali, načelno gledano, ono što Hegel nastoji da kaže jeste tačno i odslikava poznatu distinkciju na preistoriju i istoriju; jedino oni narodi koji su uspeli da svoje društvo u izvesnoj meri organizuju, prestaju da budu primitivni divljaci i stupaju u istoriju. Karlajl je *Francuskoj revoluciji* nazvao Luja XV-og „otelovljenjem svetskog solecizma"*. Ova rečenica mu se očito veoma svidela, pošto ju je kasnije dopunio u jednom dužem pasusu:

Kakvo je to novo, univerzalno i vrtoglavo kretanje -institucija, društvenih sporazuma, pojedinačnih umova -koji su nekada delovali usklađeno, a sada se mahito bore i uzajamno satira? To je neumitni raspad svetskog solecizma, koji na kraju puca po svim šavovima.²⁵

Kriterijum je još jednom istorijski: ono što je jednoj epohi pristajalo, za drugu se pokazalo kao solecizam, i kao takvo je bilo osuđeno. Čak i ser Isaija Berlin, kada se spusti sa visina filozofske apstrakcije da bi razmotrio konkretna istorijska zbivanja, izgleda da se priklanja ovom stanovištu. U radio-emisiji emitovanoj nedugo po objavljivanju njegovog *eseja Istorijska nužnost*, on je pohvalio Bizmarka, uprkos nekih njegovih moralnih nedostataka, kao „genija" i „izvrstan

primer jednog političara iz prošlog veka koji je raspolagao najvećim moćima političkog rasuđivanja", suprotstavljajući ga u tom pogledu ličnostima poput austrijskog Jo-zefa II, Robespjera, Lenjina i Hitlera, koji nisu uspjeli da realizuju „svoje pozitivne ciljeve". Nalazim daje ovakva ocena dosta čudna. Ali, trenutno me zanima me-rilo procenjivanja. Bizmark je, kaže ser Isaija, poznao materijal sa kojim je radio; ostali su bili zavedeni apstraktnim teorijama koje su omanule. Pouka glasi da „do neuspeha dolazi usled opiranja onome što najbolje uspeva... samo zato da bi se udovoljilo nekom sistemskom metodu ili načelu koje polaže pravo na univerzalno važenje"²⁶. Drugim recima, merilo pri istorijskom procenjivanju nije neko „načelo koje polaže pravo na univerzalno važenje", već „ono što najbolje uspeva". Nepotrebno je naglašavati kako kriterijum „onoga što najbolje uspeva" ne primenjujemo isključivo pri analiziranju prošlosti. Ako bi vam neko rekao da smatra kako bi, u trenutnoj situaciji, ujedinjenje Velike Britanije sa Sjedinjenim Američkim Državama u jednu državu sa jedinstvenim suverenitetom bilo poželjno, mogli biste to da prihvatite kao razumno gledište. Ako bi ovaj zatim rekao kako je ustavna monarhija poželjniji oblik vladavine od predsedničke demokratije, opet biste to prihvatili kao nešto razumno. Ali, pretpostavimo da vam on tada kaže kako je odlučio da pokrene kampanju za ujedinjenje dve zemlje pod britanskom krunom; verovatno biste mu odgovorili da samo uludo traci vreme. Ako biste želeli da mu za to navedete razloge, morali biste da mu stavite do znanja kako se o pitanjima slične prirode ne raspravlja na bazi nekih opštih načela, već na bazi njihove primenljivosti u datim istorijskim okolnostima; možda biste čak počinili smrtni greh pominjanjem istorije sa velikim slovom I, rekavši mu kako je Istorija protiv njega. Posao političara je da vodi računa ne samo o onome stoje moralno ili teorijski poželjno, već i o odnosima snaga koje postoje u svetu, kao i načinima kojima se osve mogu usmeravati i manipulirati, u cilju makar i delimičnog ostvarenja svojih ciljeva. Sve političke odluke koje donosimo u skladu sa svojom interpretacijom istorije zasnivaju se na tom kompromisu. Čak i sama naša interpretacija istorije zasnovana je na istom kompromisu. Nema ničeg pogrešnijeg od uspostavljanja nekog navodno apstraktnog merila poželjnosti i suđenja prošlosti na osnovu njega. Reč „uspeh", koja je zadobila neke mrske konotacije, trebalo bi svakako zameniti neutralnijom sintagmom „onoga što najbolje uspeva". Pošto sam tokom ovih predavanja više puta imao prilike da se suprotstavim gledištima sera Isaije Berlina, drago mi je što ovo izlaganje mogu da okončam jednim stanovištem po pitanju kojeg smo saglasni.

Međutim, usvajanje kriterijuma „onoga što najbolje uspeva" nimalo ne olakšava niti pojednostavljuje njegovu primenu. To nije kriterijum koji bi pogodovao donošenju odluka na prečac ili aminovao postojeće stanje stvari. Istorija zna za mnoge velike neuspehe. Istorija priznaje ono što bih nazvao „odgođenom realizacijom": za nešto što se danas čini neuspehom može se

ispostaviti daje dalo bitan doprinos nekom budućem dostignuću -poput proroka koji se rađaju pre svog vremena. U stvari, jedna od prednosti ovog kriterijuma u odnosu na kriterijum nekog navodno nepromenljivog i univerzalnog načela, sastoji se u tome što od nas mož e da traži da odgodimo donošenje suda ili da ga preispitamo u svetlosti događaja koji se još nisu odigrali. Prudon (Proudhon), koji se po potrebi pozivao na apstraktna moralna načela, oprostio je *coup d'etat* (državni udar; /?./?) Napoleonu III, nakon što je ovaj već bio uspešno okončan; Marks, koji je odbacivao kriterijum nekih apstraktnih moralnih načela, osudio je Prudona zbog tog praštanja. Gledano iz naše istorijske perspektive, verovatno bismo se složili da je Prudon pogrešio, a daje Marks bio u pravu. Bizmarkova dela mogla bi da nam posluže kao odlično polazište za istraživanje ovog problema istorijske procene; mada prihvatom ser Isaijin kriterijum „onoga što najbolje uspeva“, još uvek sam zbunjen suženim vremenskim okvirima u kojima se on zadovoljava da ga primenjuje. Da li je ono što je Bizmark stvorio zaista uspelo? Ja bih pre rekao da je dovelo do ogromne nesreće. To ne znači da mi je namera da okrivim Bizmarka koji je stvorio nemački Rajh, ili masu Nemaca koji su ga priželjkivali i pomogli da bude stvoren. Ipak, kao istoričar, dužan sam da postavim mnoga pitanja. Da li je do nesrećnog ishoda došlo zbog nekih skrivenih mana koje su postojale u samoj strukturi Rajha? Ili zato što gaje nešto u unutrašnjim prilikama koje su dovele do njegovog nastanka usmerilo ka samopotvrđivanju i agresivnosti? Ili, pak, zato što je, u času kada je Rajh stvoren, evropska i svetska pozornica bila tako pretrpana, a ekspanzivne tež nje među postojećim velikim silama tako snažne, daje pojava još jedne ekspanzivne velike sile bila dovoljna da proizvede sukob i čitav sistem sruši do temelja? U slučaju da prihvatimo poslednju hipotezu, Bizmark i nemački narod ne bi se mogli smatrati odgovornim, ili jedino odgovornim, za nesreću koja je usledila: ne možete kriviti poslednju kap koja je prelila čašu. Ipak, objektivna procena Bizmarkovog dela i njegovih rezultata i dalje čeka na nekog istoričara koji se bavi tim pitanjima, a ja nisam baš uveren da je već kucnuo čas kada bi on mogao da na svako od njih d definitivni odgovor. Rekao bih daje istoričar iz 1920-ih bio bliži objektivnoj proceni događaja od istoričara iz 1880-ih, a da joj je savremeni istoričar bliži od istoričara iz 1920-ih; istoričar iz 2000. godine mogao bi da bude još objektivniji. Ovo ide u prilog moje hipoteze po kojoj objektivnost u istoriji ne počiva i ne može da počiva na nekom fiksnom i nepromenljivom merilu pro-cene kakvo postoji ovde i sada, već samo na merilu kakvo će važiti u budućnosti i koje evoluiru u meri kojom istorija napreduje. Istorija zadobija smisao i objektivnost samo onda kada uspostavi koherentan odnos između prošlosti i budućnosti.

Razmotrimo sada onu navodnu dihotomiju na činjenice i vrednosti. Vrednosti se ne mogu izvoditi iz činjenica. Ovaj iskaz je u izvesnoj meri tačan, ali je u izvesnoj meri i netačan. Dovoljno je da samo preispitate sisteme vrednosti koji su uvažavani u ma kojem periodu ili ma kojoj zemlji, da biste uvideli u kojoj meri su oni bili uslovljeni postojećim okruženjem. U jednom ranijem predavanju skrenuo

sam pažnju na promenu istorijske sadržine nekih reci sa vrednosnim konotacijama poput slobode, jednakosti ili pravde. Uzmimo, na primer, hrišćansku crkvu, kao instituciju koja se prevashodno bavi propagiranjem moralnih vrednosti. Uporedite vrednosti ranog hrišćanstva sa onima srednjevekovne rimske crkve, ili vrednosti srednjevekovne rimske crkve sa onima protestantskih crkvi iz devetnaestog veka. Ili, uporedite vrednosti kakve danas promovise, na primer, hrišćanska crkva u Španiji, sa vrednostima koje promovisu hrišćanske crkve u Sjedinjenim Državama. Osve razlike u vrednostima proishode iz različitih istorijskih okolnosti, bolje reći, činjenica. Prisetimo se onih istorijskih činjenica koje su u proteklom veku uslovile nastanak ropstva ili rasnu nejednakost ili eksploataciju dečije radne snage -što je tada smatrano moralno neutralnim ili opravdanim -da bi danas, generalno uzev, postalo nemoralno. Tvrđnja da se vrednosti ne mogu izvoditi iz činjenica, u najmanju ruku je jednostrana i navodi na pogrešne zaključke. Pokušajmo da preokrenemo to tvrđnju. Činjenice se ne mogu izvoditi iz vrednosti. Ovo je donekle tačno, ali takode može da nas zavara, tako da iziskuje neka bliža određ enja. Kada želimo da se upoznamo sa činjenicama, pitanja koja postavljamo, a time i odgovori koje dobijamo, motivisani su našim sistemom vrednosti. Predstava o činjenicama iz našeg okruženja uslovljena je našim vrednostima, odnosno, kategorijama posredstvom kojih pristupamo činjenicama; takva predstava postaje jedna od važnih činjenica koje bi trebalo da uzmemo u obzir. Vrednosti ulaze u činjenice i njihov su bitan deo. Vrednosti koje usvajamo bitan su deo našeg ustrojstva kao ljudskih bića. Vrednosti nam pomažu da se prilagodimo svom okruženju, da to okruženje prilagodimo sebi i da njime ovladamo na način koji je od istorije napravio svedočanstvo progresa. Ali, dramatičujući ovu borbu čoveka sa svojim okruženjem, ne bi trebalo da postavljamo veštačke antiteze niti da uvodimo veštačka razdvajanja na činjenice i vrednosti. Istorijski progres se ostvaruje kroz uzajamnu zavisnost i uzajamno delovanje činjenica i vrednosti. Objektivni istoričar je onaj koji uspeva da najdublje pronikne u taj recipročan proces.

Odgovor na problem činjenica i vrednosti daje nam svakidašnja upotreba reci „istina“ -reci koja objedinjuje svet činjenica i svet vrednosti, a načinjena je od njihovih zajedničkih elemenata. Ovo nije neka idiosinkrazija engleskog jezika. Sve reci za istinu u romanskim jezicima, nemačko *Wahrheit*, rusko *pravda*²⁷, poseduju istu dvojni prirodu. Čini se da svaki jezik iziskuje to reč za istinu koja nije samo tvrđnja o činjenici i nije samo vrednosna ocena, već u sebi sadrži oba elementa. Možda je to što sam otišao u London prošle nedelje činjenica. Pod uobičajenim okolnostima, ne biste to nazvali istinom: taj događaj je lišen ma kakvog vrednosnog značenja. S druge strane, kada se oči utemeljitelji Sjedinjenih Država u Deklaraciji nezavisnosti pozivaju na očevidnu istinu da su svi ljudi rođeni jednaki, može vam se učiniti da vrednosno značenje osve tvrđnje odnosi prevagu nad činjeničnim, te da se, po tom osnovu, može dovesti u pitanje njena istinitost. Negde između ova dva pola -severnog pola činjenica lišenih važnosti i južnog pola vrednosnih iskaza koji se još upinju da se pretvore u činjenice -leži područje

istorijske istine. Istoričar, kao što sam rekao u svom prvom predavanju, nalazi ravnotežu između činjenice i interpretacije, između činjenice i vrednosti. On ne može da ih razdvoji. Možda bismo u nekom statičnom svetu bili prinuđeni da obznanimo raskid između činjenice i vrednosti. Ali, u statičnom svetu istorija ne bi imala nikakvog smisla. Po svojoj prirodi, istorija je promena, kretanje, ili -ako nemate primedbi na to starovremsku reč -progres.

Na kraju se vraćam Ektonovom opisu progressa kao „naučne hipoteze na bazi koje bi trebalo pisati istoriju". Ako vam je po volji, istoriju možete pretvoriti u teologiju, tako što ćete značenje prošlosti učiniti zavisnim od neke vanistorijske i nadracionalne sile. Ako vam je po volji, možete je pretvoriti u literaturu -zbirku priča i legendi o prošlosti, lišenu smisla ili značenja. Istoriju u pravom smislu te reci mogu pisati jedino oni koji osećaj za orijentaciju traže i nalaze u istoriji samoj. Verovanje da smo odnekud stigli blisko je povezano sa verovanjem da nekuda idemo. Društvo koje je izgubilo veru u sposobnost napredovanja ka budućnosti, ubrzo će prestati da poklanja pažnju svom napredovanju u prošlost. Kao što sam rekao na početku prvog predavanja, naše gledište na istoriju odraz je našeg gledišta na društvo. Sada se vraćam početku kako bih obznanio svoju veru u budućnost društva i budućnost istorije.

6. OBZORJE KOJE SE ŠIRI

Predstava o istoriji kao nekom kontinuiranom procesu kretanja u kojem sudeluje i sam istoričar, a kakvu sam izložio tokom ovih predavanja, izgleda da me obavezuje na iznošenje određenih zaključaka o mestu istorije i istoričara u našem vremenu. Živimo u epohi u kojoj -nikako po prvi put u istoriji -proročanstva svetske kataklizme lebde u vazduhu i teško opterećuju svakoga od nas. Takve mračne prognoze ne mogu se ni dokazati ni opovrgnuti. Ali, one su, u svakom slučaju, daleko manje izvesne od prognoze da ćemo svi umreti, pa, pošto nas izvesnost obistinjanja te prognoze nimalo ne sprečava da pravimo planove za budućnost, ja ću na sličan način govoriti o sadašnjosti i budućnosti našeg društva, polazeći od pretpostavke da će se ova zemlja -ili, ako ne ona, onda barem veći deo sveta -izbaviti od svih nedaća koje joj prete, i da će se istorija ipak nastaviti

Sredinom dvadesetog veka, u svetu je došlo do dubokih i dalekosežnih promena kakve nisu zabeležene još od propasti Srednjeg veka i udaranja temelja modernom svetu u petnaestom i šesnaestom veku. Ova promena je, u krajnjem ishodu, svakako bila rezultat naučnih otkrića i pronalazaka, njihove sve šire primene, kao i razvoja koji je iz njih, posredno ili neposredno, proistekao. Najuočljiviji vid te promene ogleda se u društvenoj revoluciji koja bi se mogla uporediti sa onima koje su, tokom petnaestog i šesnaestog veka, obeležile uspon na vlast nove klase zasnovane na finansijama i trgovini, a kasnije i na razvoju industrije. Nova struktura naše industrije i nova struktura našeg društva odveć su složeni problemi da bih se njima, na ovom mestu, detaljnije bavio. Ali, ova promena imala je dva aspekta koja su nešto relevantnija za moju temu -ono što bih nazvao promenom po dubini i promenom po geografskom domašaju. Pokušaću da se na njima kraće zadržim.

Istorija započinje u času kada ljudi počnu da sagledavaju protok vremena ne kao neki vid prirodnog procesa -ciklusa godišnjih doba ili perioda ljudskog života -već kao niz posebnih događaja u kojima ljudi svesno sudeluju i na koje mogu svesno da utiču. Istorija je, kaže Burkhart, „raskid sa prirodom, uslovljen budnjem svesti“¹. Istorija predstavlja dugotrajnu borbu čoveka, koji nastoji da posredstvom razuma shvati svoje okruženje i njime ovlada. Ali, savremeno doba je polje osve borbe proširilo na jedan revolucionaran način. Čovek danas ne pokušava da shvati i deluje samo na svoje okruženje, već i na samog sebe, čime je, da tako kažemo, pridodata jedna nova dimenzija razumu i istoriji. Nijedno doba do danas nije bilo u tolikoj meri usredsređeno na istoriju. Savremeni čovek je postao samosvestan na do sada nezabeležen način, pa je time postao svestan i istorije. On se žudno osvrće unazad, ka onom sumraku iz kojeg je došao, u nadi

da će slabaš na svetlost što otuda dopire moći da osvetli tamu ka kojoj se kreće; i obratno, njegova htenja i zebnje vezane za put što stoji pred njim, olakšavaju mu uvid u ono što je ostalo iza njega. Prošlost, sadašnjost i budućnost, neraskidivo su povezani u beskrajni lanac istorije.

Moglo bi se reći daje promena savremenog sveta, oličena u razvoju čovekove svesti o sebi, započela sa Dekartom (Descartes), koji je na čoveka prvi gledao kao na biće koje ne samo da je u stanju da misli, već može i da misli o sopstvenom mišljenju, koje može da sebe opaža pri činu opažanja, tako da čovek u isti mah postaje i subjekat i objekat misli i opažanja. Ali, ovaj smer razvoja nije postao toliko očevidan sve do pred kraj osamnaestog veka, kada je Ruso (Rousseau) proširio horizonte čovekove samospoznaje i samosvesti, podarivši mu nov pogled na svet prirode i tekovine civilizacije. Francuska revolucija, rekao je DeTokvil, bila je motivisana „uverenjem da bi većinu starih običaja na kojima se zasnivao tadašnji društveni poredak valjalo zameniti prostim i elementarnim pravilima kakva nam nalažu ljudski razum i prirodno pravo"². „Nikada do tada", napisao je Ekton u jednoj zabelešci, „ljudi nisu tražili slobodu, znajući šta traže"³. Za Ektona, kao i za Hegela, sloboda i razum uvek su išli jedno sa drugim. A sa Francuskom revolucijom bila je povezana Američka revolucija.

Pre osamdeset i sedam godina, naši preci doneli su na ovaj kontinent novu naciju, zač etu u slobodi i nadahnutu uverenjem da su svi ljudi rođeni jednaki.

Bio je to, kako nam Linkolnove reci daju da naslutimo, događaj od prvorazrednog značaja -po prvi put u istoriji, ljudi su se hotimično i svesno udružili u jednu naciju, a zatim su svesno i hotimično prionuli na posao da u nju uključe i druge ljude. U sedamnaestom i osamnaestom veku, čovek je već u potpunosti postao svestan sveta oko sebe i njegovih zakona. Oni više nisu predstavljali tajanstvene odluke nekog nedokučivog providenja, već zakone pristupačne razumu. Ali, to su i dalje bili zakoni kojima je čovek podređen, a ne oni koje je sam stvorio. Na narednom stupnju razvoja, čovek će postati svestan svoje moći nad okruž enjem i nad samim sobom, kao i svog prava da sam određuje zakone pod kojima će živeti.

Prelaz od osamnaestog veka do savremenog doba bio je dugotrajan i odvijao se postupno. Najreprezentativniji filozofi ovog perioda bili su Hegel i Marks, i obojica se to javljaju u ambivalentnoj ulozi. Hegel je zaokupljen mišlju da zakone providenja preobrati u zakone razuma. Hegelov svetski duh jednom rukom čvrsto drži providenje, dok u drugoj drži razum. U tome se ogleda sličnost sa stavovima Adama Smita. Pojedinci „zadovoljavaju vlastite interese; ali time se postiže još nešto, što se latentno ispoljava kroz njihovo delovanje, mada nije prisutno u njihovoj svesti". Povodom racionalnih ciljeva svetskog duha, on piše da ljudi „u času dok ih ostvaruju, gledaju da udovolje sopstvenim potrebama, koje se po domašaju razlikuju od tih ciljeva". To je, u stvari, priča o usklađivanju različitih interesa, prevedena na jezik nemačke filozofije⁴.

Hegelov ekvivalent Smitove „skrivena ruka“ bilo je čuveno „lukavstvo uma“, koje ljude nagoni da ostvaruju ciljeve kojih ni sami nisu svesni. Ali, Hegel je ipak bio filozof Francuske revolucije, prvi filozof koji je suštinu stvarnosti sagledao u historijskoj promeni i razvitku čovekove svesti o sebi samom. Razvoj je u historiji značio razvoj predstave o slobodi. Ali, nakon 1815. godine, nadahnuće Francuske revolucije iščilelo je u depresivnoj atmosferi perioda Restauracije. Hegel je bio isuviše politički bojažljiv, a u starijim godinama se odveć poistovetio sa tadašnjim političkim establišmentom da bi bio u stanju da svojim metafizičkim stavovima podari ma koje konkretno značenje. Hercenov opis Hegelovog učenja kao „algebre revolucije“ neobično je pronicljiv. Hegel je obezbedio notaciju, ali joj nije dao nikakvu praktičnu sadržinu. Preostalo je još samo da Marks napiše aritmetiku za Hegelove algebarske jednačine.

Kao učenik Adama Smita i Hegela, Marks je pošao od predstave o svetu kojim upravljaju racionalni prirodni zakoni. Poput Hegela, ali ovog puta na praktičan i konkretan način, on je zatim usvojio predstavu o svetu podređenom zakonima koji se na racionalan način menjaju pod uticajem čovekovog revolucionarnog delovanja. U Marksovoj konačnoj sintezi, istorija je značila tri stvari koje su bile nerazlučivo povezane i činile koherentnu i racionalnu celinu: odvijanje događaja u skladu sa objektivnim i, prvenstveno, ekonomskim ciljevima; odgovarajući razvoj ljudskog mišljenja, kroz jedan dijalektički proces; odgovarajuća akcija, u vidu klasne borbe, kojom se izmiruju i objedinjuju teorija i praksa revolucije. Marks u stvari nudi sintezu objektivnih zakona i svesne akcije u cilju njihovog sprovođenja, sintezu onoga što se ponekad (pogrešno) naziva determinizmom i voluntarizmom. Marks neprestano piše o zakonima kojima su ljudi do tada bili podređeni, a da toga nisu bili svesni: više nego jednom on skreće pažnju na ono što naziva „iskrivljenom svešču“ ljudi koji su uhvaćeni u mrežu kapitalističke ekonomije i kapitalističkog društva: „predstave o zakonima proizvodnje koje se formiraju u svesti onih što u proizvodnji i prometu roba učestvuju, jako se razlikuju od stvarnih zakona“⁵. Ali, u Marksovim spisima mogu se naći i otvoreni pozivi na svesnu revolucionarnu akciju. „Filozofi su do sada samo tumačili svet na različite načine“, glasi čuvena teza o Fojerbahu; „a radi se o tome da se on izmeni“. „Proletarijat će“, obznanjuje *Komunistički manifest*, „iskoristiti svoju političku vlast da bi buržoaziji postupno oduzeo sav kapital i koncentrisao sva sredstva za proizvodnju u rukama države“. U *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*, Marks je govorio o „intelektualnoj samosvesti koja vekovnim delovanjem rastvara sve nasleđene ideje“. Proletarijat će imati zadatak da rastvori iskrivljenu svest kapitalističkog društva i da uvede pravu svest besklasnog društva. Ali, neuspeh revolucija iz 1848. godine značio je ozbiljan i težak udarac onim nadama u napredak za koji se činilo da neposredno predstoji u času kada je Marks započinjao sa svojim radom. Druga polovina

devetnaestog veka protekla je u atmosferi koja se još uvek odlikovala prosperitetom i sigurnošću. Tek početkom dvadesetog veka okončanje prelazak u savremeni istorijski period, gde se primarna funkcija razuma više neć e ogledati u spoznaji objektivnih zakona koji upravljaju ponašanjem ljudi u druš tvu, već u svesnom preoblikovanju društva i pojedinaca koji ga čine. Marksov pojam „klase“, premda nedovoljno određen, ostaje, u celini gledano, jedan objektivan pojam do kojeg će se doći ekonomskom analizom. Kod Lenjina, međutim, naglasak se sa „klase“ pomera na „partiju“ koja predstavlja avangardu klase i ovoj daje neophodan element klasne svesti. „Ideologija“ kod Marksa predstavlja negativan pojam -proizvod iskrivljene svesti kapitalističkog društvenog poretka. Kod Lenjina, „ideologija“ postaje neutralna ili pozitivna -ona predstavlja ubeđenja što ih elita klasno svesnog vodstva usađuje masi potencijalno klasno svesnih radnika. Oblikovanje klasne svesti više nije mehanički proces, već posao koji tek predstoji da se obavi.

Drugi veliki mislilac koji je u naše doba doprineo otkrivanju novih dimenzija razuma bio je Frojd. Frojd je do danas ostao unekoliko zagonetna ličnost. Po svom obrazovanju i vaspitanju bio je liberalni individualista devetnaestog veka, i kao takav je bez pogovora usvojio opšte prihvaćenu, mada nedovoljno utemeljenu, postavku o izvornoj antitezi između pojedinca i društva. Pristupajući čoveku više kao biološkom nego kao društvenom entitetu, Frojd je bio sklon da na druš tveno okruženje gleda kao na nešto istorijski dato, a ne nešto što bi čovekovim delovanjem iznova bilo stvarano i preoblikovano. Marksisti su mu oduvek zamerali što je društvenim problemima pristupao sa stanovišta pojedinca i zbog toga su ga osuđivali kao reakcionara; ova zamerka, koja bi samo delimično imala prava da se stavi Frojdu, sa daleko više osnova mogla bi da se uputi aktuelnoj neofrojdističkoj školi u Sjedinjenim Državama, koja polazi od toga daje neprilagođenost inherentna pojedincu a ne društvenoj strukturi, pa osnovni zadatak psihologije vidi u društvenom prilagođavanju pojedinca. Druga popularna zamerka Frojdu -da je preuveličao ulogu koju iracionalno igra u ljudskim odnosima, u potpunosti je neosnovana, i počiva na grubom nerazlikovanju iracionalnih elemenata u ljudskom ponašanju i kulta iracionalnog. Žalosna je, ali nepobitna Činjenica, da u anglosaksonskim zemljama danas zaista postoji kult iracionalnog, koji se najčešće svodi na omalovažavanje dostignuća i mogućnosti razuma; to je posle-dica rastućeg talasa pesimizma i ultra-konzervativizma, o kojima ću govoriti kasnije. Ali, on nema izvorište u Frojdu, koji je bio pravi racionalista staroga kova. Frojd je, u stvari, proširio okvire našeg znanja i razumevanja time stoje nesvesne motive ponašanja učinio dostupnim svesti i racionalnom uvidu. To je značilo proširenje polja razuma, uvećanje čovekove sposobnosti rasuđivanja i ostvarivanja kontrole nad sobom, pa time i nad svojim okruženjem; to je, u isti mah, predstavljalo revolucionarno i progresivno dostignuće. U tom pogledu, Frojd dopunjava i ne protivureći Marksovom delu. Frojd pripada savremenom svetu već i po tome što je, mada se sam nije u potpunosti oslobodio predstave o fiksnoj i

nepromenljivoj ljudskoj prirodi, obezbedio oruđa za bolje razumevanje ljudskog ponašanja, pa time i za njegovo svesno menjanje putem racionalnih procesa.

Frojd je za istoričara posebno značajan iz dva razloga. Kao prvo, Frojd je zadao poslednji udarac drevnoj zabludi prema kojoj su motivi što ih ljudi navode za svoje postupke, ponekad i sami verujući u njih, dovoljni da posluže kao objašnjenje tih postupaka: to je negativno dostignuće od dosta velikog značaja, dok bi pozitivne tvrdnje pojedinih entuzijasta da mogu rasvetliti ponašanje poznatih istorijskih ličnosti psihoanalitičkim metodama trebalo uzimati sa izvesnom rezervom. Psihoanalitički postupak zasniva se na unakrsnom ispitivanju pacijenta koji se analizuje, a mrtvace ne možete podvrgnuti unakrsnom ispitivanju. Kao drugo, osnaživanjem Marksovog učenja, Frojd je podstakao istoričara da preispituje sebe i svoje mesto u istoriji, kao i sopstvene motive -možda skrivene -koji su ga naveli da izabere određenu temu ili istorijski period i uticali na njegov odabir i interpretaciju činjenica; zatim, da uzme u obzir nacionalno i društveno okruženje koje je uslovlilo njegove poglede na svet, viziju budućnosti koja se odražava na njegovu viziju prošlosti. Otkako su Marks i Frojd napisali ono što su napisali, istoričar više ne raspolaže nikakvim izgovorom da sebe doživljava kao nekog izdvojenog pojedinca koji stoji izvan društva i izvan istorije. Živimo u samosvesnom dobu: istoričar može i morao bi da zna šta zapravo čini.

Ovaj prelazni period ka onome što sam nazvao savremenim svetom -ka osvajanju novih oblasti za funkcije i moći razuma -još nije dovršen: on je tek deo revolucionarnih promena kroz koje prolazi svet dvadesetog veka. Želeo bih da preispitam neke od glavnih simptoma te tranzicije.

Počnimo od ekonomije. Sve do 1914, verovanje u objektivne ekonomske zakone koji upravljaju ekonomskim ponašanjem ljudi i nacija, i kojima ovi mogu da prkose samo na svoju štetu, još uvek je bilo praktično neuzdrmano. Ovim zakonima bili su determinisani ciklusi trgovine, fluktuacije cena i stopa nezaposlenosti. Čak i u vreme kada je nastupila velika ekonomska kriza 1930, ovakvo gledište još uvek je preo vlada valo. Nakon toga, stvari su počele da se odvijaju znatno brže. Ljudi su 1930-ih počeli da govore o „smrti čoveka kao ekonomskog bića“, podrazumevajući time čoveka koji dosledno sledi svoj ekonomski interes u skladu sa ekonomskim zakonima; od toga doba niko, sa izuzetkom nekolicine relikata iz devetnaestog veka, ne veruje u ekonomske zakone u tom značenju. Ekonomija je danas ili niz teorija zasnovanih na matematičkim jednačinama ili praktična studija načina na koje neki ljudi pokušavaju da nametnu svoju volju drugima. Ova promena je uglavnom bila rezultat prelaska sa individualnog na krupni kapitalizam. Sve dok su glavnu reč vodili individualni preduzimači i trgovci, činilo se da ekonomiju niko ne kontroliše, niti na nju utiče u značajnijoj meri; iluzija o postojanju nekih bezličnih zakona i procesa još je mogla da se održi. Čak

se i o Engleskoj banci, u danima njene najveće slave, nije razmišljalo kao o nekom vestom preduzetniku i manipulatoru, već kao o objektivnom i skoro mehaničkom regulatoru ekonomskih trendova. Ali, prelaskom sa *laissez-faire* ekonomije na dirigovanu ekonomiju (bilo da se radilo o dirigovanoj kapitalističkoj ekonomiji ili socijalističkoj ekonomiji, bilo da su njome dirigovali krupni kapitalista i nominalno privatna preduzeća ili je to činila sama država), ova iluzija se raspršila. Postalo je jasno da određeni ljudi donose određene odluke u određenom cilju, kao i da te odluke imaju učinka na naš ekonomski kurs. Danas svako zna da cena ulja ili sapuna ne varira usled nekog objektivnog zakona ponude i potražnje. Svako zna, ili barem misli da zna, da su ekonomske krize i nezaposlenost delo čovekovih ruku: vlade priznaju, pa se čak i hvale time da znaju način kojim bi se situacija dala popraviti. Sa doktrine *laissez-faire* prešlo se na planiranje, sa nesvesnog na samosvesno, sa verovanja u objektivne ekonomske zakone na verovanje daje čovek u stanju da svojim delovanjem postane gospodar sopstvene ekonomske sudbine. Društvena politika išla je ruku pod ruku sa ekonomskom: tačnije, ekonomska politika postala je sastavni deo društvene politike. Dopustite mi da iz poslednjeg toma *Kembričke moderne istorije*, objavljenog 1910, navedem veoma pronicljiv komentar jednog pisca koji je bio sve pre negoli marksista, a po svemu sudeći nikada nije ni čuo za Lenjina:

Verovanje u mogućnost ostvarenja društvenih reformi svesnim delovanjem predstavlja dominantnu struju evropskog mišljenja; ono je zamenilo verovanje u slobodu kao jedini lek za sve bolesti... Njegova rasprostranjenost u današnje vreme podjednako je značajna i indikativna kao što je to bilo verovanje u prava čoveka u periodu Francuske revolucije.⁶

Danas, pedeset godina nakon što je ovaj tekst napisan, više od četrdeset godina posle Ruske revolucije i trideset godina posle ekonomske krize, ovo verovanje je postalo opšteprihvaćeno. Rekao bih da prelaz sa podređenosti objektivnim ekonomskim zakonima koji su, premda navodno racionalni, bili izvan čovekove kontrole, na verovanje u čovekovu sposobnost da svesnim delovanjem upravlja sopstvenom ekonomskom sudbinom, predstavlja napredak u primeni razuma na regulisanje ljudskih odnosa i povećanu sposobnost čoveka da razume i ovlada sobom i sopstvenim okruženjem, pa sam stoga spreman da, ukoliko bude nužno, svemu tome dam onaj starovremski naziv progresu.

Nemam dovoljno vremena da se duže zadržavam na sličnim procesima koji su se odigrali u drugim oblastima. Kao što smo već videli, danas čak i nauka ne nastoji toliko da istražuje i utvrđuje objektivne prirodne zakone, koliko da daje okvire radnih hipoteza na bazi kojih će čovek biti u stanju da ovlada prirodom u skladu sa svojim potrebama. Što je još važnije, čovek je svesnom primenom razuma počeo da preobražava ne samo svoje okruženje, već i samog sebe. Krajem osamnaestog veka, Maltus je u svom epohalnom delu pokušao da ustanovi objektivne zakone porasta

stanovništva koji, poput Adam Smitovih zakona tržišta, de-luju a da niko nije svestan tog njihovog dejstva. Danas niko ne veruje u slične objektivne zakone, ali je kontrola broja stanovnika postala sastavni deo jedne racionalne i svesno vođene društvene politike. Proteklih decenija bili smo svedoci produženja čovekovog životnog veka i izmenjenih odnosa u generacijskoj strukturi populacije. Čuli smo za droge koje se koriste sa svesnim ciljem da se utiče na ljudsko ponašanje, i za hirurške operacije čiji je cilj menjanje ljudske ličnosti. Čovek i društvo su se promenili, i bivali menjani, svesnim ljudskim delovanjem, pred našim očima. Ali, najznačajnije promene su verovatno bile one do kojih je došlo razvojem i korišćenjem savremenih metoda ubeđivanja i indoktrinacije. Vaspitači na svim nivoima danas su sve spremniji da daju doprinos specifičnom preoblikovanju društva i da u nove naraštaje usade stavove, lojalnost i mišljenja koja odgovaraju datom tipu društva; prosvetna politika je postala neizbežni deo svake racionalno planirane društvene politike. Primarna funkcija razuma, primenjena na čoveka u društvu, više se ne sastoji samo u istraživanju, već i u preoblikovanju; ova intenzivirana svest o čovekovoju moći da poboljša svoje društvene, ekonomske i političke odnose primenom racionalnih postupaka čini mi se jednim od važnijih aspekata revolucije dvadesetog veka.

Ekspanzija razuma predstavlja samo deo procesa koji sam u jednom ranijem predavanju nazvao „individualizacijom” -raznolikošću individualnih veština i zanimanja, kao i potražnje za njima, kakva uvek prati civilizacije u usponu. Mož da je najdalekosežnija društvena posledica industrijske revolucije bio progresivni porast broja onih koji uče da misle, uče da se služe sopstvenim razumom. U Britaniji je naša izražena sklonost ka gradualizmu (postupnosti;/?./?.) tolika daje ovaj trend ponekad jedva uočljiv. Mi smo najveći deo veka prespavali na lovorikama opšteg osnovnog obrazovanja, tako da još nismo stigli da dovoljno daleko odmaknemo na puru koji vodi opštem višem obrazovanju. Ovo nije bilo od tolike važnosti u periodu kada smo još bili predvodnici sveta. Mnogo je važnije danas, kada nas prestižu drugi kojima se žuri više nego nama, i kada je tempo postao ubrzan usled tehnoloških promena. Jer, društvena revolucija, tehnološka revolucija i naučna revolucija čine delove istog procesa. Ukoliko želite neki akademski primer procesa individualizacije, dovoljno je da se prisetite one ogromne šarolikosti koja se za proteklih pedeset ili šezdeset godina ispoljila u istoriji, ili nauci, ili ma kojoj pojedinačnoj nauci, kao i ogromnom broju različitih specijalizacija koje ona omogućava. Ali, imam jedan mnogo bolji primer za ovaj proces, na nešto drugačijem nivou. Pre više od trideset godina, jedan visoki oficir nemačke armije posetio je Sovjetski Savez i tom prilikom saslušao neka zanimljiva zapažanja sovjet skog oficira zaduženog za unapređenje crvenoarmijskih vazdušnih snaga: Mi, Rusi, još uvek moramo da radimo sa primitivnim ljudskim materijalom. Prinudeni smo da leteću mašinu

prilagodavamo vrsti letać kakvima raspoložemo. U meri kojom budemo uspevali da stvorimo novu vrstu čoveka biće usavršen i tehnički razvoj materijala. Ta dva činioca su uzajamno uslovljena. Ne možete primitivne ljude da stavljate u komplikovane mašine.⁷

Danas, nakon samo jedne generacije, znamo da ruske mašine više nisu primitivne, i da milioni ruskih ljudi i žena koji ih projektuju, izrađuju ili njima rukuju, takođe više nisu primitivni. Kao istoričara, više me zanima ova druga pojava. Racionalizacija proizvodnje podrazumeva nešto daleko značajnije -racionalizaciju ljudi. Danas, širom čitavog sveta, primitivni ljudi uče da koriste komplikovane mašine, i čineći to, uče se da misle i da se služe sopstvenim razumom. Revolucija, koju biste s pravom mogli da nazovete društvenom revolucijom, a koju ću ja, u ovom kontekstu, nazvati ekspanzijom razuma, tek počinje. Ali, ona napreduje zapanjujućim tempom da bi uhvatila korak sa tehnološkim dostignućima prethodne generacije. Po meni je to jedan od najvažnijih aspekata revolucije dvadesetog veka.

Neki naši pesimisti i skeptici sigurno bi mi zamerili ako bih na ovom mestu propustio da ukazem na sve one opasne i problematične aspekte uloge razuma u savremenom svetu. U jednom ranijem predavanju napomenuo sam da povećana individualizacija, u značenju kakvo joj ovde pridajemo, nije podrazumevala nikakvo slabljenje društvene presije, sračunate na postizanje konformizma i jednoobraznosti. To je, doista, jedan od paradoksa našeg kompleksnog savremenog društva. Obrazovanje, koje predstavlja neophodno i moćno oruđe razvoja individualnih sposobnosti, pa time i povećane individualizacije, istovremeno je i moćno oruđe u rukama onih grupa koje su zainteresovane za podsticanje društvene jednoobraznosti. Sve učestaliji zahtevi za odgovornijim radio i televizijskim programom, ili odgovornijom štampom, u prvom redu su upereni protiv nekih negativnih pojava koje je lako osuditi. Ali, oni se veoma brzo pretvaraju u zahteve da se ovi moćni instrumenti oblikovanja javnog mnjenja upotrebe u cilju nametanja poželjnog ukusa i poželjnog mišljenja -pri čemu se kao merilo poželjnog uzima društveno prihvaćeni ukus i mišljenje. Slične kampanje, u rukama onih koji ih vode, pretvaraju se u svestan i racionalan proces preoblikovanja društva u željenom smeru, ostvarivanjem uticaja na njegove individualne članove. Sa drugim eklatantnim primerom osve opasnosti srećemo se kod ekonomskih i političkih propagandista. Osve dve uloge se, uostalom, često zamenjuju; u Sjedinjenim Državama na krajnje otvoren način, u Velikoj Britaniji sa izvesnim snobivanjem, partije i kandidati upošljavaju profesionalne propagandiste da bi sebe prikazali u što boljem svetlu. Postupci koji se primenjuju veoma su slični, čak i kada se u formalnom pogledu razlikuju. Profesionalni propagandisti i šefovi odseka za propagandu pri većim političkim strankama izuzetno su inteligentne osobe koje koriste sve potencijale razuma da bi ostvarile svoj cilj. Razum se, međutim, kao i u drugim primerima

koje smo naveli, ne koristi u cilju istraživanja, već na konstruktivan način; ne statično, već dinamično. Profesionalni propagandisti i organizatori političkih kampanja ne interesuju se previše za postojeće činjenice. Njih zanima ono što potrošač ili birač sada misli, a događaji ih zanimaju jedino u mjeri u kojoj se to odražava na finalni proizvod, bolje reći, na ono na šta se potrošač ili birač vestom manipulacijom može navesti da veruje ili želi. Štaviše, izučavanje psihologije masa im je pokazalo kako je najbolji način da osiguraju prihvatanje svojih stanovišta pozivanje na iracionalne elemente u ličnosti potrošača i birača, tako da pred sobom imamo sliku elite industrijalaca ili partijskih vođa koji racionalnim procesom, dovedenim do savršenstva, ostvaruju svoje ciljeve povlađujući i trgujući iracionalizmom masa. Pritom se ne poziva na razum: najčešće se primenjuje onaj metod koji je Oskar Vajld (Wilde) svojevremeno nazvao „udaranjem ispod intelekta". Možda sam donekle preterao u ovom opisu kako niko ne bi imao razloga da me optuži da potcenjujem moguće opasnosti⁸. Ipak, on u glavnim crtama odgovara istini i lako se da primeniti na druge oblasti. Vladajuće grupe u svakom društvu koriste neke više ili manje prinudne mere da bi usmeravale i kontrolisale javno mnjenje. Ovaj metod mi se ipak čini gorim od nekih drugih, jer se bazira na zloupotrebi razuma.

Kao odgovor na ovu ozbiljnu i dobro utemeljenu optužbu mogao bih da navedem samo dva argumenta. Prvi je onaj, već svima poznat, da su svaki pronalazak, svaka inovacija, svaki novi tehnički izum u istoriji čovečanstva imali i negativne i pozitivne strane. Cenu je uvek neko morao da plati. Nije mi poznato koliko je tačno vremena proteklo od izuma tehnike štampanja pre nego što su se kritičari oglasili sa upozorenjem da se njome olakšava širenje pogrešnih mišljenja. Danas je već postalo opšte mesto jadikovanje zbog saobraćajnih udesa kojih ne bi bilo da nisu izumljena motorna vozila; čak i pojedini naučnici osećaju grizu savesti zbog sopstvenog otkrića koje je dovelo do oslobađanja atomske energije, imajući u vidu kobne posledice kakve bi to moglo da ima, ili je već imalo. Takve žalopojke nisu uspele da spreče nova otkrića i pronalazke u prošlosti, pa, po svojoj prilici, neće to uspeti ni u budućnosti. Ono što smo naučili o tehnikama i mogućnostima masovne propagande ne može se jednostavno prebrisati iz pamćenja i učiniti nepostojećim. Povratak nekoj ograničenoj individualističkoj demokratiji u skladu sa lokovskom ili liberalnom teorijom, kakva je delimično bila realizovana u Velikoj Britaniji sredinom devetnaestog veka, nije ništa više moguće od povratka konju i čezama, ili ranom *laissez-faire* kapitalizmu. Ali, pravi odgovor bi glasio da sva ova zla donose sa sobom i sredstva za njihovo neutralisanje. Lek protiv njih ne počiva u nekom kultu iracionalizma ili odbacivanju uloge razuma u savremenom društvu, već u pojačanoj svesti svih Činilaca društva, kako onih viših, tako i onih nižih, o tome kakvu bi ulogu razum tek mogao da odigra. Ovo nije neki utopistički san, u času kada nas na intenzivnije korišćenje razuma u svim segmentima društva primorava već i sama tehnološka i naučna revolucija. Poput svih velikih proboja u istoriji, i ovaj proboj ima svoju cenu i troškove koje treba platiti, kao i svoje opasnosti sa kojima se treba suočiti. I zato, uprkos svim

skepticima, cinicima i prorocima nesreće, kojih najviše ima među intelektualcima onih zemalja čiji je nekada privilegovani položaj sada doveden u pitanje, neću se ustručavati da sve to protumačim kao znak očitovanja progressa u historiji. To je možda najznačajnija i najrevolucionarnija pojava našeg doba.

Drugi aspekt ove progresivne revolucije kroz koju prolazimo jeste izmenjen lik sveta. Veliki period petnaestog i šesnaestog veka, tokom kojeg se srednjevekovni svet konačno urušio i kada su položeni temelji modernog sveta, bio je obeležen otkrićem novih kontinenata i izmeštanjem težišta sveta sa obala Sredozemlja na obale Atlantika. Čak i manji potres kakav je predstavljala Francuska revolucija imao je geografske posledice koje su se ogledale u pozivima upućenim novom svetu da uspostavi onu ravnotežu kakva je vladala u starom. Ali, promene koje je donela revolucija dvadesetog veka daleko su obuhvatnije od svega što se desilo nakon šesnaestog veka. Posle nekih 400 godina, težište sveta se definitivno izmestilo iz Zapadne Evrope. Zapadna Evropa, zajedno sa isturenim delovima engleskog govornog područja, postala je „spahiluk“ severnoameričkog kontinenta, ili, ako vam je više po volji, jedna aglomeracija kojoj Sjedinjene Države u isti mah služe kao izvor energije i kao kula osmatračnica. Ali, ovo nije jedina, kao što verovatno nije ni najznačajnija promena. Ne čini nam se toliko izvesnim da težište sveta danas počiva, ili da će na duži rok nastaviti da počiva, u zemljama engleskog govornog područja i njihovim zapadnoevropskim ograncima. Pre će biti da vodeću reč u svetskim odnosima danas sve više preuzima ona velika kopnena masa Istočne Evrope i Azije, sa svojim produžecima u Africi. Sintagma „nepromenljivi istok“ danas zvuči kao veoma otrcani kliše.

Prisetimo se na trenutak šta se sve odigralo u Aziji tokom ovog veka. Priča počiva sa Anglo-japanskim savezom iz 1902 -prvim prijemom neke azijske zemlje u čarobni krug velikih evropskih sila. Možda bi se moglo smatrati koincidencijom što je Japan ovu svoju promociju proslavio otpočinjanjem rata i nanošenjem vojnog poraza Rusiji, čime je kresnuo varnicu iz koje će buknući jedna velika revolucija dvadesetog veka. Francuske revolucije iz 1789. i 1848. našle su svoje imitatore u Evropi. Prva Ruska revolucija iz 1905. godine nije u Evropi proizvela nikakav odjek, ali je našla svoje imitatore u Aziji: u sledećih nekoliko godina, revolucije će se odigravati u Persiji, Turskoj i Kini. Prvi svetski rat nije bio svetski rat u pravom smislu te reči, već evropski građanski rat -pod pretpostavkom da je entitet zvani Evropa zaista postojao -ali su se njegove posledice osećile u čitavom svetu; između ostalog, one su se ogledale u podsticanju industrijskog razvoja u mnogim azijskim zemljama, porastu ksenofobije u Kini, indijskom nacionalizmu i buđenju arapskog nacionalizma. Ruska revolucija iz 1917. godinesvemu ovome je dala novi i odlučniji podstrek. Ovde je bilo od značaja to što su njene vođe uporno i uzaludno nastojale da nađu svoje imitatore u Evropi, da bi ih konačno našli u Aziji. Evropa je sada postala „nepromenljiva“, dok je Azija bila u pokretu. Nije potrebno da ovu već poznatu priču nastavim da pratim do današnjih dana.

Istoričar još uvek nije u stanju da pravilno proceni obim i značaj azijske i afričke revolucije. Ali, širenjem savremene tehnologije i industrije, kao i obrazovanjem i formiranjem političke svesti milionskog stanovništva Azije i Afrike, menja se lik tih kontinenata; premda ne mogu da zavirim u budućnost, ne znam ni za jedno merilo koje bi mi dopustilo da ovo protumačim drugačije doli kao progresivan razvoj sa stanovišta svetske istorije. Izmenjen lik sveta koji je nastao kao posledica ovih događaja doveo je do relativnog gubitka na značaju osve zemlje, a možda i svih zemalja engleskog govornog područja. Ali, relativan gubitak nije apsolutni gubitak; ono što me uznemirava i zabrinjava nije put ka progresu za koji su se opredelile Azija i Afrika, već sklonost vladajućih struktura u ovoj zemlji -a možda i drugde -da zatvaraju oči i odbijaju da pokažu razumevanje za taj razvoj, da u odnosu na njega zauzimaju stav koji se kreće od podozrivog prezira do učtive snishodljivosti, da bi se zatim iznova prepustile umrtvljujućem žalu za prošlošću.

Ono što sam nazvao ekspanzijom razuma u našoj revoluciji dvadesetog veka, od velikog je značaja za istoričara; jer, ekspanzija razuma u suštini podrazumeva da se na istorijskoj sceni javljaju grupe i klase, narodi i kontinenti, koji do tada na nju nisu imali pristupa. U svom prvom predavanju pomenuo sam kako je sklonost istoričara Srednjeg veka da srednjevekovno društvo posmatraju kroz religiozne naočare bila uslovljena isključivom prirodom izvora koje su koristili. Sada bih želeo da to objašnjenje malo dopunim. Mislim daje za hrišćansku crkvu s pravom, mada i sa malo preterivanja, bilo rečeno daje predstavljala Jedinu racionalnu instituciju Srednjeg veka"⁹. Budući jedina racionalna institucija, bila je i jedina istorijska institucija; jedino ona je imala racionalan razvojni put koji bi istoričar mogao da prati. Sekularno društvo bilo je oblikovano i organizovano od strane crkve i nije posedovalo neki vlastiti racionalni život. Masa naroda je, poput preistorijskih ljudi, u većoj meri pripadala svetu prirode negoli istoriji. Savremena istorija počinje u trenutku kada znatniji broj ljudi stekne društvenu i političku svest, kada postanu svesni svoje pripadnosti određenim grupama kao istorijskim entitetima sa prošlošću i budućnošću, i time u potpunosti zakorače u istoriju. Tek za poslednjih 200 godina, i to samo u nekoliko razvijenijih zemalja sveta, ova društvena, politička i istorijska svest počela je da se širi na nešto što bi predstavljalo većinu populacije. Tek je danas, po prvi put, postalo moguće zamisliti čitav svet kao zajednicu ljudi koji su u punom smislu reci stupili u istoriju, prestajući time da budu briga kolonijalnih administratora ili antropologa, i postajući predmet interesovanja istoričara. To je revolucija naše predstave o istoriji. U osamnaestom veku, britanski istoričari su, uz dosta oklevanja i sa velikom zadržkom, počeli da usvajaju predstavu o istoriji kao istoriji celokupne nacionalne zajednice. Dž. R. Grin (Green), prilično prozaičan istoričar, stekao je slavu napisavši prvu *Istoriju engleskog naroda*. U dvadesetom veku, svaki

istoričar smatra za svoju dužnost da se prikloni ovakvom gledištu; premda tehnika tog priklanjanja daleko zaostaje za profesijom, neć u se ovde zadržavati na njenim manama, pošto me mnogo više zabrinjava činjenica da smo, kao istoričari, propustili da poklonimo pažnju onom rastućem istorijskom obzorju koje se širi izvan osve zemlje i izvan Zapadne Evrope. Ekton je u svom izveštaju iz 1896. godine govorio o „univerzalnoj istoriji“ kao „nečemu što se razlikuje od združenih istorija svih zemalja“. Da bi zatim nastavio:

Ona se kreće jednim tokom koji istorije nacija čini manje važnim. Njihova priča će ta-kode biti ispričana, ali ne zbog njih samih, već vezana i podređena jednom opštijem toku, u srazmeri sa obimom i stupnjem svog doprinosa zajedničkom udesu ljudskoga roda.¹⁰

Za Ektona se podrazumevalo da bi univerzalna istorija, kakvom ju je on zamislio, trebalo da bude predmet istraživanja svakog ozbiljnog istoričara. Šta mi danas činimo da bismo u tom pogledu olakšali pristup univerzalnoj istoriji?

Nije mi bila namera da se tokom ovih predavanja bavim načinom izučavanja istorije na ovom univerzitetu: ali, on mi nudi tako upečatljive primere svega onoga o čemu govorim, da bi bilo kukavički s moje strane kada taj izazov ne bih prihvatio. Za proteklih četrdeset godina uspeli smo da u našem nastavnom programu izdvojimo dovoljno mesta za istoriju Sjedinjenih Država. To predstavlja značajan napredak. Ali, on je sa sobom doneo svojevrsan rizik od povlađivanja palanačkom pristupu engleskoj istoriji, koja ionako dovoljno opterećuje naš nastavni program, kao i podmukliem, ali podjednako opasnom uskogrudom pristupu zemljama engleskog govornog područja. Istorija zemalja engleskog govornog područja u proteklih 400 godina van svake sumnje predstavlja jedan značajan period u istoriji. Ali, odnositi se prema njoj kao prema stožeru univerzalne istorije, u odnosu na koji je sve drugo periferno, značilo bi neumesno izvrtanje perspektive. Dužnost je univerziteta da takva popularna zastranjivanja koriguje. Čini mi se da katedra za savremenu istoriju na ovom univerzitetu nije kako valja obavila to svoju dužnost. Nema sumnje daje pogrešno dozvoliti nekom studentu da ponese diplomu jednog velikog univerziteta, a da pritom ne raspolaže adekvatnim znanjem bilo kog savremenog jezika izuzev engleskog; neka nam kao primer za opomenu posluži ono što se desilo drevnom i uvaženom predmetu filozofije na Oksfordskom univerzitetu, gde su njegovi izučavaoci došli do zaključka kako im je stari dobri engleski jezik sasvim dovoljan. Nema sumnje daje pogrešno što se ne nude nikakve pogodnosti i olakšice studentu savremene istorije koji bi želeo da izuči istoriju ma koje kontinentalne evropske zemlje, na nivou koji je viši od udžbeničkog. Student koji raspolaže nekim znanjima o stanju u Aziji, Africi ili Latinskoj Americi trenutno ima jedinu mogućnost da ih izloži u Časopisu koji nosi velelepno devetnaestovekovno ime „Ekspanzija Evrope“. Sadržaj Časopisa, na nesreću, odgovara naslovu: od studenta se ne traži da zna bilo šta, čak ni o zemljama koje su imale značajnu i dokumentovanu istoriju poput Kine ili

Persije, izuzev onoga što se desilo kada su Evropljani pokušali da te zemlje osvoje. Kažu mi da se na ovom univerzitetu održavaju predavanja o istoriji Rusije, Persije i Kine -ali, njih ne drže profesori sa katedre za istoriju. Uverenje koje je u svojoj pristupnoj besedi pre pet godina izneo profesor kineskog jezika, da se „na Kinu ne može gledati kao da počiva izvan glavnog toka istorije čovečanstva”¹¹, nije zavredelo pažnju istoričara sa Kembridža. Ono što će se u budućnosti verovatno smatrati najvećim istorijskim delom koje je tokom protekle decenije nastalo u Kembridžu, bilo je napisano van katedre za istoriju i bez ikakvog njenog učešća: mislim na knjigu dr Nidema (Needham) *Nauka i civilizacija u Kini*. To je otrežnjujući podatak. Ne bih iznosio osve domaće probleme pred oči javnosti da nisam ubeden kako su oni karakteristični i za većinu drugih britanskih univerziteta, a generalno uzev, i za većinu britanskih intelektualaca sredinom dvadesetog veka. Ona stara pošalica na račun skučenih pogleda viktorijanskog doba: „Oluja u Kanalu -kontinent odsečen od sveta”, danas zvuči neobično prikladno. Oluje iznova besne negde daleko od nas; i, dok se mi, u zemljama engleskog govornog područja, zbijamo na gomilu i vajkamo se na dobrom starom engleskom jeziku kako su druge zemlje i drugi kontinenti zbog svog Čudnog ponašanja lišeni sreće i blagodeti naše civilizacije, ponekad se čini da to upravo mi, svojom nesposobnošću ili nesprennošću da nešto shvatimo, sami sebe izolujemo od onoga što se zaista dešava u svetu.

Već u prvim rečenicama prvog predavanja skrenuo sam pažnju na veliki nesklad koji se uočava između sredine dvadesetog veka i poslednjih godina devetnaestog. Želeo bih da u zaključku pobliže objasnim taj nesklad, pa, ako u tom kontekstu budem koristio reci „liberal” i „konzervativac”, nadam se da će biti shvaćeno kako ih ne koristim kao odrednice britanskih političkih stranaka. Kada je Ekton govorio o progresu, on nije razmišljao na način koji bi odgovarao popularnom britanskom konceptu „gradualizma”. „Revolucija, ili, kako bismo mi rekli, liberalizam”, iznenađujuća je rečenica u jednom njegovom pismu iz 1887. „Metod savremenog progressa”, rekao je deset godina kasnije na predavanju o savremenoj istoriji, „bio je revolucija”; a na jednom drugom predavanju govorio je o „prispeću opštih ideja, koje nazivamo revolucijom”. Ovo je bilo protumačeno u jednoj od njegovih neobjavljenih zabeleški: „Vigovac je vladao putem kompromisa: Liberal započinje od vladavine ideja”¹². Ekton je verovao daje „vladavina ideja” značila liberalizam, a daje liberalizam značio revoluciju. Za Ektonovog života, liberalizam još uvek nije bio iscrpeo svoju snagu pokretača društvenih pro-mena. U naše vreme, ono što je od liberalizma preostalo, svugde se pretvorilo u konzervativan društveni faktor. Danas bi bilo besmisleno zagovarati neki povratak Ektonovim idejama. Ali, istoričar bi, kao prvo, trebalo da ustanovi kakvi su bili Ektonovi stavovi, kao drugo, da uporedi njegova stanovišta sa onima savremenih mislilaca, i kao treće, da se zapita koji elementi takvih stavova bi i danas mogli da budu validni. Ektonova generacija je, besumnje, patila od prevelike samouverenosti i optimizma, i nije u dovoljnoj

meri shvatala nepouzdanu prirodu strukture na kojoj je ta vera počivala. Ali, ona je posedovala dve stvari koje su nam danas nasušno potrebne: osećaj za promenu kao progresivni faktor u istoriji i veru u razum kao našeg vodiča pri sagledavanju njene složenosti.

Oslušnimo sada neke glasove iz 1950-ih. U jednom ranijem predavanju pome-nuo sam zadovoljstvo sera Luisa Nemijea zbog toga što se traže „praktična reše-nja za konkretne probleme“, dok su „obe stranke zaboravile na programe i ideale“, i njegovu ocenu istoga kao simptoma „nacionalne zrelosti“¹³. Nisam naročito srećan kada se povlače analogije između životnog veka čoveka i životnog veka nacija; kada se navede neka takva analogija, čovek dolazi u iskušenje da pita šta se dešava nakon što pređemo kroz doba „zrelosti“. Ali, ono što me ovde zanima jeste oštro razgraničenje praktičnog i konkretnog, koji se veličaju, i „programa i ideala“, koji se osuđuju. Ovo veličanje praktične akcije na štetu idealističkog teoretisanja je, naravno, obeležje konzervativizma. Kod Nemijea, ono predstavlja glas osamnaestog veka, glas Engleske iz doba stupanja na presto Džordža III, glas koji se diže protiv predstojećeg naleta Ektonove revolucije i vladavine ideja. Ali, isto to poznato ispoljavanje zadržtog konzervativizma u formi zadržtog empirizma izuzetno je popularno i dan-danas. Njegov najpopularniji iskaz može se naći u izjavi profesora Trevor-Ropera: „Kada radikali vrište kako je pobjeda sigurno njihova, razboriti konzervativci im daju po nosu“¹⁴. Profesor Oukšot nam nudi nešto sofisticiraniju varijantu ovog pomodnog empirizma: u našem političkom delanju, kaže nam on, „mi jedrimo beskrajnim i dubokim morem“ na kojem nema „ni polazišta ni odredišta“, i gde bi jedini cilj trebalo da nam bude „da se održimo na površini vode u čamcu koji se ne ljulja“¹⁵. Nije potrebno da nastavim sa navođenjem novijih pisaca koji napadaju politički „utopizam“ i „mesijanizam“; to su već postali ustaljeni pežorativni izrazi za sve dalekosežne radikalne ideje koje se tiču budućnosti društva. Neću se zadržavati ni na nekim novijim trendovima u Sjedinjenim Državama, gde su istoričari i politički teoretičari, sa daleko manje inhibicija od njihovih kolega u ovoj zemlji, javno obnarodovali svoju privrženost konzervativizmu. Navešću samo izjavu jednog od najuticajnijih i najumerenijih američkih konzervativnih istoričara, profesora Semjuela Morisona (Samuel Morison), koji se decembra 1950. godine u svojstvu predsedavajućeg obratio Američkom istorijskom udruženju, iznoseći gledište kako je kucnuo čas da se reaguje protiv onoga što je nazvao „džefersonovsko-džeksonovsko-ruzveltovskom linijom“, i zalažući se za istoriju Sjedinjenih Država „koja bi bila napisana sa jednog zdravog konzervativnog stanovišta“¹⁶.

Ali, opet je profesor Poper bio taj koji je, barem kada je reč o Velikoj Britaniji, iskazao ovo oprezno konzervativno stanovište u najčistijem i najbeskompromisnijem obliku. Ugledajući se na Nemijeovo odbacivanje „programa i ideala“, on napada onu vrstu politike koja navodno cilja na „preoblikovanje „čitavog društva“ u skladu sa određenim planom“,

preporučuje ono što naziva „društvenim inženjeringom na parče“, i očito se ne libi da u tom cilju pribegne „privremenom krpljenju“ ili „provlačenju kroz iglene uši“¹⁷. U jednoj stvari bih, ipak, profesoru Poperu morao da odam priznanje. On ostaje nepokolebljiv pobornik razuma i strani su mu svi prošli ili sadašnji izleti u iracionalno. Ali, ako malo bolje osmotrimo njegov recept „društvenog inženjeringa na parče“, ustanovićemo koliko je ograničena uloga koju u njemu dodeljuje razumu. Premda njegova definicija „inženjeringa na parče“ nije dovoljno precizna, izričito nam se stavlja do znanja kako je kritika „ciljeva“ isključena, a stidljivi primeri takvog inženjeringa koje navodi - „ustavna reforma“ i „tendencija ujednačavanja prihoda“ - jasno pokazuju da bi ovaj trebalo da deluje u zadatim okvirima postojećeg društva¹⁸. Status koji bi razum trebalo da ima u šemi profesora Popera podseća, u stvari, na status nekog britanskog državnog činovnika, ovlašćenog da sprovodi politiku aktuelne vlade, pa čak i da predlaže neka praktična poboljšanja u cilju primene te politike, ali koji nema pravo da dovodi u pitanje njene osnovne postavke ili konačne ciljeve. To je besumnje koristan posao: i ja sam, takođe, svojevremeno bio državni činovnik. Ali, ova podređenost razuma dogmama postojećeg poretka čini mi se, na duži rok, apsolutno neprihvatljivom. Ekton nije na taj način mislio o razumu kada je predlagao svoju jednačinu *revolucija = liberalizam = vladavina ideja*. Do progresa u ljudskim odnosima, radilo se o nauci ili istoriji ili društvu, uglavnom se dolazilo zahvaljujući odvažnosti i spremnosti ljudskih bića da se ne zadovolje delimičnim poboljšanjem načina na koji stvari funkcionišu, već da, pozivajući se na razum, ospore postojeće stanje stvari i priznatu ili nepriznatu uzurpaciju prava na kojoj ono počiva. Željno iščekujem dan kada će istoričari, sociolozi i politikolozi anglosaksonskih zemalja smoći hrabrosti za neki takav gest.

Ono što me najviše uznemirava, ipak nije gubljenje svere u razum među intelektualcima i politikolozima anglosaksonske provenijencije, već iščeznuće onog doživljavanja sveta koji se nalazi u stanju večitog kretanja. Ovo na prvi pogled deluje paradoksalno, jer se retko kada moglo čuti toliko olako izrečenih sudova o promenama što se zbivaju svuda oko nas. Značajno je, međutim, to što se na pro-menu više ne gleda kao na neki uspeh, novu priliku ili progres, već kao na nešto što uliva strah. Kada nam se obraćaju naši vajni politički i ekonomski stručnjaci, oni nemaju šta drugo da nam ponude osim upozorenja da ne treba verovati radikalnim i dalekosežnim idejama, da se treba kloniti svega što podseća na revoluciju, i da treba napredovati -ako se već mora -što je moguće sporije i opreznije. U času kada se lik sveta menja daleko brže i korenitije nego ikada za proteklih 400 godina, ovo mi se čini neobično kratko vidim i daje povoda za brigu, ne da će razvoj u svetskim okvirima biti usporen, već da će ova zemlja -a možda i druge anglosaksonske zemlje -zaostati za opštim napretkom da bi se bespomoćno i ćut-ke povukle u neku samozadovoljnu učmalost. Što se mene tiče, ja ostajem optimista; i zato, dok me ser Luis Nemije bude upozoravao da se

klonim programa i ideala, dok me profesor Oukšot bude ubeđivao kako ne idemo nikuda i kako je jedino važno da niko ne ljulja čamac, dok profesor Poper bude nastojao da osposobi prastari model automobila uz pomoć kozmetičkog inženjeringa, dok profesor Trevor-Roper bude uzvraćao vrištećim radikalima po nosu, a profesor Morison se zalagao za istoriju pisanu u zdravom konzervativnom duhu, ja ću pogledati na uzavreli svet oko sebe, na svet koji se svuda prilježno posvetio radu, i odgovoriću im onom oveštalom frazom velikog naučnika: „Ipak se okreće“.